



Milovan Pisari

**STRADANJE ROMA U SRBIJI
ZA VREME HOLOKAUSTA**

Milovan Pisari

Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta

Izdavač:

Forum za primenjenu istoriju, Beograd

Odgovorna urednica:

Rena Redle (Rädle)

Recenzentkinja:

dr Olga Manojlović Pintar

Lektura:

Aleksa Golijanin

Korektura:

Tamara Petrović

Dizajn i prelom:

Ana Humljan

Priprema za štampu:

Dejan Dimitrijević

Dizajn korica:

Rena Redle

Štampa:

KIZ Centar, Beograd, 2014.

Tiraž:

400

Projekat podržala fondacija Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe.



**ROSA
LUXEMBURG
STIFTUNG
SOUTHEAST
EUROPE**

Grafika na koricama: Linorez Arpada Balaža iz mape *Jatagan Mala* iz 1934. godine, dim. 29,5×37cm, inv. br. 1282 iz kolekcije Muzeja savremene umetnosti iz Beograda. Reprodukcija je ustupljena ljubaznošću Muzeja savremene umetnosti iz Beograda.

Citat na koricama: Svedočanstvo Leposave Ilić iz *Jatagan male*, objavljeno u: Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu*, Beograd, 2009, str. 250–251.

O autoru: dr Milovan Pisari (Pisarri), rođ. 1980, doktorirao istoriju na Univerzitetu u Veneciji. Bavi se stradanjima civila u XX veku, Holokaustom, nacionalizmima, pri čemu je u središtu njegove pažnje prostor Balkana.

Milovan Pisari

**STRADANJE ROMA U SRBIJI
ZA VREME HOLOKAUSTA**

Beograd 2014.

SADRŽAJ

I	UVOD	1
	Struktura rada, istorijski izvori	12
II	GENOCID NAD ROMIMA U EVROPI	17
	Napad na Sovjetski Savez i genocid nad Romima	21
	U savezničkim zemljama: Italija, Rumunija, Nezavisna Država Hrvatska	25
III	GENOCID NAD ROMIMA U SRBIJI	35
	Aprilski rat i uspostavljanje vlasti	35
	Antijevrejsko i antiromsko zakonodavstvo	40
	Komunistički ustanak	50
	Četnici	53
	Borba i situacija u leto 1941; formiranje vlade „Narodnog spasa“	55
	Nemačka pojačanja	59
	Jevreji i Romi: posebne kategorije za streljanje	63
	Zločinci	69
IV	GENOCID NAD ROMIMA U BEOGRADU	73
	Uspostavljanje nemačkih i kvislinških vlasti	73
	Antiromsko zakonodavstvo u Beogradu	80
	Prva hapšenja Roma	88
	Prikupljanje Roma iz Beograda i okoline: genocid nad Romima	94
	U logoru Topovske šupe	102
	Streljanja	108
	Interniranje žena i dece	112
	Prikupljanje podataka, žrtve, zločinci	121
V	GENOCID NAD ROMIMA U DRUGIM GRADOVIMA SRBIJE: KRATAK PREGLED	133
	Šabac	133
	Kragujevac	137
	Niš	139
	Leskovac i drugi gradovi	141
VI	ZAKLJUČAK	145
VII	IZVORI I LITERATURA	153

I UVOD

Novinar i pisac Kristijan Bernadac (Christian Bernadac), u jednoj od prvih obimnijih studija posvećenih genocidu nad Romima,¹ predstavlja svedočenja dve preživjele logorašice, jer, kako kaže,

Sabirajući pojedine priče i radove o deportaciji, došao sam do zaključka da su Rome izbjegavali svi predstavnici deportiranih naroda, njih oko trideset i dva ili trideset i pet. Da bismo se u to uvjerali, dovoljno je navesti neke od rijetkih rečenica koje su im preživjeli posvetili u svojim ispovijestima. „Ciganke, prljave kradljivice, kukavice nad kukavicama, cmizdravice pune gamadi...“, „Krdo boema odvratno prljave, neznalice, kradljivice...“, „Jedan visoki Ciganin, kradljivac i lažljivac: kao i ostalima njegove rase bio mu je dovoljan jedan mig esesovca da postane ubojica...“.²

Autor, u sledećim pasusima, priznaje veliko razočaranje koje je osetio kad je primetio da i pisci, univerzitetski profesori i sveštenici, iz raznih zemalja, dele iste misli, citirajući nekoliko njihovih izjava iz posleratnog perioda. Takođe, zastrašujuće je bilo saznanje da je pokolj Roma ignorisan. „Kako je to moguće, zaboraviti sve te žrtve, izbrisati ih iz sećanja?“, pita sebe i druge.³

Odgovor, naravno, nije jednostavan, ali ipak treba priznati da su od tog trenutka, a naročito poslednjih godina, uloženi brojni naponi kako bi se genocid nad Romima u Drugom svetskom ratu konačno oteo kan-

1 Christian Bernadac, *L'holocauste oublié: les massacre des tsiganes*, Éditions France-Empire, Pasis, 1979. U ovom tekstu korišćen je prevod na srpskohrvatski jezik: *Zaboravljeni holokaust. Pokolj Cigana*, (prevela s francuskog Selma Oruč), Globus, Zagreb, 1981.

2 Isto, str. 18.

3 Isto, str. 19.

džama zaborava. Nezaobilazni radovi, u tom smislu, jesu prva značajna publikacija o stradanju Roma, koja se pojavila u Velikoj Britaniji davne 1972. godine pod naslovom *The destiny of Europe's Gypsies*,⁴ kao i knjiga *Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische „Lösung der Zigeunerfrage“*⁵, po rečima jednog od najuticajnijih eksperata pitanja Roma u Drugom svetskom ratu Gilada Margalita, najznačajnije delo o genocidu nad Romima.⁶

U duhu „borbe protiv zaborava“, treba shvatiti tekst koji stoji pred čitaocem.

Pisanje o nepoznatim temama, otvaranje novih istraživanja i postavljanje novih pitanja u historiografiji, uvek je težak posao. Istoričar koji nema na raspolaganju literaturu, prinuđen je da se posveti proučavanju građe sačuvane u arhivima, bez sugestija o tome gde usmeriti pažnju, gde tražiti pisane dokumente o temi kojom se bavi, i čak bez saznanja da li takva građa uopšte postoji. Posao je delikatan, naročito kada je reč o tako velikom i problematičnom pitanju kao što je genocid nad Romima u Drugom svetskom ratu.

Pristupanje arhivskim fondovima bez prethodnog znanja podrazumeva rizik da će poduhvat biti preveliki, a rezultati premali, naročito kada se ima u vidu da je u retkim pominjanjima stradanja Roma u već postojećim naučnim radovima uvek naglašen nedostatak izvora za odgovarajuću obradu teme.

Ipak, nada u uspeh i moralna obaveza da se u taj rad uloži najviši stepen angažovanja, moraju na kraju dati određene odgovore na mnoštvo pitanja koja istoričar postavlja sebi pre i tokom istraživanja. Nikada se ne može naći odgovor na sve, ali upravo u tome leži kom-

4 Donald Kenrick and Grattan Puxon, *The destiny of Europe's Gypsies*, Heinemann, London, 1972.

5 Michael Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische „Lösung der Zigeunerfrage“*, Christians, Hamburg, 1996.

6 Gilad Margalit, *The uniqueness of the Nazi persecution of the Gypsies*, u *Romani studies*, vol 10. br. 2/2000, str. 186. Za pregled najvažnijih radova o genocidu nad Romima, videti bibliografiju na kraju teksta.

pleksnost istorijske nauke, jer se istina nikada neće pronaći samo u dokumentima, nikada se neće doći do kraja jedne teme, nikada se neće moći izolovati jedan segment istorije i zatvoriti u lisice dogmatskih tvrdnji. Teme se otvaraju, rađaju se i sopstvenim životom bude kod drugih interesovanja, kako naučnog, tako i moralnog, političkog i opšteg karaktera.

Holokaust, holokaust (malim slovima) Roma, Porajmos? Za razliku od drugih masovnih stradanja u XX veku, ono što se dogodilo Romima u Evropi tokom Drugog svetskog rata još nije pronašlo jedinstven naziv. Ta činjenica je dovoljna da ilustruje veoma maglovitu sliku koju i dan danas imamo o masovnom i sistematskom ubijanju Roma.

Kako bi se jedinstveni nacionalsocijalistički teror nad Jevrejima izdvojio iz opšte pravne kategorije genocida, pedesetih godina XX veka postala je učestalija reč holokaust. Njen tvorac je Eli Vizel (Elie Wiesel), preživeli Jevrejin. Ubrzo, međutim, isti termin počinju da koriste razni naučnici kako bi definisali istrebljenja drugih grupa od strane nacista. Izraz Holokaust se, dakle, širi na masovno ubijanje „rasno inferiornih“ (Roma), političkih i ideoloških protivnika (prvenstveno komunista), religioznih neprijatelja (Jehovinih svedoka), nepoželjnih (osoba s invaliditetom, homoseksualaca). Termin se u srpskom jeziku piše malim slovom, a nedavno je počelo pisanje velikim slovom kako bi se izdvojio Holokaust nad Jevrejima od holokausta nad drugim grupama. Upravo zbog postojećeg rizika banalizacije terora nad Jevrejima, u zapadnim zemljama (ali ne i u anglosaskonskom svetu) koristi se sve češće termin Šoa (Shoah).

Sredinom devedesetih godina prošlog veka, istrebljenje Roma je prvi put dobilo ime. Romski lingvista i aktivista Ian Henkok (Hancock) uveo je reč Porajmos (uništenje) kako bi označio nacionalsocijalističku politiku istrebljenja Roma i Sintija u Drugom svetskom ratu. Od tada je termin postao sve prisutniji, kako u naučnom, tako u političkom jeziku, iako se ne može reći da je u potpunosti prihvaćen. Neki, kao na primer antropolog Majkl Stjuart (Michael Stewart), od-

lučno se suprotstavljaju tom terminu zbog značenja koje termin ima kod Roma u istočnoj Evropi.⁷ U Srbiji, termin Porajmos se uopšte ne koristi i samo se ponegde spominje.

Činjenica da se istrebljenje Roma i Sintija može definisati kao genocid u pravnom smislu, ali i kao holokaust, i najzad kao Porajmos, u simboličnom smislu, dovela je do situacije da na evropskom i svetskom nivou još ne postoji jedinstveni način upotrebe tih termina. To je vidljivo ne samo u naučnim radovima, nego i u jeziku državnih i međunarodnih institucija: na primer, evropski poslanici su u septembru 2012. predložili uspostavljanje Međunarodnog dana sećanja na žrtve holokausta nad Romima, dok je u Međunarodnom savezu za sećanje na Holokaust (IHRA, bivši ITF) u upotrebi izraz genocid nad Romima.

U Srbiji, autori romskog porekla, koji spadaju među retke koji su genocidu nad Romima posvetili pažnju, nedvosmisleno upotrebljavaju termin holokaust.⁸

Ipak, nedostatak odgovarajuće definicije se odražava i na obeležavanje sećanja na genocid. Romski nacionalni kongres (Roma National Congress) i Romska međunarodna unija (International Romani Union) predložili su 2009. godine uvođenje Dana sećanja na holoka-

7 Videti: Michael Stewart, *Remembering without commemoration: The mnemonics and politics of holocaust memories among European Roma*, u *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, vol. 10, br. 3/2004, str. 561–582. U nekim dijalektima romskog jezika, naročito onim koji se govore na Balkanskom poluostrvu, reč Porajmos ima isti koren kao i mnoge druge reči i samim tim se povezuje s više mogućih značenja, među kojima su „otvoriti“, „vrištati“, „prevariti“, „otvoriti oči“, „postaviti šator“, itd. Jedno od značenja zbog kojeg se reč Porajmos smatra neodgovarajućom i čak uvredljivom za definiciju genocida nad Romima i Sintijima, jeste i „silovanje“. Zbog toga predložene su druge reči, među kojima je najčešće upotrebljavana „Samudaripen“ odnosno „masovno ubijanje“ ili „svi ubijeni“. Termin je prvi put upotrebio lingvista Marsel Kurtiad (Marcel Courthiade).

8 Najpoznatiji autori, zahvaljujući kojima je pitanje genocida nad Romima dobilo barem malo pažnje i od strane javnosti, jesu Dragoljub Acković i Rajko Đurić. Njihovi radovi su bili korišćeni i u ovom tekstu.

ust Roma/Porajmos, i kao datum odabrali 2. avgust, u znak sećanja na dan kad je likvidirano poslednjih 2.897 romskih zatočenika logora za Rome u Aušvicu. Kao što je prethodno rečeno, u septembru 2012. u Evropskom parlamentu poslanici su predložili uspostavljanje Međunarodnog dana sećanja na žrtve holokausta nad Romima. Iako se Evropski parlament još nije službeno izjasnio, taj datum se u nekim zemljama već obeležava. Pored centralne komemoracije u Aušvicu, to se dešava, na primer, u susednoj Hrvatskoj, gde je u Uštici pored Jasenovca, 2. avgusta 2012. održana prva komemoracija, u prisustvu predstavnika romskih zajednica iz zemlje i regiona, kao i hrvatskog državnog vrha. Drugde je, međutim, izabran različit datum. U Srbiji se, na primer, Dan sećanja na Rome stradale u Drugom svetskom ratu obeležava 16. decembra, u znak sećanja na 16. decembar 1942. godine, kada je Himler naredio sistematsko upućivanje Roma u logore i njihovo uništenje. Komemoracija je 2010. održana u Arapovoj dolini kod Leskovca, zatim 2011. na Bežanijskoj kosi kod Beograda, a 2012. i 2013. kod spomen kompleksa u selu Jabuka, u blizini Pančeva. Te komemoracije, nažalost, imaju više privatni nego javni karakter, a prisustvuju obično predstavnici vlade, romskih zajednica i lokalne zajednice, kao i potomci žrtava. Pored toga, na inicijativu lokalnih romskih udruženja, 11. decembra svake godine, kod spomenika posvećenog žrtvama iz Leskovca i okoline, koji se nalazi u Arapovoj dolini, održava se komemoracija u znak sećanja na streljanje koje su okupatorske snage, uz pomoć kvislinga, izvršile 11. decembra 1941, kada je ubijeno 310 civila, od kojih 293 Roma.

Sličan je slučaj memorijalizacije u okviru spomeničke kulture. Naime, u Evropi se retko mogu pronaći spomenici posvećeni Romima. Tek je 24. oktobra 2012. godine, u Berlinu, otkriven prvi spomenik posvećen romskim žrtvama,⁹ u blizini Rajhstaga, gde se već nalaze i spomenik Jevrejima (otkriven 2005) i homoseksualnim žrtava na-

9 O raznim polemikama oko spomenika videti: Michael Zimmermann, *The Berlin Memorial for the Murdered Sinti and Roma: Problems and Points for Discussion*, u *Romani Studies*, vol. 17, br. 1/2007, str. 1–30.

cizma (2008). To ne treba da čudi, jer je veće interesovanje za pitanje genocida nad Romima počelo da se pokazuje tek početkom devedesetih godina, iako su neki pokušali da ga otvore i desetak godina ranije. Naime, posle protesta romskih aktivista 1980. u Dauhauu, koji su protestovali zbog negiranja genocida nad Romima i kontinuirane diskriminacije Roma u Nemačkoj, kroz nastavak upotrebe dosijea koje su nacisti izradili tokom svoje vladavine, Nemačka je 1982. priznala genocid nad Romima.

U Beogradu, srpskom gradu u kojem su Romi najviše stradali, jedini vidljivi trag genocida jeste ploča koju je Savez jevrejskih opština Srbije postavio 2006. na lokaciji nekadašnjeg logora Topovske šupe, čiji natpis glasi:

Na ovom mestu od avgusta do decembra 1941. godine nalazio se nacistički koncentracioni logor za Jevreje i Rome iz Beograda i Banata. Svi su proglašeni za taoce i dnevno po nekoliko stotina je odvedeno na streljanje.

Ipak, postoji neka vrsta živog sećanja na romske žrtve genocida. Naime, mnoge ulice u blizini bivšeg logora Topovske šupe i dan danas nose iste nazive koje su imale 1941. godine, a izgled Marinkove bare, kao i drugih delova grada iz kojih su Romi odvedeni u smrt, verovatno se ne razlikuje mnogo od onog pre sedamdeset godina. I dalje su to siromašni delovi grada, i dalje tu žive mnogi Romi. Moguće je da se među njima nalaze i potomci žrtava ili čak preživeli.

Genocid nad Romima je istorijski fenomen koji obuhvata period od 1934. do 1945. godine, odnosno, period od uvođenja prvih antiromskih mera u nacističkoj Nemačkoj do kraja Drugog svetskog rata.

Kao i u slučaju antisemitizma, u Evropi je već postojala duga tradicija anticiganizma. Počevši od srednjeg veka, Romi i Sinti su u raznim evropskim zemljama bili podvrgnuti segregaciji, progonima, pa i pokoljima; u devetnaestom veku nastaju rasne teorije koje na njih gledaju kao na nižu rasu i koje predstavljaju temelj za teoriju po kojoj su Romi po svojoj prirodi kriminalci. Ali, upravo kao u slučaju Jevreja, do

njihovog sistematskog masovnog uništenja dolazi tek u vreme nacionalsocijalizma. U tumačenju okolnosti koje su to omogućile, vredi se pozivati na knjigu Zigmunta Baumana (Zygmunt Bauman) *Modernity and the Holocaust*.¹⁰ Od sredine tridesetih godina XX veka, na osnovu već postojećih zakona iz Vajmarske Nemačke, koji su, između ostalog, predviđali stalnu policijsku kontrolu nad Romima i Sintima, nacionalsocijalisti počinju sa selekcijom Roma i Sinta koji treba da budu upućeni u logore u Dahau (Dachau), Dizelštraseu (Dieselstrasse), Zaksenhauzen (Sachsenhausen), Marcanu (Marzahn) i Venhauzenu (Vennhausen).

Za razliku od Holokausta, nacisti su već 1938. imali jasnu predstavu o sudbini Roma i Sintija. Naime, ta godina se smatra početkom „konačnog rešenja ciganskog pitanja“ u Nemačkoj. Kao stranci i, „po prirodi“, opasni kriminalci, dakle, kao pretnja arijevske čistoti nemačke rase, Romi počinju masovno da se hapse i upućuju u razne druge logore. Počinje i njihovo sterilisanje. Godine 1940. počinje masovno deportovanje nemačkih Roma i Sintija u okupiranu Poljsku, gde su Nemci osnovali takozvani Generalni Protektorat. Iste godine je nad grupom od 250 romske dece testiran otrovni gas ciklon-B, koji će se kasnije upotrebljavati u gasnim komorama. S nemačkom invazijom na SSSR, Ajnzacgrupe (Einsatzgruppen), odnosno specijalne jedinice sastavljene uglavnom od esesovaca, dobijaju zadatak da istrebe komuniste, Jevreje i „opasne elemente“, što je bilo dovoljno za ubijanja Roma. Tada počinju masovna streljanja u celoj istočnoj Evropi, ali mnogi Romi, kao, na primer, njih oko 5.000 koji su bili zatvoreni u getu u Lođu, ubijeni su u pokretnim gasnim komorama (dušegupkama). Od 1942. godine Romi se nalaze u gotovo svim najvažnijim logorima smrti, a često su nad njima vršeni i razni eksperimenti, poput onih koje je Mengele vršio u Aušvicu.

Kao što se može naslutiti, sudbina Roma i sudbina Jevreja je često bila zajednička. Kao posledica toga, proučavanje masovnog istreblje-

10 Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*, Cornell University Press, New York, 1989.

nja Roma u mnogim slučajevima je propratno pitanje Holokausta, u smislu da se u okviru istraživanja i radova posvećenih Jevrejima spominje i stradanje Roma. Delimično objašnjenje leži u tome da su obe skupine u nacionalsocijalističkim planovima morale da nestanu s lica zemlje, pa su tako imale istu sudbinu, kako u zakonodavnom sistemu, tako i po pitanju getoizacije, masovnih streljanja i ubijanja u logorima smrti. Kao primer toga možemo uzeti i Srbiju: Romi su morali da nose žutu traku (s natpisom „Ciganin“), da idu na prinudni rad, da ne učestvuju u javnom životu. Kasnije su muški Romi internirani u Topovske šupe u Beogradu, u Crveni krst u Nišu i drugde, gde su stradali u masovnim odmazdama tokom jeseni 1941. I na kraju, Romkinje i deca su internirani na Sajmište, ali je većina njih puštena posle određenog vremena.

Međutim, činjenica da se pitanje stradanja Roma skoro uvek vezuje za stradanje Jevreja, onemogućava da se ono tretira kao samostalan predmet naučnog istraživanja i samim tim, kao istorijski fenomen o kojem treba razmišljati nezavisno od drugih događaja.

Potrebu za tim stavom, podvukao je pre skoro petnaest godina Gilad Margalit. Iako je jevrejski narativ često isti i u slučaju Roma, ipak treba primetiti da između njih postoje značajne razlike. I jedan i drugi slučaj, naime, imaju svoje posebne karakteristike, na osnovu kojih se mogu definisati kao „jedinstveni“.¹¹ Pretpostavka da je rasni razlog, koji je bio zajednički za istrebljenje Jevreja i za istrebljenje Roma, dovoljan u njihovom tumačenju, ne dozvoljava da se u slučaju Roma sagledaju i mnogi drugi aspekti koji ga razlikuju od kompaktnog i doslednog procesa odlučivanja o totalnoj eliminaciji Jevreja. Nacistička politika prema Romima bila je često konfuzna, a u nekim trenucima i „romantična“. Osnovna razlika je da su Jevreji smatrani odgovornim za pokušaj da preuzmu kontrolu nad svetom, mobilišući istovremeno komunizam i zapadnjačku plutokratiju. Rat protiv Sovjetskog Saveza smatran je, između ostalog, i ratom protiv Jevreja. Antisemitska ideo-

11 Gilad Margalit, n. d., str. 188.

logija je, u samom Holokaustu, bila važnija komponenta od biološkog rasizma, odnosno od pretnje da Jevreji pokvare nemačku rasu.¹²

Taj korak je potreban u cilju afirmacije posebnosti fenomena stradanja Roma, kroz analizu položaja Roma pre rata i, naročito, posle njega, sve do današnjih dana. Ukratko, iako je u metodološkom smislu korisno proučavati genocid nad Romima zajedno s Holokaustom, on ne sme, grubo rečeno, da ostane u njegovoj senci. Jasno je da je taj korak čisto naučne prirode i da ne sme preći tu granicu; genocid nad Romima se, dakle, ne sme posmatrati samostalno, u cilju vrednosnog poređenja s Holokaustom, odnosno da bi se utvrdilo čija su stradanja bila veća i strašnija, jer bi se na taj način napravila opasna politička relativizacija i jednog i drugog fenomena.

O genocidu nad Romima u Srbiji postoje samo fragmentarni tragovi, koji se najčešće pojavljuju i ponavljaju u naučnim radovima posvećenim drugim, ali bliskim temama, pre svega Holokaustu. Iako se tim pitanjem historiografija u Srbiji prilično malo i površno bavila,¹³ uprkos činjenici da su pojedinačni autori pokušali da stradanje Jevreja uvrste u kategoriju važnih tema, kojima bi trebalo obraćati permanentnu pažnju, može se primetiti da je od samog početka njegovog izbijanja na javnu scenu Romima posvećeno mesto koje je, u nekom smislu, uvek bilo propratno u odnosu na stradanje Jevreja. Na taj način, u publikaciji *Zločini fašističkih okupatora i njihovih saradnika protiv Jevreja u Jugoslaviji*, koju je Savez jevrejskih opština Jugoslavije izdao davne 1952. godine,¹⁴ nailazimo na pominjanje Roma u vezi s masovnim streljanjima u selu Jabuka (jesen 1941), sa logorima u Topovskim šupama i na Sajmištu u Beogradu, budući da je u svim tim slučajevima sudbina romske populacije bila veoma slična sudbini Jevreja.

12 Isto, str. 193.

13 O historiografiji i Holokaustu u Jugoslaviji, i u Srbiji, videti: Jovan Ćulibrk, *Istoriografija Holokausta u Jugoslaviji*, Institut za teološka istraživanja, Beograd, 2011.

14 Zdenko Levental (prir.), *Zločini fašističkih okupatora i njihovih saradnika protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1952.

Od tog stava se ne razlikuju mnogo ni historiografski radovi koji će se narednih godina, a naročito u poslednjoj deceniji, baviti pitanjem Holokausta. Pre tačno četrdeset četiri godine objavljena je monografija *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*,¹⁵ u kojoj je drugo poglavlje direktno posvećeno stradanju Jevreja i Roma (naslov je „Progoni i uništavanje Jevreja i Cigana“). Nažalost, genocid nad Romima ostao je i dalje samo usputna pojava, a ne predmet dublje analize. Iste prolazne tragove o genocidu nad Romima nalazimo u jednoj od prvih publikacija o stradanju jugoslovenskih Jevreja koja je objavljena tek 1980. godine, pod naslovom *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*.¹⁶ Iako se u centru pažnje nalazi stradanje Jevreja u svim delovima Jugoslavije, ipak se, tu i tamo, pojavi romsko stradanje. Situacija se neće mnogo promeniti ni devedesetih godina prošlog veka, niti od dvehiljadite na dalje, jer uprkos činjenici da su radovi o Holokaustu proširili i produbili istraživanja, otvarajući nova važna pitanja, genocid nad Romima je dobio tek po koju novu kockicu u mozaiku. U knjizi *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941–1944*,¹⁷ objavljenoj 1992. godine, koja i dan danas predstavlja nezaobilazni rad u proučavanju Holokausta u Srbiji, po prvi put se jasno postavlja pitanje romskog stradanja i njegovih dimenzija, i naslućuje koliko je to pitanje zapravo važno, ali i zanemareno. Nažalost, trend da se ono opet smatra kao propratno stradanju Jevreja, nastavljen i u ovoj publikaciji, i samim tim nije se probudilo nikakvo interesovanje za dalja istraživanja.

Trebalo je sačekati 2006. godinu i članak jedne istoričarke mlađe generacije, da bi se po prvi put, šezdeset pet godina posle početka genocida nad Romima u Srbiji, odnos prema tome drastično preokrenuo.

15 Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, 1970.

16 Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1980.

17 Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941–1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992.

*Romi u Jevrejskom logoru Zemun 1941–1942*¹⁸ naslov je rada Danijele Jovanović, čija je najveća zasluga direktno bavljenje genocidom nad Romima, bez posredstva Holokausta ili drugih već prisutnih tema u historiografiji. Značaj tog rada ne leži u korišćenju nove arhivske i druge građe, nego u promeni perspektive kojom se do tada poznatoj građi pristupalo: rasni zakoni, logori, streljanja, koji su obuhvatali kako Jevreje tako i Rome u okupiranoj Srbiji, i naročito u Beogradu, čitani su sa stanovišta romskih žrtava, dok je po prvi put jasno isplivala zastrašujuća činjenica da u Srbiji postoji ogromna grupa ljudi koji su bili žrtve rasnog progona, a koji su zaboravljeni od svih, kako od institucija, tako od istoričara, sociologa, antropologa i drugih pripadnika naučnih i kulturnih elita.

Izuzetak predstavljaju autori romskog porekla, koji su se u publikacijama šireg obima, suočili i sa pitanjem genocida. U tom smislu, treba izdvojiti Dragoljuba Ackovića, sa knjigama *Ašunen Romalen! Slušajte ljudi!* i *Romi u Beogradu*, kao i Rajka Đurića, sa knjigom *Istorija holokausta Roma*, objavljenom u saradnji sa istoričarem Antunom Miletićem.¹⁹

Tekst koji se nalazi pred čitaocem treba smatrati i u kontinuitetu s člankom Danijele Jovanović, čiji apel, možemo reći, prihvatamo i podržavamo u celosti:

Ovaj rad, svakako, daje samo delimičan odgovor na mnoga pitanja koja postoje u vezi ove teme. Nadam se da će na čitavom Balkanskom poluostrvu biti uloženo malo truda na tome da se na njih odgovori, i da taj rad neće na sebe preuzeti samo romska udruženja.²⁰

18 Danijela Jovanović, *Romi u Jevrejskom logoru Zemun 1941–1942*, Balkanski književni glasnik, 5/2006 (www.balkanliteraryherald.com/broj5/danijelajovanovic5.htm), poslednji pristup: 9. aprila 2014).

19 Dragoljub Acković, *Ašunen Romalen! Slušajte ljudi!*, Rominterpress, Beograd, 1996; i *Romi u Beogradu. Istorija, kultura i tradicija Roma u Beogradu od nastajanja do kraja XX veka*, Rominterpress, Beograd, 2009. Rajko Đurić i Antun Miletić, *Istorija Holokausta Roma*, Politika AD, Beograd, 2008.

20 Danijela Jovanović, n. d., poslednji pristup: 9. aprila 2014.

Struktura rada, istorijski izvori

Polazeći od činjenice da se radi o prvom istraživanju u arhivskim institucijama koje ima za cilj proučavanje do sada skoro nepoznate teme, rad je podeljen na određene delove koji se mogu i samostalno čitati.

U prvom delu uzima se u obzir širi evropski kontekst, pre svega na ideološkom planu. Tu se predstavljaju nacionalsocijalistička politika prema Romima i njeno sprovođenje u Trećem Rajhu i na okupiranim teritorijama, kao i sprovođenje sličnih politika u savezničkim zemljama (Italija, NDH, Rumunija). Za pisanje prvog poglavlja korišćena je uglavnom literatura, kako domaća tako i iz inostranstva, budući da je tome poslednjih godina počela da se posvećuje nešto veća pažnja i da su izvori dostupni, barem delimično, i u Srbiji.

Drugi deo se bavi situacijom u Srbiji. Iako bi to bilo važno, odlučeno je da se položaj Roma u predratnoj Srbiji ne uzima u obzir i da se za polazište uzmu raspad Kraljevine Jugoslavije i uspostavljanje okupatorskih i kvislinških aparata posle 6. aprila 1941. godine, politike tih aparata prema Romima i antiromske mere i, na kraju, sprovođenja genocida. I u tom delu se najviše koristila literatura opšteg karaktera, ali delimično i arhivska građa.

Treći deo je posvećen genocidu nad Romima u Beogradu, za šta bi se moglo reći da predstavlja srž celog rada. Na osnovu istraživanja u arhivskim institucijama u Beogradu, bilo je moguće da se sa velikom dozom sigurnosti rekonstruišu faze stradanja Roma, i da se, najvećim delom, reč da samim žrtvama. Odnosi između nemačkih i kvislinških vlasti, pitanje žrtava i zločinaca, restitucije, takođe su barem delimično predstavljeni. Korišćena građa potiče iz tri glavna arhiva. Četvrti arhiv, Arhiv Srbije, iako se u njemu sigurno nalazi važna građa vezana za genocid nad Romima u Srbiji, nije mogao da bude uzet u obzir zbog nedostatka vremena. Nadamo se da će ta građa biti predmet daljih istraživanja, koja će ovaj rad dopuniti, izmeniti, proširiti ili kritikovati.

U Arhivu Jugoslavije, u fondu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (fond broj 110), nalazi se naj-

dragocenija građa. Reč je o velikom broju izjava, oko osam stotina, koje su lokalni ogranci komisije prikupili 1945. godine od preživelih Romkinja, čiji su muževi, sinovi, očevi, braća i prijatelji ubijeni u genocidu. Mnoge od njih su takođe žrtve progona, jer su skoro sve bile internirane u logor na Sajmištu, ali su preživele, zahvaljujući mogućnosti da budu puštene.²¹

S druge strane, rad okupatorskih i kvislinških organa, prvenstveno opštine grada Beograda i Uprave grada Beograda, praćen je kroz građu sačuvanu u Arhivu grada Beograda i u Vojnom arhivu.

Jedan od važnih rezultata tog grada jeste činjenica da je posle više od sedamdeset godina tih događaja – i često ponovljene rečenice od strane istoričara da, „nema građe o genocidu nad Romima“ – moguće sastaviti spisak žrtava iz Beograda, koji će makar na najskromniji i najjednostavniji način odati počast svim tim žrtvama, izvlačeći ih iz zaborava i stavljajući ih napokon u isti red sa drugim žrtavama.

Poimenični spiskovi stradalih i preživelih Roma, kada bi se to pitanje dalje proučavalo, mogli bi se uporediti s drugim spiskovima. Znajući, na primer, da su na osnovu pomenutih izjava, koje je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i pomagača prikupila posle rata, mnogi Romi bili po zanimanju kočijaši, moguće je uporediti njihova imena sa imenima članova Udruženja fijakerista, kočijaša i rabadžija u Beogradu, koji se čuvaju u istoimenom fondu u Arhivu grada Beograda. Na taj način, koji naravno zahteva pažljiv i detaljan rad, dolazi se do dodatnih važnih detalja u komplikovanom poduhvatu rekonstrukcije njihovih života, ili bolje reći, njihovog društvenog i ekonomskog položaja u okviru tadašnjeg Beograda. U ovom radu poređenje tih podataka nije bilo planirano, jednostavno zbog vremenskih razloga. Ostavljamo, dakle, tu mogućnost budućim radovima, u istom duhu s kojim smo priredili ovaj prvi opširniji tekst o genocidu nad Romima u Srbiji i Beogradu, odnosno u nadi da će on otvoriti razna pitanja i da će ih drugi prihvatiti kao sugestije, podsticaj ili moral-

21 Više o tome u poglavlju o genocidu u Beogradu.

nu obavezu da nastave s proučavanjem te teme. To znači da deo ovog rada posvećen Beogradu treba smatrati studijom slučaja, čija primenjena metodologija može da posluži i za druge studije slučajeva, koje bi se, na primer, bavile genocidom nad Romima u drugim gradovima Srbije, tako da se tom pitanju pristupi na jedini primeren način, odnosno da lokalna istorija preuzme odgovornost za istraživanje, proučavanje i javno predstavljanje genocida.

U četvrtom i poslednjem delu, upravo zbog tog razloga, predstavljeni su, bez većih pretenzija i uz pomoć postojeće literature, već poznati slučajevi, u kojima su Romi bili žrtve genocida u drugim gradovima Srbije. Taj deo treba smatrati kao neku vrstu apendiksa, koji s jedne strane treba da posluži prikazivanju dimenzije genocida u zemlji kroz određene primere, a sa druge kao moguća osnova za istraživanje na lokalnom nivou. Razume se da slučajevi koji su uzeti u obzir ne mogu nikako da budu smatrani za jedine o kojima se nešto zna.

Sledi, kao i u svakoj naučnoj publikaciji, zaključak.

U ovom radu nisu, ili su retko korišćena, svedočenja preživelih Roma ili očevidaca, koja su zahvaljujućim nekim inicijativama prikupljena od sredine osamdesetih godina na dalje. U tom smislu, posebnu važnost ima metodološki pristup usmene istorije, na osnovu kojeg se prethodnih godina prikupio određeni deo svedočanstva Roma koji su preživeli genocid. USHMM je bio među prvima koji su počeli da prikupljaju intervju preživelih Roma u raznim delovima Evrope, uključujući i Srbiju.²²

U samom Beogradu, Milan Koljanin i Milena Radojčić, vodili su sredinom osamdesetih godina razgovore s trojicom preživelih Roma. Njihova svedočenja se nalaze u Istorijском arhivu grada Beograda i predstavljaju do sada najbogatiji izvor informacija o genocidu nad Romima u Beogradu.

22 Intervjui su dostupni na sajtu www.ushmm.org.

Još jedan primer usmene istorije predstavlja rad Pala Polanskog (Paul Polansky), koji je 2007. objavio tri toma svedočenja preživelih jugoslovenskih Roma. Ceo prvi tom je posvećen Romima iz Niša, i sadrži nešto više od dvadeset intervjua s njima. Ostala dva toma bave se drugim delovima Jugoslavije. O stradanju Roma u Nišu i Leskovcu, snimljeni su i kratki dokumentarni filmovi, „Ovaj život, poklonjen mi je“ i „11. decembar 1941. Masovno streljanje“.

Ogroman potencijal koji pružaju pomenute i slične inicijative, u cilju oživljavanja pitanja genocida nad Romima u Srbiji, leži u činjenici da iako ne mogu biti smatrane pouzdanim izvorima, makar ne u ovom trenutku i u strogo historiografskom smislu, one jesu živi dokaz onoga što se do sada držalo po strani, onog što se stalno zaboravljalo ili ignorisalo. U tom smislu, njihova eksplozivna snaga trebalo bi da postane deo svakodnevnog i permanentnog obeležavanja stradanja Roma na ovim prostorima, gde god je to moguće: na internetu, u budućem memorijalu na Sajmištu, u drugim publikacijama, u priručnicima za škole, u medijima, u kulturi.

II GENOCID NAD ROMIMA U EVROPI

U trenutku objavljivanja prvih mera protiv Roma i Sintija u nacističkoj Nemačkoj, anticiganizam, upravo kao i antisemitizam, postojao je već dugo, kako u Trećem Rajhu, tako i u mnogim drugim evropskim zemljama. U raznim radovima o genocidu nad Romima, prateći narativ o Holokaustu, autori često polaze upravo od tog usađenog anticiganizma, kako bi objasnili motivaciju za motivisali poslednji, najužasnjiji čin ostvaren od strane nacista.

Kristijan Bernadak, na primer, kratko ali jasno govori o zločinima koji su tokom poslednjih devet vekova počinjeni nad Romima u raznim delovima Evrope, i tvrdi da je upravo ta „primarna intoksikacija“ pripremala teren za genocid nad Romima u Drugom svetskom ratu. Kao Francuz, prvenstveno govori o primerima iz Francuske – objava kralja protiv „Boema“ iz 1682. godine, na primer,¹ ali i iz drugih zemalja: masovna deportacija u Luizijanu u Americi (Francuska 1802), oduzimanje dece Romima (Nemačka 1830), oružani izgon (Velika Britanija 1912), zabrana romskog jezika i oblačenja (nekoliko regija u Francuskoj, Španiji, Portugaliji), zabrana brakova između Roma, zabrana nomadstva, automatsko padanje u ropstvo (Rumunija), poništavanje brakova između Roma i ne-Roma (Mađarska), konfiskacija imovine, zabrana držanja konja, kola, obavljanja određenih zanimanja, kupovina kuća (Portugalija), obavezno predočavanje antropološke iskaznice (Francuska), plan za žigosanje (Mađarska) ili sterilizacije

1 Christian Bernadac, *Zaboravljeni holokaust. Pokolj Cigana*, Globus, Zagreb, 1981, str. 24.

(Norveška 1930), i naravno, Zakon protiv „ciganske opasnosti“ u Nemačkoj, iz decembra 1939. godine.² Gasne komore su, po istom autoru, bile jedina novina.

Da je anticiganizam odigrao određenu ulogu, u to nema sumnje. Međutim, to sigurno nije bilo dovoljno za pokretanje cele mašinerije smrti, koja je u porobljenoj Evropi progutala živote stotina hiljada Roma.

Godine 1899, Alfred Dilman (Dillman), funkcioner, osnivaio je u Minhenu u okviru policijskih službi „Servis za informacije o Ciganima“.³ Šest godina kasnije, objavio je *Knjigu o Ciganima* (Zigeuner-Buch), u kojoj je registrovano 3.500 Roma iz Minhenskog okruga. Dvadeset jednu godinu kasnije, posle razaranja i uništenja iz Prvog svetskog rata, vlasti Bavarske uvešće posebne mere u borbi protiv „Cigana, skitnica i besposličara“, koje će se tri godine kasnije proširiti na celu teritoriju Vajmarske Republike. One su predviđale posebna ograničenja u kretanju, uvođenje posebnih dokumenata, određeno vreme zadržavanja u svakom lokalitetu, kao i policijsku kontrolu nad njima; za prekršaje je čak bio predviđen i prinudni rad, u trajanju od dve godine.⁴

Dolaskom Hitlera na vlast, nacisti su preuzeli postojeće zakone o Romima. Godine 1936, pri Ministarstvu zdravlja u Berlinu osnovan je „Institut za istraživanje rasne higijene i biologije stanovništva“, koji će postati glavni nacistički organ za proučavanje Roma. U trenutku osnivanja, njegov načelnik, psihijatar Robert Ritter (Ritter) dobio je od Servisa iz Minhena 19.000 već gotovih dosijea. Sledila su genealoška ispitivanja i popunjavanje popisa Roma, koji će u februaru 1941. godine obuhvatiti 20.000 osoba, a u proleće 1942. godine 30.000, odnosno skoro celo romsko stanovništvo Nemačke.⁵ Ritterova teza bila je da su Romi i Sinti došli iz Indije, ali da je njihovo izvorno arijevsko pore-

2 Isto, str. 30.

3 Isto, str. 35–36.

4 Michael Burleigh and Wolfgang Wippermann, *The Racial State. Germany 1933–1945*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003 (ninth printing), str. 114–115.

5 Christian Bernadac, n.d., str. 36.

klo izgubljeno, budući da su se tokom vekova mešali sa stanovništvom onih teritorija na kojima su se nastanjivali. Od čiste rase postali su, dakle, inferiorna. Toj kategoriji, po Riteru, pripadalo je preko 90 posto Roma u Nemačkoj. U vezi sa asocijalnim i kriminalnim ponašanjima koja su do tada pripisivana Romima, Riter je ponudio kao objašnjenje uticaj rasnih karakteristika: jednostavno, njihovi geni su bili odgovorni za to. Kao način borbe protiv tog „problema“, Riter je predložio konfiniranje i sterilizaciju najopasnijih elemenata.⁶

Ključna godina za Rome bila je upravo ta 1936, kada je osnovan Institut za istraživanje rasne higijene. Od tog trenutka položaj Roma je bio regulisan na nacionalnom nivou: naređeno im je da se za stalno nastane na jednom mestu, a često su im, kao što je bio slučaj prethodne godine na lokalnom nivou, bila određena posebna mesta, koja su se nalazila pod posebnom kontrolom. Upućivani su na prinudni rad, a zabranjena im je socijalna pomoć. Iste godine antiromske mere dobijaju jasniji rasistički ton, a Romi su smatrani stranim elementom u nemačkom nacionalnom telu.

U julu 1936. godine, uoči Olimpijskih igara, u Berlinu je započeo lov na Rome. Njih oko 600 bili su izbačeni iz svojih kuća i proterani na periferiju, a zatim prikupljeni u logoru u Marcanu.⁷ Istovremeno, oko 500 Roma iz Bavarske poslato je u Dachau na prevaspitavanje i „eventualnu sterilizaciju“.

Jula 1937. godine osnovan je „Centralni ured za borbu protiv ciganske opasnosti“.

Godinu dana kasnije, gaulajter Štajerske, Tobias Porči (Portschy), koji je pitanje Roma smatrao hitnijim od pitanja Jevreja, izjavio je da „sve Cigane (treba poslati) u logore na prisilni rad, jer su opasni po nemačku rasnu čistotu, i zato što u razvijenoj državi kao što je Treći

6 Michael Burleigh and Wolfgang Wippermann, n.d., str. 119–120.

7 Luca Bravi, *Lo sterminio degli zingari*, u Alessandra Chiappano i Fabio Minazzi (prir.), *Il paradigma nazista dell'annientamento. La Shoah e gli altri stermini*, Giuntina, Firenze, 2006, str. 113.

Rajh, može da živi samo onaj koji radi i proizvodi“.⁸ Njegova knjiga *Cigansko pitanje* (Die Zigeunerfrage), bila je svojevrsni temelj rasnog progona Roma, koji će upravo 1938. godine ući u agendu nacionalsocijalističkog političkog vrha.

Iz istraživanja doktora Ritera i njegove asistentkinje Eve Justin, sprovedenih u logoru u Marcanu i drugim mestima određenim za Rome, Himler je preuzeo najvažnije zaključke, kako bi objavio ključni dekret⁹ u rasističkom shvatanju buduće politike prema Romima. Na taj način, 8. decembra 1938. godine, on je izdao cirkularni dopis u vezi s borbom protiv „Ciganske opasnosti“. „Mišlinzi“ (Mischlinge), odnosno „nečisti“ Romi, kojih je po Riterovim shvatanjima bilo preko 90 posto od celokupne romske populacije u Nemačkoj, bili su u centru pažnje. Naređena je registracija svih Roma, Nemcima je zabranjeno sklapanje braka s njima, a predložen je i poseban zakon o Romima, kojim bi se regulisao njihov položaj u okviru nemačkog životnog prostora. Po prvi put, pojavio se izraz „konačno rešenje ciganskog pitanja“.¹⁰

Romi su tada službeno podeljeni u određene kategorije: „Z“ (Zigeuner), odnosno Rom čiste krvi, „ZM+“ za one koji su imali više od 50 posto romske krvi, „ZM“ za one koji su imali pola romske krvi, „ZM-“ za one koji su imali manje od 50 posto romske krvi, i na kraju „NZ“ odnosno ne-Romi.

Ta podela, u haosu naredaba i shvatanja koji je vladao među nacističkim vođama po pitanju Roma, neće biti uvek poštovana. U trenutku masovne deportacije u Aušvic, 1943. godine, razlika između „čistih“ i mešanih Roma neće biti uzeta u obzir.¹¹

8 Christian Bernadac, n.d., str. 35; Michael Zimmermann, *The National Socialist „Solution of the Gypsy Question“*, u Ulrich Herbert, *National Socialist Extermination Policies. Contemporary German Perspectives and Controversies*, Berghahn Books, 2000, str. 196.

9 Luca Bravi, n.d., str. 113–115.

10 Michael Burleigh and Wolfgang Wippermann, n.d., str. 120–121.

11 Luca Bravi, n.d., str. 115.

Himlerova naredba bila je ključni trenutak jer je značila definitivni prelazak iz jedne politike prema Romima, koja se temeljila na socio-geografskim gledanju na njih kao na strano telo u nemačkoj zajednici, na rasističko-biološko shvatanje Roma kao inferiorne rase.¹² Na konferenciji o rasnoj politici, koju je šef RSHA Hajdrih (Heydrich) organizovao 21. septembra 1939. godine, odlučeno je da će svi Romi iz Nemačke, upravo kao i Jevreji, biti preseljeni u Poljsku. U istom periodu, nad Romkinjama je počela da se primenjuje sterilizacija, radi sprečavanja njihove dalje reprodukcije.

S druge strane, važno je primetiti da od XIX veka, odnosno od nastanka modernih rasnih teorija, niko od rasističkih teoretičara nije pripisao Romima želju da dominiraju Nemačkom ili hrišćanskim svetom, za razliku od Jevreja, pri čemu niko nije bio ni preterano zainteresovan za stvaranje rasne teorije o Romima.¹³ Slično tome, za razliku od antisemitske propagande, anticiganizam nije bio mnogo prisutan u diskursima nacističkih vođa, dok nacistički stav prema Romima nije bio uvek čisto rasnog tipa, jer je na njih gledao prvenstveno kao na „socijalni problem“ za nemačku nacionalnu zajednicu, a tek od 1938. kao na rasno pitanje.¹⁴ Te godine, oko 2.300 Roma i Sintija iz Nemačke i Austrije je uhapšeno i internirano u raznim logorima, kao „asocijalni“, uz zvanično obrazloženje da je reč o preventivnoj borbi protiv kriminala. Međutim, usled protesta Generalnog guvernera u Poljskoj, Hansa Franka, operacija je obustavljena.

Napad na Sovjetski Savez i genocid nad Romima

Po shvatanju nacističkih načela s kraja tridesetih godina, ponašanje socijalnih grupa imalo je, dakle, korene u biološkim i genetskim faktorima. Romi su podeljeni na dve kategorije: na takozvane „mišlinge“, odnosno osobe mešovite krvi, koje su skrenule sa svoje originalne bi-

12 Michael Zimmermann, *The National Socialist...*, str. 194.

13 Isto, str. 189.

14 Isto, str. 193–194.

ološke prirode, i na čistokrvne Rome, koji se nisu mešali sa drugim narodima i koji su svoju čistotu sačuvali tako što su ostali nomadi. Na okupiranim teritorijama, međutim, primenjena je obrnuta politika, tako da su najviše stradali Romi nomadi, a manje oni koji su bili stalno nastanjeni.¹⁵ Bio je to rezultat slike koja je stvorena o nomadima uoči i tokom napada na Sovjetski Savez, koji su tada bili predstavljeni kao opasni za nemačku bezbednost, kao neprijateljski obavешtajci. Upravo su rat protiv Sovjetskog Saveza i istrebljenje Jevreja doveli do radikalizacije u shvatanju rešenja „ciganskog pitanja“.

Iako nije poznato posebno naređenje kojim se predvidelo istrebljenje Roma na teritoriji Sovjetskog Saveza, Ajnzacgrupe su verovatno tumačile Hitlerove direktive o ubijanju svih političkih komesara sovjetske armije i svih potencijalnih opasnih elemenata, kao dovoljne za ubijanje i „asocijalnih“ Roma. Ajnzacrupe A, B, C nisu sistematski gonile Rome, ali su ipak ubile oko 3.500 njih u baltičkim zemljama. Ajnzacgrupa D, ubila je takođe između 2.000 i 2.400 Roma na teritoriji pod svojom nadležnošću.¹⁶ U izveštaju te Ajnzacgrupe, od 8. aprila 1942. godine, ponosno se konstatovalo da je do tog trenutka na Krimu ubijeno 92.000 Jevreja, Krimaksa i Roma, i da se na celom poluostrvu više ne može pronaći više nijedan Rom.¹⁷

U Sovjetskom Savezu Romi nomadi su smatrani opasnim prvenstveno zbog svog kretanja na ratnim teritorijama, gde su mogli da prenose važne informacije i da deluju kao „špijuni“. Romi nomadi na koje su Ajnzacgrupe nailazile, tretirani su zbog toga kao neprijatelji i zato ubijani.¹⁸ za razliku od Jevreja i komunista, makar u tom trenutku, nisu spadali u kategoriju smrtnih neprijatelja Nemačke. Razlika između nomada i onih koji su mogli dokazati stalnu nastanjenost za-

15 Michael Zimmermann, *The Wehrmacht and the National Socialist persecution of the Gypsies*, u *Romani studies*, vol. 11, br. 2/2001, str. 111–112.

16 Michael Zimmermann, *The National Socialist...*, str. 201.

17 Guenter Lewy, *The Nazi persecution of the Gypsies*, Oxford University Press, New York, 2000, str. 121.

18 Isto, str. 118.

snivala se upravo na toj ideji, da nomadi mogu biti opasni zbog špijunaze. Slično shvatanje i razlikovanje tih kategorija Roma primeniće se i u okupiranoj Srbiji.

Upravo je taj stereotip o Romima-špijunima, bio razlog prve masovne deportacije u maju 1940. godine iz severozapadnih delova Rajha, uoči napada na Francusku.¹⁹ Francuska je bila na neki način ispred Trećeg Rajha u rešavanju „ciganskog pitanja“, makar privremeno. Dva meseca pre nego što je maršal Peten (Petain) potpisao kapitulaciju, 17. juna 1940. godine, prefekti su dobili uputstva po kojima će se izvršiti prikupljanje i zatvaranje Roma.²⁰ U više desetina logora bilo je internirano 3.000 francuskih Roma.²¹

Tek u julu 1942. godine Ministarstvo za okupirane istočne teritorije je razmotrilo naređenje da se svi Romi, bez obzira da li su nomadi ili stalno nastanjeni, moraju izjednačiti sa Jevrejima. Međutim, iz do sad nepoznatih razloga, posle godinu dana ta odluka se delimično promenila i umesto istrebljenja Roma predloženo je njihovo interniranje. Tek 15. novembra 1943. objavljen je konačan tekst naređenja, u kojem se ipak zadržala razlika između Roma, ali po kojem je sa njima trebalo postupiti na isti način, bez obzira da li je reč o putujućim Romima ili „mišlinzima“, i da ih treba izjednačiti sa Jevrejima.²²

Uprkos tome, zbog haotične i nekoherentne nacističke politike prema Romima, mnogi su već bili žrtve „konačnog rešenja“. U januaru 1942. ubijeni su gasom prvi Romi u logoru u Kelmnu. Žrtve su bili austrijski Romi, koji su ranije deportovani u geto u Lođu (Łódź). U obližnjoj Latviji, važnu ulogu je imala specijalna kvislinška jedinica

19 Michael Zimmermann, *The Wehrmacht...*, str. 115–116.

20 Christian Bernadac, n.d., str. 40–41. Autor na stranama 44–47 objavljuje dekret od 6. aprila 1940. godine kojim se zabranjuje kretanje nomada za vreme neprijateljstava i određuje za njih prisilno boravište pod nadzorom policije.

21 Denis Peschanski, *The Gypsies in the Upheaval*, u *Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism. Symposium Proceedings*, USHMM, Washington D.C., 2002, str. 55–56.

22 Guenter Lewy, n.d., str. 127.

pod komandom Viktora Araisa, koje je ubijala Rome i Jevreje.²³ Rajhskomesar Baltičkih zemalja je već 4. decembra 1941. godine objavio naredbu po kojoj se Romi izjednačavaju sa Jevrejima, jer predstavljaju dvostruku opasnost: kao nosioci opasnih bolesti, naročito tifusa, i kao neposlušni elementi, koji ne slušaju nemačka naređenja i odbijaju da se bave korisnim poslovima. Takođe, na njih je pala velika sumnja da rade kao obaveštajci protiv Nemačke.²⁴

U istom periodu u Srbiji, muški Romi su, zajedno sa muškim Jevrejima, bili žrtve masovnih streljanja, koja su nemačke okupatorske vlasti primenjivale u znak odmazde zbog partizanske borbe, dok su žene i deca, barem iz Beograda, internirani u logor na Sajmištu.

Himler je 20. aprila 1942. godine u svom dnevniku zabeležio da se svugde obustavi istrebljenje Roma. Postavlja se pitanje zašto je to uradio i koji je bio značaj tog naređenja, budući da se ubijanje nastavilo sve do kraja rata. Po nekim istoričarima, beleška je bila vezana za puštanje 292 Roma sa Sajmišta, dok po drugima te dve stvari nisu povezane, jer je puštanje Roma sa Sajmišta počelo ranije, dok je ubijanje logoraša počelo već u martu iste godine.²⁵

U septembru 1942. godine Gebels je odlučio da „asocijalni život Jevreja i Cigana treba jednostavno istrebiti“. Do tog trenutka, izgleda da se nije pojavila ideja o totalnom istrebljenju Roma. Himler je 16. decembra 1942. godine izdao naređenje da se svi Romi deportuju u Aušvic. Bio je to definitivni preokret u progonu Roma i početak masovnih deportacija, u cilju njihovog totalnog istrebljenja.

U Aušvicu, Romi i Sinti su bili internirani u posebnom delu logora, takozvanom „Ciganskom logoru“ (Zigeunerlager) ili „Porodičnom logoru“ (Familienlager), i odvojeni od drugih zatočenika. Upravo tu su se nalazile laboratorije doktora Mengelea, koji je svoje eksperimente izvodio najviše nad zatočenim Romima. Deportovani Romi bili su

23 Isto, str. 123.

24 Isto, str. 123–124.

25 Gilad Margalit, n. d., str. 207.

uglavnom iz Nemačke, Austrije, Bohemije, Moravske, Holandije, Belgije i severne Francuske, a bilo ih je ukupno oko 23.000. Preživelo je nešto više od 3.000.²⁶ Pored Aušvica, Romi su stradali u mnogim drugim logorima smrti, kao što su bili Majdanek, Bergen-Belzen (Bergen-Belsen), Treblinka, Sobibor, Ravensbrik (Ravensbrück).

U savezničkim zemljama: Italija, Rumunija, Nezavisna Država Hrvatska

Osim u Nemačkoj, Romi su bili žrtve posebnih zakona, segregacije, pa i genocida i u svim drugim fašističkim zemljama. U ovom radu, važno je uzeti u obzir kontekst politike prema Romima u fašističkoj Italiji, odnosno u zemlji gde se fašizam i rodio, kao i u susednim državama zapadno i istočno od Srbije, jer je upravo u njima genocid dostigao razorne dimenzije.

U kontinuitetu s politikom liberalne Italije, fašizam je u februaru 1926. godine uveo prve ozbiljne mere protiv Roma, koji su od tog trenutka smatrani stranim državljanima i zbog svog načina života opasnim za bezbednost i higijenu u zemlji. U naređenju poslatom svim okruzima, Ministarstvo unutrašnjih poslova je propisalo da na graničnim prelazima treba onemogućiti ulaz svim romskim karavanima, bez obzira da li njihovi pripadnici poseduju pasoše i regularne dokumente. Takođe, propisano je da sve romske karavane već prisutne u Italiji treba u najkraćem roku otpremiti do graničnih prelaza. Italijanskim poslanstvima je na kraju naređeno da ovim „nepoželjnim strancima“ više ne izdaju vize.²⁷

Jedanaest godina kasnije, šef policije Arturo Bokini (Bocchini) naredio je da se svi Romi sa italijanskim državljanstvom sakupe u određena mesta koja treba držati pod kontrolom. Razlog je podrazumevao, na prvi pogled, slične socijalno motivisane stereotipe o Ro-

26 Guenter Lewy, n. d., str. 26–27.

27 Dokument je objavljen na sajtu www.porraimos.it, poslednji pristup: 21. marta 2014. godine.

mima koji su bili prisutni u skoro celoj Evropi: naime, najteži zločini koji su počinjeni u severoistočnim pograničnim krajevima, po prirodi i načinu izvođenja, mogli su se pripisati Romima.²⁸

U tom periodu, uticaj rastućeg rasističkog shvatanja Roma u nacionalsocijalističkoj Nemačkoj osećao se i kod italijanskog fašizma. Iako su se rasni zakoni doneti 1938. godine odnosili samo na Jevreje, u fašističkoj štampi bližoj biološkom rasizmu, razmatrana je i „ciganska rasa“: nomadizam i kriminalitet smatrani su za rasne karakteristike Roma i Sintija.²⁹ Uprkos činjenici da im je priznato arijevsko poreklo, njihove inferiorne psihičke i moralne karakteristike smatrane su opasne i za samu čistotu italijanske rase.³⁰ U časopisu *La difesa della Razza* (Zaštita rase), poznatom po svojom „naučnom“ pristupu analizi i veličanju arijevске, ali i italijanske rase, pitanje Roma je predstavljeno kao problem trovanja prave evropske krvi.³¹

Uoči ulaska Italije u rat, 11. septembra 1940. godine, Bokini je naredio interniranje prisutnih Roma i Sintija, zbog „njihove urođene sklonosti ka zločinu, zbog nemogućnosti da se drugačije vrši nadzor nad njima, kao i zbog mogućnosti da se među njima nalaze elementi koji će organizovati antinacionalne aktivnosti“.³² Mesta prinudnog boravka i logora za Rome i Sintije organizovana su u celoj Italiji, a najviše na Sardiniji.³³

28 Paola Trevisan, *The internment of Italian Sinti in the province of Modena during fascism: From ethnographic to archival research*, u *Romani studies*, vol. 23, br. 2/2013, str. 143.

29 Renato Semizzi, *Gli Zingari*, u *Rassegna di clinica, terapia e scienze affini*, XXXVIII, br. 1/1939, str. 66–67.

30 Isto, str. 72–73.

31 Guido Landra, *Il problema dei meticci in Europa*, u *La difesa della Razza*, br. 2/1940, str. 11–15.

32 Dokument je objavljen na sajtu www.porrajmos.it, poslednji pristup: 21. marta 2014. godine.

33 Mirella Karpati, *La politica fascista verso gli Zingari in Italia*, u *Lacio Drom. Rivista bimestrale di studi zingari*, br. 2–3/1984, str. 41–47. Autorka objavljuje nekoliko svedočanstva Roma koji su bili u tim logorima.

Oskudne publikacije o odnosu italijanskog fašizma prema Romima ne pružaju informacije o sudbini onih Roma koji su se nalazili na teritoriji pod kontrolom Socijalne italijanske Republike, marionetske države osnovane posle kapitulacije Italije 1943. godine, na severu apeninskog poluostrva. Ipak, uzimajući u obzir da su u toj državi važili mnogi propisi slični onima u Trećem Rajhu i da je sudbina mnogih tamošnjih Jevreja zapečaćena u logorima smrti širom okupirane Evrope, nije teško pretpostaviti da su tu stradali i mnogi Romi.

Na teritoriji Hrvatske, Bosne-Hercegovine i Srema, u aprilu 1941. godine stvorena je Nezavisna Država Hrvatska (NDH), pod vodstvom Anta Pavelića i ustaškog pokreta, čija je ideologija propagirala ideju o etnički čistoj Hrvatskoj i videla u nacionalsocijalizmu i u Trećem Rajhu model po kojem je trebalo delovati. „Arijevski“ hrvatski narod je u tom smislu trebao da preuzme i novu ulogu na Balkanu, kao i u celoj Evropi. Fanatično katoličanstvo je takođe bilo sastavni deo ustaške ideologije, što je rezultiralo učešćem dela lokalnog katoličkog sveštenstva u sprovođenje rasne politike i propagiranje ustaških načela.³⁴ Od samog početka bilo je jasno, kao što su otvoreno govorile ustaške pristalice, da će biti potreban obračun s drugim nacionalnim elementima, koji su u samoj NDH činili skoro polovinu stanovništva. Najveći problem, u očima ustaša, bili su Srbi, kojih je bilo skoro dva miliona, oko 40.000 Jevreja, kao i između 26.000 i 40.000 Roma, naspram tri i po miliona Hrvata, 150.000 domaćih Nemaca i 800.000 muslimana, koje su ustaše ubrajale u hrvatski narod.

Od samog uspostavljanja NDH, u novi zakonodavni sistem uvedeni su osnovni antisemitski i antiromski zakoni koji su važili u Trećem Rajhu. Prilagođavajući ih lokalnoj situaciji, ustaše su ih proširile na treću rasnu kategoriju koju je, na neki način, trebalo iskoreniti iz

34 O tome videti: Marco Aurelio Rivelli, *Le génocide occulté: État indépendant de Croatie, 1941–1945*, L'Age d'Homme, Losanna, 1998; Viktor Novak, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948; Stella Alexander, *The triple myth: a life of archbishop Alojzije Stepinac*, East European Monographs, Boulder 1987.

„čistog hrvatskog životnog prostora“, odnosno na Srbe. Godine 1941, 30. aprila, donete su „Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti“ i „Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda“, kojima je regulisan društveni status Jevreja i Roma, a kasnije i Srba.

U Zakonu o rasnoj pripadnosti, kojim je hrvatski narod bio definisan kao arijevski, određeno je da „Kao Ciganin u smislu ove zakonske odredbe vrijedi osoba, koja potječe od dvaju ili više predaka drugog koljena, koji su Cigani po rasi“,³⁵ dok je u Zakonu o zaštiti krvi zabranjeno sklapanje braka, odnosno „mešanje“ između arijevaca i nearijevaca.³⁶

Tokom maja meseca donet je niz drugih naredbi protiv Srba, Jevreja i Roma, koje su dovele do njihovog potpunog odvajanja od hrvatskog nacionalnog tela. Za razliku od Nemačke, u istom periodu su počeli i prvi masovni pokolji nad Srbima, kao i uspostavljanje mreže koncentracionih logora, u kojima su pored Srba bile internirane i određene kategorije Jevreja. Upravo u tom periodu osnovan je prvi logor smrti u blizini grada Gospića, na lokalitetu Jadovno, koji će u roku od četiri meseca, zajedno sa drugim vezanim podlogorima u Gospiću i na Pagu, progutati živote oko 40.000 ljudi, velikom većinom Srba.³⁷ U avgustu 1941. godine, usled reokupacije oblasti u kojoj se logor nalazio, od strane italijanske vojske, genocidnu politiku protiv Srba i Jevreja ustaše su nastavile u Jasenovcu. U tom selu, udaljenom tek par sati od glavnog grada Zagreba, izgrađen je novi logor smrti u kojem će tokom njegovog postojanja sve do kraja rata naći smrt više od 130.000 ljudi.³⁸

35 *Narodne novine*, br. 4, 17. travnja 1941.

36 Isto.

37 O logoru Jadovno videti: Đuro Zatezalo, *Jadovno – sistem ustaških logora*, Muzej Žrtava Genocida, Beograd, 2007.

38 Logor Jasenovac je već dve decenije predmet oštih sporova u kako u hrvatskoj tako i u srpskoj historiografiji. O Jasenovcu videti: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, tom. I i II (1986), tom. III (1987), tom. IV (2007), Narodna knjiga-Gambit, Beograd-Jagodina; Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1966; Jaša Almuli, *Jevreji i Srbi u Jasenovcu*, Službeni glasnik, Beograd, 2009; Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac-Zagreb, 2003 i od iste autorke *Jasenovac, fo-*

Istrebljenje romskog stanovništva, upravo kao u slučaju Srba i Jevreja, sprovedeno je od strane ustaša potpuno autonomno i nezavisno od nemačkih genocidnih poduhvata u ostalim delovima Evrope. Ustaške vlasti su 19. maja 1942. izdale naređenje svim teritorijalnim jedinicama da treba „pokupiti sve Cigane na području svih kotara i predati ih kotarskim oblastima koje će sa Ciganima postupiti prema izdanom nalogu“. Regularna vojska, odnosno „domobrani“, pomogli su u tom zadatku, koji je za krajnji cilj imao upućivanje svih Roma u logor Jasenovac.³⁹ Na kraju istog meseca, iz te naredbe, po nalogu Ministarstva unutrašnjih poslova, a po sugestiji određenih predstavnika muslimana, izuzeti su Romi muslimanske vere, koje je od tog trenutka trebalo smatrati „arijevcima“.⁴⁰ Naime, muslimanski verski lideri su već tokom 1941. organizovali poseban komitet za odbranu muslimanskih Roma: uprkos tome, nisu svi bili spaseni.⁴¹

Svi ostali Romi su u većim ili manjim grupama odvođeni uglavnom vozovima u logor. Pošto su svakodnevni transporti bili prebrojni da bi sam logor prihvatio sve, ustaše su ih grupisali u obližnjem selu Uštica, koje je dobilo ime „Ciganski logor“. Međutim, ubrzo je postalo jasno da ni to neće biti dovoljno, pa su pristigle počeli da odvođe direktno u Gradinu, gde se nalazilo najveće stratište vezano za jasenovački logor, i da ih tamo ubijaju.⁴² Postupak likvidiranja Roma je u jednom trenutku ličio na selekciju tipičnu za nemačke logore smrti, jer su se pristigli delili na dve grupe: prva, koju su sačinjavali žene, deca, starci i bolesni, odmah je upućivana u smrt, dok su radno sposobni muškar-

tomonografija (Jasenovac, fotomonografija), Spomen područje Jasenovac, Jasenovac-Zagreb, 2008; Dragan Cvetković, Stradanje civila Nezavisne države Hrvatske u logoru Jasenovac, u Tokovi istorije, br. 4-2007, str. 153–168.

39 Narcisa Lengel-Krizman, *Prilog proučavanju terora u takozvanoj NDH: sudbina Roma 1941–1945. godine*, u Časopis za suvremenu povijest, br 1/1986, str. 32–33.

40 Isto, str. 34.

41 Marko Biondich, *The Persecution of Roma-Sinti in Croatia 1941–45*, u *Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism. Symposium Proceedings*, USHMM, Washington D.C., 2002, str. 37–38.

42 Narcisa Lengel-Krizman, *Prilog proučavanju...*, str. 37–38.

ci zadržani neko vreme u posebnom delu logoru, u najnehumanijim uslovima, i korišćeni za određene radove. U julu, međutim, i oni su svi pobijeni, tako da u Jasenovcu nije ostao nijedan živ Rom, osim pojedinačnih izuzetaka.⁴³ U tom kratkom periodu, od aprila do jula 1942. godine, sistematski je ubijeno između 22.000 i 28.000 Roma.⁴⁴ Za veliku većinu, njih preko 22.000, utvrđen je identitet.⁴⁵

Istočno od Srbije, takođe se odvijao zastrašujući genocid nad Romima. Upravo kao u slučaju NDH, i Rumunija je bila nezavisna zemlja tako da je progon Roma bio rezultat interne odluke.

U septembru 1940. godine, nakon što je Rumunija morala da veliki deo teritorije ustupi Sovjetskom Savezu, Mađarskoj i Bugarskoj, kralj Karl je imenovao generala Antoneskua za predsednika vlade.

Ubrzo nakon toga, Antonesku je uspostavio režim sa jasnim fašističkim obeležjem, i potpisao savez sa Nemačkom. Režim je odmah pokazao svoje antisemitsko lice. Između 1941. i 1942. godine, objavljen je veliki broj zakona i naredbi protiv Jevreja; već krajem juna 1941. godine, rumunske vlasti i vojska izvršile su pokolj u gradu Jaši (Iași), gde je zbog navodnog protivdržavnog rada i podrške Sovjetskom Savezu, u roku od dva dana pobijeno preko 13.000 Jevreja. Iste godine, tokom napredovanja rumunskih trupa prema Kavkazu, u zajedničkom pohodu na Sovjetski Savez sa Nemačkom, Italijom i drugim fašističkim snagama, Antonesku je naredio deportaciju Jevreja iz Besarabije i Bukovine u tek okupiranu Transnistriju. Mnogi od njih, ubijeni su uoči same deportacije, dok su mnogi drugi umrli u logorima formiranim posebno za njih. Do 1942. godine, navodno iz odmazde zbog napada na rumunske trupe, ubijeno je preko 100.000 Jevreja u raznim drugim pokoljima; u samom gradu Odesa, krajem oktobra 1941. godine, pobijeno je preko 25.000 Jevreja.

43 Isto, str. 38–39.

44 Narcisa Lengel Krizman, *Genocid nad Romima*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac-Zagreb, 2003, str. 41.

45 Rajko Đurić i Antun Miletić, n.d., str. 131. Autori su na kraju knjige objavili spisak romskih žrtava.

Računa se da je u tim pokoljima, kao i u logorima u Transnistriji, smrt našlo oko 270.000 Jevreja.⁴⁶

Rumunski fašistički režim, međutim, sproveo je i posebnu politiku prema Romima. General Antonesku je u svojim govorima već 1941. godine predložio stroge mere protiv Roma koji su živeli u većim rumunskim gradovima. Njegova ideja je bila da ih treba preseliti i prikupiti u određena mesta boravka i držati pod kontrolom, kako bi se, s jedne strane, gradovi „očistili“ od njih, a s druge u iskoristila njihova radna snaga.⁴⁷ U jesen iste godine, pojavila se među rumunskim vlastima ideja o deportaciji Roma u Transnistriju. Iz nepoznatih razloga, Antonesku je tome posvetio pažnju tek nekoliko meseci kasnije. Godine 1942, 17. maja, godine naredio je registraciju svih Roma, prvenstveno nomada i onih koji su ranije imali probleme s policijom ili koji nemaju sredstva za život. Računa se da je 1942. godine na teritorijama pod kontrolom Rumunije živelo oko 210.000 Roma, ne računajući nomade. Tačan broj, međutim, nije se mogao utvrditi jer su mnogi živeli zajedno sa Rumunima, u istim selima, sa istim običajima i zajedno s njima osnivali porodice.⁴⁸

Motivisano razlozima javne bezbednosti, ali u stvari zbog rasnog progona, iz raznih krajeva Rumunije u Transnistriju je bilo deportovano između 25.000 i 26.000 Roma.⁴⁹ Taj kraj je izabran, navodno, jer je

46 Raul Hilberg, *La distruzione degli ebrei d'Europa*, Einaudi, Torino, 1999, str. 813. O Holokaustu u Rumuniji videti: Radu Ioanid, *The Holocaust in Romania: the destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu regime, 1940–1944*, USHMM, Washington D.C., 2000.

47 M. Benjamin Thorne, *Assimilation, invisibility, and the eugenic turn in the „Gypsy question“ in Romanian society, 1938–1942*, u *Romani studies*, vol. 21, br. 2/2011, str. 194–196.

48 Michelle Kelso, *Gypsy Deportations from Romania to Transnistria 1942–44*, u Karola Fings i Donald Kenrick (prir.), *The Gypsies During the Second World War: In the shadow of the swastika*, vol. II, University of Hertfordshire Press, Hartfield, 1999, str. 98.

49 Viorel Achim, *Romanian Memory of the Persecution of Roma*, u *Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism. Symposium Proceedings*, USHMM, Washington D.C., 2002, str. 59.

tamo bila potrebna „radna snaga“ u poljoprivredi, ali i zbog činjenice da je maršal Antonesku znao da Rumunija nema ambicije za njegovu trajnu aneksiju, odnosno da će ga rumunske snage posle rata napustiti.⁵⁰

Romi su deportovani vozovima, a svakome je bila dodeljena osnovna količina hleba za petodnevni put. Što se tiče ličnih stvari, mogli su da ponesu samo najpotrebnije. Njihova imovina je konfiskovana.

Prvi transporti krenuli su već u junu 1942. godine. U njima su se nalazili svi registrovani Romi nomadi, njih oko 11.400. Drugi transporti stigli su u Transnistriju u septembru 1942. godine i obuhvatali su „najopasnije“ Rome, njih oko 13.000 stalno nastanjenih. Ostali transporti bili su predviđeni za proleće 1943, ali ratne okolnosti sprečile su njihovu realizaciju, tako da je odvedeno tek nekoliko stotina Roma.⁵¹

Posle deportacija usledili su protesti mnogih ljudi, među kojima su bili predstavnici političkih stranaka, kao i stanovnici sela čiji su Romi bili određeni za deportaciju. Međutim, protesti su se odnosili samo na odvođenje stalno nastanjenih Roma, dok se za nomade niko nije zauzeo.⁵² Među samim Romima došlo je do protesta: George Nikulesku (Gheorghe Niculescu), predsednik Generalne Unije rumunskih Roma, uputio je u septembru 1942. godine molbu predsedniku Antonesku da se mere hapšenja i odvođenja u Transnistriju ne primenjuju na stalno nastanjene, koji su situirani i imaju posao, nego samo na nomade.⁵³

Usled nehumanih životnih uslova, bede i nastupajuće zime, mnogo Roma je već krajem 1942. godine umrlo od gladi i bolesti. Tokom 1943. godine, mnogi će pokušati da se na bilo koji način vrate svojim kućama, dok su neodrživa situacija za lokalno stanovništvo, kao i pretpostavka da će Nemačka izgubiti rat, naveli rumunske vlasti da dozvo- le određenim kategorijama Roma da legalno napuste Transnistriju.⁵⁴

50 Michelle Kelso, n.d., str. 100.

51 M. Benjamin Thorne, n.d., str. 201; Michelle Kelso, n.d., str. 110.

52 Viorel Achim, n.d., str. 59–60.

53 Isto, str. 60–61.

54 Michelle Kelso, n.d., str. 126–128.

Oni koji su preživeli, vratili su se svojim kućama u leto 1944. godine, nekoliko nedelja pre svrgavanja diktatora Antoneskua. Prema raspoloživim podacima, koje su vlasti prikupile posle rata, od ukupnog broja deportovanih, preživelo je oko 6.000.⁵⁵

Procene broja ubijenih Roma u Drugom svetskom ratu kreću se od 219.600 do preko 900.000.⁵⁶ Analizirajući podatke koje su, često samo na osnovu procena, objavili istoričari Kenrick i Pukson, najveći procenat smrtnosti bio je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, gde je od ukupno 28.500 Roma koji su tu živeli 1939. godina, stradalo njih 28.000. U Rumuniji je stradalo 36.000 od 300.000; u Nemačkoj 15.000 od 20.000; u Italiji 1.000 od 25.000; u Francuskoj 15.000 od 40.000, itd.; ukupno 219.700 ubijenih u celoj Evropi. U Srbiji je, prema istim procenama, ubijeno 12.000 od ukupno 60.000 Roma, koliko ih je živelo u zemlji 1939. godine.⁵⁷ Kristijan Bernadak je ukupan broj stradalih Roma u Srbiji procenio na 16.000.⁵⁸ Nije jasno, međutim, da li se ta brojka odnosi na celu Srbiju, čiji su delovi u Drugom svetskom ratu bili pod ustašama i Mađarima, ili samo na Nedićevu Srbiju. Prema drugim procenama, u Srbiji je živelo 150.000 Roma, a ubijeno je između 1.000 i 10–20.000.⁵⁹

55 Isto, str. 130.

56 Isto. Najmanju cifru su dali Kenrick i Puxon, n. d., str. 183–184, a najveću Zimmermann, n.d., str. 248–292.

57 Christian Bernadac, n.d., str. 409.

58 Isto, str. 411.

59 Isto. Autor navodi procene koje su dali Zimmermann, n.d., str. 258, i Kenrick i Puxon, n.d., str. 119.

III GENOCID NAD ROMIMA U SRBIJI

Aprilski rat i uspostavljanje vlasti

Bombardovanjem glavnih gradova tadašnje Kraljevine Jugoslavije i naročito prestonice, Beograda, Nemci i njihovi saveznici otpočeli su 6. aprila ratne operacije, koje će u roku od nekoliko dana dovesti do okupacije i podela celokupnog jugoslovenskog prostora. Italijanske trupe zapele su istočnu obalu Jadrana, deo Slovenije i Crnu goru, dok su zapadnu Makedoniju i veliki deo Kosova pripojili Albaniji, a na teritoriji Hrvatske, Bosne i Hercegovine i današnje severozapadne Srbije (Srem), stvorena je fašistička tvorevina pod nazivom Nezavisna Država Hrvatska. S druge strane, Mađari su anektirali deo hrvatske teritorije i dobar deo Vojvodine, odnosno Bačku, dok su Bugari okupirali centralnu i istočnu Makedoniju, kao i jugoistočnu Srbiju. Centralnu Srbiju, s Beogradom kao središtem, odnosno od reka Save i Dunava na severu do Kosovske Mitrovice i Niškog kraja na jugu, Nemci su zaposeli s namerom da uspostave direktnu kontrolu te oblasti, dok je u Banatu vlast preuzela nemačka narodna manjina ili folksdojčeri (Volksdeutsche).¹ Na toj teritoriji, odnosno na teritoriji pod neposrednom kontrolom nemačkih i folksdojčerskih vlasti, živelo je tada 3.773.000 ljudi, od kojih 3.367.000 Srba, 23.000 Hrvata, 51.000 ostalih slovenskih narodnosti, 102.000 Mađara, 146.000 Nemaca, 66.000 Rumuna i 18.000 ostalih.² Iako nije moguće utvrditi koliko je Roma tada živelo u Srbiji, može se

1 O podeli Kraljevine Jugoslavije videti: Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970.

2 AVII, NdA, 3-1/13-1.

pretpostaviti da ih je bilo oko 60.000,³ naročito ako se uzme u obzir da je u celoj Jugoslaviji pre rata živelo oko 300.000 Roma.⁴

Odmah posle kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije, uspostavljen je u Srbiji okupacioni sistem. Na čelu tog aparata nalazio se Vojni zapovednik u Srbiji, (*Militärverwaltungskommandant*, kasnije *Bevollmächtigter Kommandierender General in Serbien*): na toj funkciji su se tokom 1941. godine smenjivali generali Herman Ferster (Hermann Förster), Ludwig fon Šreder (Ludwig von Schröder), Hajnrih Dankelman (Heinrich Dankelmann) i Paul Bader (Paul Bader).⁵ Vojnom zapovedniku bila su podređena dva štaba: Komandni štab, sa zadacima isključivo vojne prirode, i Upravni štab, koji je predstavljao najvažniju strukturu celokupnog okupacionog aparata. Šef Upravnog štaba, SS-Brigadenfirer Harald Turner, bio je nadležan i za lokalne komande, odnosno za Feldkomandature, Krajskomandature, Ortskomandature i na kraju Plackomandature⁶.

U saradnji s Vojnim zapovednikom, ali direktno potčinjena Glavnoj upravi za bezbednost Rajha u Berlinu (RSHA), u Srbiji je delovala posebna Operativna grupa Policije bezbednosti i Službe bezbednosti ili Ajnzacgrupa (*Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdiensts für Serbien*, ili *EG Sipo und SD*) na čijem se čelu nalazio SS-Štandartenfirer Vilhelm Fuks (Wilhelm Fuchs). Unutar Ajnzacgrupe postojao je Odsek IV – Gestapo, a unutar njega Referat IV B4 za Jevreje (i kasnije za Rome), čiji je rukovodilac bio SS-Untersturmfirer Fric Štrake (Fritz Stracke).⁷

Nemačka okupaciona struktura bila je dalje podeljena na razne druge aparate, prilično glomazne. Na čelu resora za ekonomska pi-

3 Christian Bernadac, n. d., str. 409.

4 Dragoljub Acković, *Ašunen Romalen!...*, str. 17.

5 O okupacionom sistemu videti: Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Službeni list SRJ, Beograd, 2007; Jovan Marjanović, *The german occupation system in Serbia 1941*, Beograd, 1963; Cristopher Browning, *The Final Solution in Serbia. The Semlin Judenlager. A case study*, u *Yad Vashem Studies*, XV, 1983, Jerusalem, str. 55–90.

6 Ferdo Čulinović, n. d., str. 398–402; Cristopher Browning, n. d., str. 55–56.

7 Milan Koljanin, n. d., str. 22.

tanja nalazio se Generalni opunomoćenik za privredu Franc Nojhauzen (Franz Neuhausen), dok je funkciju savetodavnog organa obavljao Opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova Trećeg Rajha Feliks Bencler (Felix Benzler).⁸

Po shvatanju Haralda Turnera, koji je, po svemu sudeći, tokom cele 1941. godine odigrao veoma važnu ulogu u Srbiji, uspostavljanje nemačke vlasti nije bilo dovoljno za efikasno upravljanje okupiranom teritorijom. Po njegovom mišljenju, neophodne su bile i srpske vlasti, koje bi pred narodom delovale mnogo prihvatljivije nego nemačke; s druge strane, njegovo prethodno iskustvo u organizovanju vojnih uprava na zapadnim okupiranim teritorijama, odnosno u Belgiji, Luksemburgu i Holandiji,⁹ pokazalo je da je iz čisto tehničkih razloga – poznavanje jezika, kulture, običaja, itd. – mnogo korisnije delovati u saradnji s lokalnim vlastima nego uspostaviti direktnu kontrolu nad celom teritorijom i, dakle, nad narodom.

Turnerovo shvatanje odnosa između okupatorske vlasti i kvislinške vlade, temeljilo se na zamisli da upravljanje okupiranom zemljom bez njenih sopstvenih organa vlasti nije moguća. Zbog toga je bilo neophodno formiranje neke vrste samoupravne strukture, nad kojom okupator vrši nadzor, koju savetuje, ali kojoj je mogao davati i uputstva.¹⁰ Takođe, po rečima samog Haralda Turnera, prvi i najvažniji problem posle okupacije bio je nedostatak „redovne državne vlade“. Pošto su kralj i vlada otišli u inostranstvo, pri čemu je jedino kralj mogao da imenuje ministre i vladu, „na mesto kralja morala je da stupi okupaciona vlast da imenuje ministre i time vladu“.¹¹

Dok su se lokalne opštinske vlasti same reorganizovale i nastavljale da rade uobičajene poslove, Turner je već početkom maja odlučio da

8 Isto, str. 24 i str. 32.

9 AVII, Vojni sudovi, predmet Harald Turner i drugi, 3/III, k. 1, Vojna uprava u Srbiji, str. 1.

10 AVII, Vojni sudovi, predmet Harald Turner i drugi, 3/III, k. 1, Vojna uprava u Srbiji, str. 6.

11 AVII, Vojni sudovi, predmet Harald Turner i drugi, 3/III, k. 1, problemi i njihovo rešavanje, str. 1.

stvari takozvanu „komesarsku vladu“, koja bi u mnogim segmentima delovala kao prava vlada. Po njegovim rečima, to je uradio prvenstveno zato da bi lokalne vlasti u zemlji „svoja uputstva dobile od sopstvenih ministarstava, čiji je činovnički kadar velikim delom bio tu“.¹²

Na čelo komesarske vlade postavljen je Milan Aćimović, koji je zajedno s Upravnikom grada Beograda Dragim Jovanovićem bio jedan od ljudi u koje su nemačke vlasti imale poverenja.

Aćimović je, naime, već bio poznat u nemačkom krugovima zahvaljujući, s jedne strane, njegovom radu u Kraljevini Jugoslavije u godinama neposredno pre rata, a s druge zbog činjenice da je upravo tih godina uspostavio tesnu saradnju između jugoslovenske i nemačke policije. Njegov pronemački, profašistički i antikomunistički stav, takođe je bio poznat. U vreme dok je bio na čelu Uprave grada Beograda, 1936. i 1937. godine, represija nad komunistima je dostigla najveću razmeru, a svaki javni protest ugušen je nasiljem.¹³

Aćimović je za članove komesarske uprave izabrao njemu poznate ljude iz političkog života za vreme Kraljevine Jugoslavije, i posebno one njemu ideološki bliske. U sastav uprave ušli su, na primer, bivši pripadnici Jugoslovenske radikalne zajednice Milana Stojadinovića, Zbora, ali i neki predstavnici demokratske stranke.¹⁴

Na dan 16. maja 1941. godine, Aćimović i ostali članovi Komesarske uprave predstavili su preko novina razlog formiranja Uprave i njene zadatke:

Odlukom Vojnog zapovednika u Srbiji uspostavljena je civilna uprava u našoj zemlji i nama je povereno da vodimo pojedine struke državne uprave, u cilju očuvanja mira i reda i što brže obnove privrednog života u zemlji.

- 12 AVII, Vojni sudovi, predmet Harald Turner i drugi, 3/III, k. 1, Vojna uprava u Srbiji, str. 7. O obnavljanju starog upravnog aparata videti: Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava u 1941–1944*, knj. 1, Sloboda, Beograd, 1979, str. 38–45.
- 13 Branislav Božović, *Uprava i Upravnici grada Beograda: (1839–1944)*, Prosveta, Beograd, 2010, str. 101–103; i 203.
- 14 AJ, 110-102-763, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Harald Turner, str. 3; Milan Borković, n. d., str. 34.

Ostaju na snazi domaći zakoni, po kojima će naše administrativne i sudske vlasti raditi, u koliko ih nemačke vojne vlasti, u interesu svoje vojne bezbednosti svojim naređenjima ne budu morale privremeno staviti van snage.

Prihvatili smo se toga teškog zadatka, u cilju da u ovom sudbonosnom vremenu pomognemo našem narodu i olakšamo njegov položaj.

Verujemo, da će ceo narod odobriti našu odluku, jer on je bio za iskrenu i lojalnu saradnju sa svojim velikim susedom, nemačkim narodom, sa kojim je bio u prijateljstvu i vazda održavao prisne privredne i kulturne veze. Što je naš narod doveden sada u ovaj položaj prema nemačkom Rajhu, to nije bila želja nemačkog Rajha, koji je uvek isticao prijateljske namere prema našoj otadžbini, niti je pak to krivica našeg naroda, nego je krivica nekolicine njegovih upravljača, koji su ga uveli u rat bez potrebe i protiv njegovih interesa.

Rešeni da se potpuno posvetimo radu na obnovi zemlje, svesni smo odgovornosti i teškoća, koje nam stoje na putu, ali verujemo da će se uz svesrdnu pomoć svih narodnih slojeva te teškoće savladati. Potrebno je odbaciti svako politiziranje i biti svestan da nastaje novo vreme u kojem se moraju napregnuti sve snage i podneti mnoge žrtve, da se zemlja digne iz ruševina u kojima se nalazi.

Imamo obećanje Vojnog zapovednika, da će nas on u našem budućem naporu voljno i svesrdno pomoći. Mi smo mu zahvalni na ovom obećanju, kao i na izjavi da se od nas neće ništa zahtevati, što bi se protivilo našoj nacionalnoj časti i dostojanstvu, da nam se saradnja u upravi poverava kao nacionalnim ljudima, da naša služba treba da bude zemlji i narodu, a prema nemačkoj upravi iskrena i lojalna. Dali smo reč, da ćemo postupati u ime svoje i u ime svoga naroda. Zahvalni smo na korektnom držanju nemačke vojske prema našem narodu sa punim uverenjem, da isto osećanje gaji ceo narod.

Obraćamo se s toga Srbima, da nas pomognu u izvršenju teškog zadatka, koji stoji pred nama. Pomažući nas, naš narod će pomoći samog sebe. Pozivamo ga, da se vrati svom redovnom poslu i da bezuslovno sačuva red i mir. Pružena nam je prilika, da sami, bez ikakvih prisilnih mera, uputimo svoju zemlju novom životu. Iskoristimo priliku i prihvatimo pruženu nam ruku, sa onom visokom nacionalnom svešću, koja je naš narod krasila kroz svu njegovu istoriju.¹⁵

15 Zbornik NOR, tom I, knj. 2, dok. 89.

U odnosu na okupacione vlasti, Aćimovićevo shvatanje komesarske uprave imalo je drugačiju i eksplicitniju konotaciju. Pokazujući svoje zadovoljstvo zbog novonastale situacije, jasno je iskazivao svoju nadu da će njegova vlada biti začetak nove srpske države, koja bi bila sastavni i lojalni deo novog nacionalsocijalističkog svetskog poretka.

Komesarska uprava je već u junu pokušala da deluje kao prava vlada nezavisne države, tražeći, na primer, od okupacionih vlasti proširenje granica Srbije na račun tek uspostavljene NDH, kao i Kosova i Makedonije. Ubrzo je sam Turner dao do znanja komesarima da nisu oni postavljeni na čelo uprave da bi se bavili takvim političkim pitanjima, nego da bi delovali u skladu s potrebama i naređenjima nemačkih vlasti. Upravo u tom smislu, pored organizacija prihvatanja srpskih izbeglica iz NDH, reorganizacije administrativnog aparata, obnavljanja privrede i drugih ključnih poslova, jedno od prvih polja u kojem su okupacione i kvislinške vlasti pokazale savršenu sinergiju u delovanju bilo je donošenje antijevrejskih i antiromskih mera.¹⁶

Antijevrejsko i antiromsko zakonodavstvo

Paralelno sa učvršćivanjem okupacionog aparata, što je, pre svega, značilo stvaranje administrativno-policijskog i vojnog aparata, nemačke vlasti su uvele u Srbiju deo zakonodavstvenog sistema koji se već primenjivao u drugim okupiranim oblastima. To je prvenstveno bilo potrebno kako bi se stanovništvo, koje je u roku od nekoliko dana ostalo bez svoje državne i političke glave, mirno stavilo pod okrilje novih gospodara i nastavilo svoj život bez većih promena. Drugi aspekt tog novog zakonodavstva bilo je usvajanje svih onih naredbi i odredbi koje su primenjivale nemačke vojne i policijske vlasti, čime se izražavala lojalnost nacionalsocijalizmu. U prvim danima okupacije, jedna od briga nemačkih vlasti bila je da jasno stavi do znanja Beograđanima, kao i stanovnicima cele Srbije, da su i lokalni Jevreji lišeni ranga ljudskog bića i da će za njih važiti posebno zakonodavstvo. Isto tako, od

16 Više o Komesarskoj upravi Milana Aćimovića: Milan Borković, n. d.

samog početka je bilo jasno da će oni biti žrtve ekonomske pljačke, fizičke eksploatacije, izživljavanja i maltretiranja. Nemci su čekali samo nekoliko dana od ulaska u Beograd da bi izdali prvu odredbu koja se odnosi samo na Jevreje: 16. aprila svim Jevrejima je naređeno da se prijave na određenom mestu, najkasnije do 19. aprila, radi registracije, a za one koji to odbiju bila je predviđena smrtna kazna. Reakcije su verovatno bile različite, ali velika većina jevrejskog stanovništva ipak se prijavila srpskoj policiji, koja je bila zadužena da obavi registraciju. Za njih je tada počeo Holokaust: dobili su žute trake s natpisom „Jude“ i određen im je prinudni rad, dok će se njihova imovina ubrzo naći na udaru ekonomskih interesa okupatora.

Tokom aprila i maja meseca za Jevreje je doneta celokupna zakonska regulativa, koja je po modelu Nirnberških zakona potpuno odvajala Jevreje od drugih stanovnika, praktično ih getoizirajući u sopstvenom gradu, iako im sloboda kretanja po samom gradu, makar u tom periodu, nije bila sasvim oduzeta. Zabranjeno im je korišćenje javnog prevoza i posećivanje javnih mesta, nisu smeli da idu na pijacu pre deset prepodne, morali su da stanu u redu kod bilo koje fontane i čekaju da se svi posluže pre nego će i oni moći, oduzeti su im električni aparati; njihove radnje su stavljene pod komesarsku upravu, što je prvenstveno značilo eksproprijaciju. Na kraju, morali su da obrazuju svoje posebne zdravstvene ustanove, budući da ni lekari ni pacijenti nisu više smeli da kroče u javnu bolnicu. Nemci su kontrolisali jevrejsku zajednicu, s jedne strane, preko srpske policije, koja je bila zadužena za primenjivanje nove zakonske regulative, kao i za kažnjavanje neposlušnih elemenata, a s druge strane preko Predstavništva jevrejske zajednice, odnosno preko posebnog tela sastavljenog od visokih predstavnika jevrejske zajednice, koje je, upravo kao i bilo koji Judenrat u istočnoj Evropi, izvršavao nemačka naređenja i starao se o celokupnoj jevrejskoj zajednici.

Kad se već sve ustanovilo, novi zakonodavstveni sistem koji su okupatori uveli u Srbiji okomio se na drugu kategoriju ljudi, koja je po nacističkoj ideologiji bila nekompatibilna s novim poretkom, to jest

na Rome. Vojni zapovednik u Srbiji je 20. maja 1941. izdao Uredbu o štampi u Srbiji. U njoj se između ostalog kaže:

§2 Dozvola za obavljanje uredničkog poziva sme da se izda samo ako dotični:

1. Nije Jevrejin ili Ciganin ili ako nije oženjen Jevrejkom ili Cigankom;
2. Ako je navršio 21 godinu starosti;
3. Ako nije ograničen u svojoj poslovnoj sposobnosti;
4. Ako je stručno obrazovan i;
5. Ako po svojoj ličnosti pruža sigurnost da može da ispunjava zadatke jednog urednika¹⁷.

Dva dana kasnije, odnosno 22. maja, Vojni zapovednik je izdao tri uredbe kojima se regulisao rad u umetničkom i izdavačkom polju: Uredbu o vođenju pozorišta, Uredbu o radu bioskopa i iznajmljivanju filmova, i Uredbu o kabareima i varijeteima. Sadržaj te uredbe je sličan, naročito kada je reč o Jevrejima i Romima, koji se pominju u određenim stavkama, kako bi im se zabranio bilo kakav rad u okviru tih aktivnosti i preduzeća. U prvoj Uredbi, koja se odnosi na pozorišta, operu i balet, stoji da:

§2. [...] Jevreji i Cigani, kao i lica koja se nalaze u braku sa Jevrejima i Ciganima, ne mogu da dobiju dozvolu za vođenje preduzeća iz §1.

§3. Molbe za dozvolu imaju da se podnesu na nemačkom jeziku u tri prepisa Vojnom zapovedniku u Srbiji. Molbe imaju da sadrže sledeće podatke:

[...]

2. Pismenu izjavu molioca da ni on ni njegova zakonita žena nisu Jevreji ili Cigani;

[...]

8. Pismenu izjavu molioca da ni zamenici ni njihove žene nisu Jevreji ili Cigani.

§5[...] Jevreji i Cigani kao i lica koja se nalaze u braku sa Jevrejima ili Ciganima, ne smeju da rade niti da budu uposleni u preduzećima po §1¹⁸.

17 *Nove naredbe i Uredbe*, „Novo vreme“, 24. maja 1941, str. 6.

18 *Nove naredbe i Uredbe*, „Novo vreme“, 25. maja 1941, str. 6.

Bile su to prve naredbe u kojima se prvi put obratila na „Cigane“ pažnja kao i na Jevreje. Međutim, tek nekoliko dana kasnije, tačnije 30. maja, Vojni zapovednik je objavio „Naredbu koja se odnosi na Jevreje i Cigane“, kojom je definitivno regulisan njihov status unutar Srbije. Naredba se sastoji od 22 člana, i važno je citirati u celini kako bi se shvatio položaj Roma, i Jevreja, u tom trenutku. Prvih 17 članova odnose eksplicitno na Jevreje:

Na osnovu ovlašćenja izdatog od strane Glavnokomandujućeg vojne sile naređujem sledeće:

I Jevreji

- §1. U smislu već izdatih naredaba i onih koje će izdavati Glavni vojni zapovednik za Srbiju, Jevrejnom se smatra svako lice koje vodi poreklo od najmanje tri jevrejska pretka (pod ovim se podrazumevaju roditelji oca i majke). Preci se smatraju za Jevreje ako su po rasi punokrvni Jevreji ili pripadaju jevrejskoj veroispovesti ili su joj pripadali. Kao Jevreji se smatraju i Jevreji melezi od jednog ili dva jevrejska pretka (pod ovim se podrazumevaju roditelji oca i majke) koji su posle 5. aprila 1941 godine pripadali zajednici jevrejske veroispovesti ili joj pristupili. Isto tako se smatraju Jevrejima i jevrejski melezi, koji su venčani Jevrejkom ili koji stupe u brak sa Jevrejkom.
- §2. Jevreji se imaju prijaviti u roku od dve nedelje posle objave ove naredbe srpskim policijskim prijavnim vlastima, u čijem području imaju mesto stanovanja ili se privremeno nalaze, da bi se uveli u spiskove Jevreja. Prijava preko starešine kuće dovoljna je za celu porodicu.
- §3. Jevreji su dužni obeležiti se. Oni moraju nositi na levoj ruci žutu traku sa natpisom „Jevrej“.
- §4. Jevreji ne mogu biti javni službenici. Njihovo uklanjanje iz ustanova moraju odmah da izvrše srpske vlasti.
- §5. Jevrejima ne može biti dozvoljeno upražnjavanje prakse advokata, lekara, zubnog lekara, veterinarara i apotekara.

Jevrejski advokati koji su dosad imali advokatsku praksu ne smeju više izaći pred sud ili vlasti kao zastupnici. Jevrejskim lekarima i zubnim lekarima se oduzima praksa, u koliko se ne radi o lečenju Jevreja. Na ulazu u ordinacije mora biti istaknuto jevrejsko poreklo i zabrana lečenja Arijevaca. Jevrejskim veterinarima i apotekarima se zabranjuje rad.

- §6. Za popravku ratom nastalih šteta postoji za Jevreje oba pola u starosti od 14 do 60 godina prinudni rad. O broju učesnika Jevreja u radu odlučuju nadležne Okružne komande ili oni odeljci koje je odredio Glavni vojni zapovednik za Srbiju.
- §7. Jevrejima je zabranjeno posećivanje pozorišta, bioskopa, mesta za razonodu svake vrste, javnih kupatila, sportskih priredaba i javnih vašara. Posećivanje gostiona takođe je zabranjeno Jevrejima, ukoliko izvesni lokali nisu dobili odobrenje od Glavnog vojnog zapovednika za Srbiju, da mogu dozvoliti pristup Jevrejima. Ovi lokali moraju biti obeleženi naročitom oznakom.
- §8. Jevreji ne mogu biti vlasnici vaspitnih ili zabavnih ustanova ili da budu u njima zaposleni.
- §9. Jevrejima koji su izbegli iz okupirane srpske teritorije zabranjen je povratak u istu. Ni jedan Jevrejin ne sme bez odobrenja za njegovo mesto stanovanja i prebivanja nadležne Okružne Komande da napusti svoje dotadašnje mesto stanovanje ili prebivanja. Svaki Jevrejin mora da ostane u svome stanu od 20 do 6 časova.
- §10. Svi radio-aparati i materijal čiji su vlasnici Jevreji ili se nalaze u njihovom posedu, moraju se odmah prijaviti preko nadležne opštine njihovog mesta stanovanja ili prebivanja Okružnoj komandi.
- §11. Jevreji i supružnici Jevreja moraju u roku od 10 dana po objavi ove Naredbe preko nadležne opštine svog mesta stanovanja ili prebivanja prijaviti Okružnoj komandi svoj imetak sa naznačenjem gde se ovaj nalazi. Svako raspolaganje imetkom besplatno ili uz nagradu zabranjeno je. Poslovi zaključeni na pravnoj osnovi koji su suprotni ovoj odredbi, poništavaju se. Od ove zabrane se izuzimaju izdaci za nabavku najpotrebnijih namirnica za održavanje života.
- §12. Jevrejska privredna preduzeća ili ona preduzeća koja su posle 5. aprila 1941. još bila jevrejska, moraju se prijaviti nadležnim Okružnim komandama do 15. juna 1941. Nadležna je Okružna komanda u čijem okrugu privatna lica imaju svoja mesta stanovanja a pravna lica svoja sedišta. Ovo važi i za jevrejska privredna preduzeća sa sedištem izvan okupirane teritorije, i to za onaj deo poslova preduzeća koja se vrše na okupiranoj teritoriji. Prijava mora da sadrži: a) imena, sedište vlasnika ili zakupca preduzeća naznačujući okolnosti na temelju kojih je preduzeće jevrejsko ili je do 5. aprila 1941. bilo još jevrejsko; b) kod preduzeća koja više nisu jevrejska, okolnosti pod kojim su ove pretpostavke otpale; c) vrstu preduzeća prema vrsti robe kojom se trguje, izrađuje ili upravlja,

naznačujući glavni artikal; d) filijale, radionice i sporedne radnje; e) promet prema poslednjem oporezovanju; f) vrednost stovarišta robe, postojeće količine sirovina, nepokretnine kojima se raspolaze i novac.

- §13. Privredno preduzeće u smislu ove naredbe je svako preduzeće koje učestvuje na izrađivanju dobara, preradi dobara, izmeni dobara, i upravljanju, bez obzira na pravnu formu preduzeća i bez obzira na upis u registar. Pod ovo potpadaju i banke, osiguravajuća društva, kancelarije notara, menjačnice i preduzeća za nepokretna imanja. Jevrejsko je ono preduzeće čiji su vlasnici ili zakupci: a) Jevreji, ili b) društva, čiji je jedan član Jevrejin, ili c) društva sa ograničenom odgovornošću, čija je jedna trećina članova Jevreja ili se više od jedne trećine udela nalazi u rukama jevrejskih članova, ili čiji je jedan poslovođa Jevrejin, ili su više od jedne trećine članova nadzornog odbora Jevreji, ili d) akcionarska društva čiji je predsednik upravnog odbora ili jedan od zamenika Jevrejin, ili su više od jedne trećine članova upravnog odbora Jevreji. Glavni opunomoćenik za privredu u Srbiji može proglasiti jedno preduzeće za jevrejsko, ako stoji pretežno pod jevrejskim uticajem.
- §14. Sva jevrejska privredna preduzeća kao i sva pravna lica koja nisu privredna preduzeća i koja imaju više od jedne trećine Jevreja među svojim članovima ili u upravi, moraju do 15. jula 1941. prijaviti kod nadležne Okružne komande: svoje ili njima založene akcije, udele društva, tajno učešće u privrednim preduzećima, kao i svoje nepokretno imanje i prava na imanjima. Za primanje prijava nadležna je ona Okružna komanda u čijem okrugu preduzeća ima sedište ili u čijem okrugu se nalazi nepokretno imanje koje podleže ovoj naredbi.
- §15. Pravne poslove iz vremena posle 5. aprila 1941. zasnovane na raspolaganju imetkom lica pomenutih u §11 i §14, može Glavni opunomoćenik za privredu u Srbiji poništiti.
- §16. Za jevrejska privredna preduzeća može se postaviti komesar-upravitelj. Na njega se primenjuju propisi Uredbe o vođenju poslova (List Uredaba Br. 2, strana 19). Do postavljanja komesara-upravitelja upravnik je dužan da uredno vodi poslove.
- §17. Okružne komande mogu da naredbe da im Predsednici gradova i opština, u kojima stanuje više Jevreja, imenuju jednog Jevrejina na koga će se preneti izvršenje mera.

Sledeća tri člana odnose se na Rome:

II Cigani

§18. Cigani se izjednačavaju sa Jevrejima. Za njih važe odgovarajuće odredbe ove Naredbe.

§19. Ciganom se smatra ono lice koje vodi poreklo od najmanje tri ciganska pretka. Sa Ciganima se izjednačavaju i ciganski melezi koji vode poreklo od jednoga ili dva ciganska pretka i koji su oženjeni cigankom ili stupe u brak sa cigankom.

§20. Za obeležavanje cigana nose se trake koje moraju isto tako biti žute i nositi natpis „Ciganin“. Cigani se na osnovu prijave ubeležavaju u ciganske liste.

Na kraju, preostali članci odnose se na dužnosti srpskih vlasti i na kaznene mere:

III Dužnosti srpskih vlasti

§21. Srpske vlasti su odgovorne za izvršenje naređenja sadržanih u ovoj Naredbi.

IV Kaznene mere

§22. Ko se usprotivi odredbama ove Naredbe biće kažnjen zatvorom i novčanom kaznom, ili jednom od ove dve kazne. U teškim slučajevima kazniće se robijom ili smrću.

Beograd, 30. maja 1941.

Vojni zapovednik u Srbiji¹⁹

Nemačke vlasti kao naredbodavac, srpske vlasti kao izvršilac, od tog trenutka su među svojim redovnim dužnostima imale i obavezu da Jevreje i Rome zakonski drže udaljene od ostalih stanovnika Srbije: bila je to uloga koje su prihvatile i ozbiljno izvršavale, i tako postale sastavni i neophodni deo rasnog progona jevrejskog i romskog stanovništva.

U narednom periodu, pored izbacivanja iz državnih aparata svih preostalih zaposlenih Jevreja i od sada i Roma, vršena je pre svega konačna registracija celokupnog jevrejskog i romskog stanovništva. Do

19 Naredba koja se odnosi na Jevreje i Cigane, „Novo vreme“, 2. juna 1941, str. 2.

13. jula, u Beogradu se prijavilo 9.435 Jevreja i 3.050 „Cigana“.²⁰ U drugim gradovima, registracija je takođe detaljno obavljena: po popisu koji su izvršile opštinske vlasti, u Obrenovcu je, na primer, živelo 38 Jevreja i 652 „Cigana“,²¹ u Leskovcu je obeleženo oko 1.500 Roma i 80 Jevreja, koliko ih je živelo u tom gradu u junu 1941. godine,²² u Užicu je popisano 56 „Cigana“ i 9 Jevreja;²³ u Čupriji je živelo oko 200 domaćih, ali i oko 300 ruskih Roma (60 porodica), koji su se, međutim, u velikoj većini odselili poslednjih dana u Beograd (u Čupriji je ostalo samo 5 porodica).²⁴ U Aleksincu je registrovano 238 Roma, u Mladenovcu 120, u jasiničkom srezu 788, od kojih 190 u Smederevskoj Palanci, u Požarevcu 1.943.²⁵

U istom periodu, tačnije do 14. juna, Jevreji i Romi dostavili su prijave o imovini. U glavnom gradu, pravni odsek opštine upisao je sve podatke u poseban „Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi Vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. godine podneli opštini grada Beograda prijave o imovini“. Činjenica da se u tom naslovu ne pominju Romi, iako ih na spisku ima oko 150 (od ukupno 3.474 imena, uz dvadesetak naknadno uvrštenih),²⁶ govori još jedanput o jednoj od osnovnih razlika između progona Jevreja i Roma, koja jednim delom objašnjava i veliku pažnju koja se u naredbi od 30. maja posvećuje prvenstveno Jevrejima: ekonomska pljačka pokretnih i nepokretnih dobara jevrejske zajednice, koju je navodno trebalo smatrati

20 Milan Koljanin, n. d., str. 23.

21 *U Obrenovcu ima 38 Jevreja i 652 Ciganina*, „Novo vreme“, 20. juna 1941, str. 4.

22 *Priraštaj stanovništva u Leskovcu*, „Novo vreme“, 28. juna 1941, str. 4.

23 *Užice, grad sa 14.364 stanovnika... i samo 9 Jevreja*, „Novo vreme“, 18. jula 1941, str. 4.

24 *Čuprijski Cigani već dobijaju trake*, „Novo vreme“, 21. juna 1941, str. 4.

25 Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2006, str. 146–147, 151.

26 O značaju tog spiska obratila je posebnu pažnju Jovanka Veselinović, *Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi Vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. godine podneli opštini grada Beograda prijave o imovini*, u Zbornik. Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji Jevreja u Beogradu, br. 6/1992, str. 372–406. Autorka je u toj studiji objavila i integralni spisak.

za običnu grupu građana, u klasnom smislu, odnosno da joj ne treba pridavati posebnu važnost u ekonomskom životu tadašnje Srbije, bila je veoma važna tačka u procesu uništavanja Jevreja, dok se u slučaju Roma, koji su uglavnom bili najsiromašniji sloj stanovništva u gradu, znalo da, prosto rečeno, neće biti nikakvog ekonomskog profita.

U junu mesecu donete su još neke mere protiv Roma i Jevreja, ali ovog puta od strane srpskih vlasti, koje su se prilagodile novonastaloj situaciji. Primer je naredba od 19. juna kojom Savez muzičara za Srbiju, registrovan kao sekcija „Jugorasa“, jedinog dozvoljenog sindikata, obaveštava muzičare Jevreje i Cigane da je njihovo muzičko poslovanje u suprotnosti sa postojećim propisima i da im se stoga neće moći dozvoliti rad i da je bespredmetno da se obraćaju savezu.²⁷ U narednom periodu biće objavljene i druge antijevrejske i antiromske naredbe, ali to su uglavnom bile dopune naredbe od 30. maja.²⁸

Šef Upravnog štaba Turner je iznenada, 11. jula, izdao naredbu kojom se ponovo definisao položaj Roma. Naime, u dopisu koji je krajem istog meseca srpsko Ministarstvo unutrašnjih poslova prosledilo opštini grada Beograda i, najverovatnije, drugim opštinama u Srbiji, između ostalog se kaže:

[...] „Vojnik zapovednik u Srbiji, aktom svojim Dnevni br. 2051-2142/41 od 11 jula t.g. dostavio je sledeće:

„Radi uklanjanja izvesnih oštrina, koje su nastale u sprovođenju moje Uredbe u pogledu Jevreja i Cigana od 30.V.1941, List uredaba, str. 84, naređujem:

Sa srpskim državljanima ciganskog porekla, koji se bave poštenim poslom, koji vode uredan život i čiji su preci nastanjeni barem od godine 1850 – što treba dokazati – neće se, za sada, postupati prema §§ 18 do 20 gore spomenute Uredbe. Dokaz o nastanjenosti treba podneti nadležnom predsedniku opštine, koji će ga potvrditi.“²⁹

27 Iz *Jugorasa – Muzičari Jevreji i Cigani*, „Novo vreme“, 19. juna 1941, str. 3.

28 Na primer, *Uredba o štampanju knjiga i spisa*, 23. jula 1941, ili dopune... *Osnovna uredba o Univerzitetu*, 21. oktobar 1941. videti: Olivera Milosavljević, n. d., str. 155 i 188.

29 Dokument je objavljen u Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu...*, str. 244.

Iako postoji teoretska mogućnost da su srpske vlasti uticale na donošenje te odluke,³⁰ budući da su mere propisane naredbom od 30. maja obuhvatale veliki deo populacije, naročito u nekim gradovima Srbije, a da još nisu raspolagale dovoljnim brojem žandara i policajaca, verovatnije je da su same nemačke vlasti procenile da je u tom trenutku bilo bolje da ne troše previše snage na Rome. Iz Turnerovih reči, po kojima mere propisane u naredbi od 30. maja „za sada“ ne treba primenjivati nad onima koji mogu dokazati svoju stalnu nastanjenost, moglo se naslutiti da je rešenje romskog pitanja jednostavno odloženo, odnosno podeljeno u dve faze.

Po rečima Kisela (Georg Kiessel), koji je u to vreme bio desna ruka Haralda Turnera,

(...) Ajnzac grupa imala je zadatak, dobijen iz Berlina, da pohapsi Cigane na teritoriji Srbije. Međutim, upravni štab je objasnio dr. Fuksu da su intencije Berlina kod rešenja pitanja Cigana bile da se pohapse čergari – putujući Cigani, a ne stalno nastanjeni, koji se u neku ruku mogu smatrati sastavnim delom stanovništva. Fuks je ovo uvažio i hapšenje Cigana nije sprovedeno.³¹

Ubrzo posle toga, Pododsek za Masone, Jevreje i Cigane, u okviru Odseka za strance Ministarstva unutrašnjih poslova, poslao je dopis svim Banskim upravama, koji objašnjava na koje Rome treba primenjivati naredbu od 30. maja, na osnovu odluke Vojnog zapovednika od 11. jula.³²

Istovremeno, dok se sa jedne strane pojačavala antijevrejska propaganda, počeli su i da se u kvislinškim novinama pojavljuju antiromski članci u kojima su nedvosmisleno prikazane kriminalne osobine Roma, u skladu s službenom nacističkom ideologijom: „Novo Vreme“ od 15. juna objavilo je priču o jednoj „ciganskoj“ bandi koja je u roku

30 Venceslav Glišić, n. d., str. 82.

31 AVII, Vojni sudovi, predmet Harald Turner i drugi, 3/III, k. 1, Georg Kiessel, zapisnik o saslušanju, 18. oktobra 1946, str. 3; i zapisnik o saslušanju, 25. oktobra 1941, str. 3.

32 AVII, NdA, 26-1-3/1.

od dva dana opljačkala dve kuće u selu Umka.³³ Desetak dana kasnije, objavljena je priča o jednoj Romkinji koja je u selu blizu Kuršumlije prevarila jednu seljanku i zajedno s ćerkom pokrala sve u njenoj kući.³⁴

Tokom leta 1941. godine, upravo kao što je bio slučaj s Jevrejima, kvislinške novine su takođe objavljivale kratke vesti o merama koje se uvode u drugim kvislinškim državama u vezi s Romima. Na primer, dok je u Beogradu i u ostalim gradovima Srbije bio u toku popis Roma, radi sastavljanje spiskova „Cigana“ i deljenja žutih traka, „Novo Vreme“ je izveštavalo da je u Slovačkoj u toku popis ciganske dece.³⁵

Komunistički ustanak

Napadom na Sovjetski Savez, koji su Nemačka i njeni saveznici pokrenuli 22. juna 1941. godine, situacija se naglo promenila i u Srbiji. Okupacione vlasti su, u dogovoru s Milanom Aćimovićem, najpre odlučile da preventivno sprovedu akciju hapšenja svih istaknutih komunista i španskih boraca u zemlji. Iako se u početku mislilo da budu držani u postojećem zatvoru na Adi Ciganliji, u predgrađu prestonice, ubrzo se odlučilo da budu smešteni u poseban logor.³⁶ Odluka su donele nemačke vlasti, a izgradnju logora poverili su upravniku grada Beograda, Dragom Jovanoviću. Činjenica da je taj posao prepušten domaćim vlastima ukazuje na poverenje koje su one uživale kod okupacionih vlasti: Jovanović, Aćimović i svi drugi visoki predstavnici kvislinških vlasti, bili su poznati antikomunisti i u prethodnim godinama su razvili posebne veštine u razbijanju i poteri komunističkih grupa, koje su odavno bile zabranjene. Naime, od sredine tridesetih godina, odnosno od početka ekonomskog i političkog približavanja Kraljevine Jugoslavije silama buduće Osovine, njihov rad, kao i rad celokupnog državnog aparata u sprečavanju širenja komunizma, uključivao je i korišćenje

33 *Nova krađa na Umci*, „Novo vreme“, 15. juna 1941, str. 5.

34 *Ciganka „Vračara“ pokrala lakovernu seljanku*, „Novo vreme“, 26. juna 1941, str. 5.

35 *Popis ciganske dece u Slovačkoj*, „Novo vreme“, 20. juna 1941, str. 6.

36 Milan Borković, n. d., str. 57.

posebnih zatvora za komuniste, pa čak i logore. Poznati su bili, na primer logori u Višegradu, u Bileći, u Kotoru, kao i zatvori u Sremskoj Mitrovici i Beogradu. Upravo to iskustvo i kontinuitet u birokratskom i policijskom aparatu, omogućili su Jovanoviću da novi logor organizuje u roku od svega nekoliko dana. Tako su 9. jula uhapšeni komunisti i španski borci odvedeni u logor na Banjici.

Posle odluke nemačkih vlasti o formiranju logora, upravnik grada Beograda Dragi Jovanović, kome je organizacija logora poverena, izabrao je kao lokaciju kasarnu bivšeg 18. Pešadijskog puka u Beogradu. Zatočenici su dovođeni iz Beograda, ali i iz cele Srbije, prvenstveno zbog pripadnosti komunističkoj partiji ili kao njeni simpatizeri, a ubrzo i partizani, kao i mnoge civili. Logor na Banjici je imao dvojnju upravu: nemačke vlasti su držale dve trećine logora pod svojom neposrednom kontrolom, dok je preostalom trećinom upravljala Uprava grada Beograda, preko Svetozara Vujkovića. Krajnju kontrolu nad logorom vršio je Gestapo.³⁷

S druge strane Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) je dobila zeleno svetlo od Moskve da organizuje oružani otpor fašističkim okupatorima i njihovim saradnicima. Pakt Molotov-Von Ribentrop, koji je na međunarodnom planu značio zabranu da bilo koja Komunistička stranka vezana za Sovjetski Savez otpočne bilo kakvu akciju protiv nemačkih snaga, automatski nije više bio na snazi. U tom trenutku Sovjetskom Savezu su bile potrebne sve moguće snage u zemlji i u inostranstvu, kako bi se suprotstavio moćnom neprijatelju.

U Srbiji je poziv na borbu bio prihvaćen od svih pripadnika Komunističke partije i njenih organizacija, prvenstveno onih omladinskih. U trenutku izdavanja proglasa Centralnog komiteta Komunističke partije svim narodima Jugoslavije, da se dignu „svi kao jedan u boj

37 Više o logoru na Banjici: Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1989; Evica Micković i Milena Radojčić (prir.), *Logor Banjica: Logoraši, knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941–1944*, Istorijski arhiv grada Beograda, Beograd, 2009; Branislav Božović, *Specijalna policija u Beogradu*, Srpska školska knjiga, Beograd, 2003.

protiv okupatora i njihovih domaćih slugu“,³⁸ oružane akcije, sabotaže i druge akcije već su počele. Bio je to početak borbe koju će KPJ voditi neprekidno do kraja rata i koja će dovesti do oslobođenja zemlje i stvaranja socijalističke Jugoslavije.

Reakcije okupacionih snaga, u pokušaju gušenja ustanka, razvijale su se u dva pravca. S jedne strane, vojne jedinice potpomognute kvislinškom žandarmerijom i policijom krenule su u poteru i frontalnu borbu sa ustanicima, dok su s druge strane primenjivane kaznene mere u cilju zastrašivanja stanovništva, što je, po zamisli okupatora, trebalo da utiče na sve koji su mislili da se pridruže ustanicima ili da im na bilo koji način pomognu. Te mere su imale za cilj i da utiču na većinsko pasivno stanovništvo, koje je trebalo da ostane lojalno novim vlastima i da, u strahu od odmazde, pomaže u razbijanju antifašističkog ustanka.

Prva streljanja vršena su u Beogradu već početkom jula, kada je kao odmazda zbog pokušaja napada na Vojnog zapovednika u Srbiji streljano je 13 komunista i Jevreja. U Obrenovcu je 4. jula zbog sabotaže streljano 10 komunista, a dva dana kasnije, u Beogradu, 16 komunista i Jevreja.³⁹ Streljanja su vršena i sledećih dana, a 28. jula izvršeno je prvo masovno streljanje, u kojem su od 122 streljana taoca, 100 bili Jevreji.⁴⁰ Slično je bilo i u drugim gradovima i delovima Srbije: 10. avgusta streljano je u Užicu 81 lice; 15. avgusta spaljeno je selo Skela, u blizini Obrenovca, a streljano je 50 talaca dovedenih iz logora na Banjici; 18. avgusta streljano je 38 ljudi kod Požege; u Prnjavoru, u zapadnoj Srbiji, 20. i 21. avgusta ubijeno je više od 140 seljaka.⁴¹

38 O tim trenucima videti: *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, knj. 1, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963, str. 41–45.

39 *Streljanje deset komunista*, „Novo Vreme“, 15. jula 1941. god, str. 3; *Streljanje 16 komunista i Jevreja u Beogradu*, „Novo Vreme“, 17. jula 1941. god, str. 3.

40 *Stroge mere protiv Jevreja i komunista u Beogradu*, „Novo Vreme“, 29. jula 1941. god, str. 3.

41 Milan Borković, n. d., str. 78.

Četnici

Pored komunista, u tim mesecima postojala je još jedna skupina ljudi koji su imali ambiciju da se suprotstave Nemcima i koji će ostati zapamćeni kao „četnici“. Pukovnik Draža Mihailović je u maju 1941. godine okupio oko sebe jedan deo oficira Jugoslovenske kraljevske vojske koji su, odbijajući kapitulaciju, hteli da nastave borbu protiv okupatora. U tom smislu oni su na terenu predstavljali vojni kontinuitet sa vojskom Kraljevine Jugoslavije,⁴² čiju su političku egzistenciju predstavljali vlada i kraljevska porodica u izbeglištvu u Londonu. Oslobođenje otadžbine i ponovno uspostavljanje vladavine porodice Karađorđevića, na osnovu političkog, ekonomskog i društvenog poretka koji je postojao sve do sloma u aprilu 1941, bili su na početku glavni ciljevi tog pokreta.

Draži Mihailoviću pristupili su i predstavnici predratnih strana-ka, koji su četničkom pokretu dali i političku dimenziju. Među njima, Dragiša Vasić, Stevan Moljević, Mladen Zujović i drugi, okupljeni u Centralnom nacionalnom komitetu, koji je odigrao najvažniju ulogu. Uprkos tome, četnički pokret je ostao, najviše zbog ubeđenja njegovog vođe Draže Mihailovića da ne treba dozvoliti političkom radu da bude jači od vojne organizacije, bez pravog i jasnog političkog programa: on se zapravo oslanjao na program Srpskog kulturnog kluba, koji je delovao sve do početka rata.⁴³ Stevan Moljević je u tom duhu već krajem juna 1941. godine izradio projekat „Velika Srbija“. Polazeći od potrebe da svi krajevi Kraljevine Jugoslavije treba da se ujedine u jedinstvenu celinu, Moljević je izrazio i potrebu da Velika Srbija bude homogeno čista, pre svega preseljavanjem nesrpskog elementa (Hrvata naročito) van granice nove jedinice, ali i čišćenjem od narodnih manjina i nenaacionalnih elemenata (odnosno komunista). Na taj način je trebalo reorganizovati Kraljevinu Jugoslavije u kojoj bi Srbija i Srbi napokon

42 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, str. 363.

43 Isto, str. 379.

imali centralnu, ali i apsolutnu vlast, dok bi joj druge jedinice (Hrvatska, Slovenija, itd.) bile potčinjene. Srbija bi tako dobila i centralno mesto na celom Balkanu.⁴⁴ Osveta nad Hrvatima i Muslimanima, zbog zločina koji su već bili počinjeni nad Srbima u Bosni-Hercegovini i Hrvatskoj, takođe je bila važna stavka tog projekta.

Nedostatak jasnog ideološkog opredeljenja protiv fašizma i nacizma, s jedne strane, kao i nastavak primenjivanja politike nacionalizacije, koju su vladajući srpski krugovi nasilno započeli tokom ratova 1912. i 1913. godine, doveli su Jugoslovensku vojsku u otadžbini na rub između antiokupatorskog raspoloženja i oportunističke saradnje sa okupatorima i kvislinzima, u cilju realizacije svojih planova, koji su, u mnogim slučajevima, mogli da se bez većih problema prilagode novonastaloj situaciji. Između snaga četnika i kvislinga, pre svega je postojao zajednički stav da su komunisti najveći neprijatelji: ako su oni za kvislinge predstavljali zlo koje je trebalo uništiti, jer je bila reč o najvećem neprijatelju nacionalsocijalističkog poretka, za četnike su oni bili ozbiljna i realna pretnja za ponovno uspostavljanje centralističke monarhije, sa Srbijom i Srbima na čelu. Ratne okolnosti su dozvolile da se u ime tog zajedničkog interesa oružje uperi upravo protiv komunističkih, i to u više navrata, sve do kraja rata. Upravo u ime antikomunizma, posle pregovora s Nemcima u novembru 1941. godine, započela je posebna vrsta saradnje između vlade Milana Nedića i Jugoslovenske vojske u otadžbini, koju je Mihailović dozvoljavao preko legalizacija određenog broja njegovih odreda, preko dobijanja oružja, finansijske pomoći, hrane ili preko zajedničkog dejstva u oblastima ugroženim od partizana.⁴⁵ Legalizovani četnici postali su problem za vojnu sposobnost vojske Draže Mihailovića, ali su istovremeno, lakoćom kojom su se privikli novoj dužnosti, pokazali da kod mnogih oficira, podoficira i vojnika Jugoslovenske vojske u otadžbini nije postojala svest o borbi protiv okupatora, niti su postojale ideološke prepreke da sa Nemcima

44 Isto, str. 381.

45 Isto, str. 391.

sarađuju i tako postanu deo kvislinškog aparata, koji je, da podsetimo, bio upravo deo nacionalsocijalističkog novog poretka.

Ideja o stvaranju Velike homogene Srbije i saradnja sa kvislinškim i okupatorskim formacijama stvorile su idealne mogućnosti kako bi snage Draže Mihailovića počele sa sprovođenjem plana o čišćenju teritorija od nacionalnih manjina. Pored masovnih zločina koji su počinili u Bosni-Hercegovini i Crnoj Gori već septembra 1941. godine, u februaru 1943. godine izvršili su pokolj muslimanskog stanovništva u istočnoj Bosni, dok su u Sandžaku ubili više od 8.000 nevinih ljudi, uglavnom žena i dece.⁴⁶

Borba i situacija u leto 1941; formiranje vlade „Narodnog spasa“

Tokom jula i avgusta 1941. ustanak se širio u razne delove okupirane Srbije. Zahvatio je Mačvu, Posavinu i deo Šumadije, gde su Komunistička partija i četnici već počeli da oslobađaju sela, gradove i velike oblasti, nanevši okupacionim i kvislinškim snagama značajne gubitke.⁴⁷ I u drugim delovima Srbije vođene su bitke i organizovane sabotaže, naročito u cilju onesposobljavanja železničkog saobraćaja i komunikacija. U Beogradu, tokom jula i avgusta 1941. godine, komunistički aktivisti, uglavnom mlađe generacije, izvršili su oko pedesetak akcija protiv nemačkih i kvislinških snaga, napadajući neprijateljske vojnike i oficire, kao i „narodne izdajnike“, spaljujući njihova prevozna sredstva, uništavajući skladišta goriva i municije, sečući telegrafске i telefonske stubove i drugo.⁴⁸

46 O četnicima Draže Mihailovića i o njihovim zločinima nad civilima videti: Jožo Tomašević, *Četnici u Drugom svetskom ratu*, Liber, Zagreb, 1979; Ivan Matović (ur.), *Zločini četničkog pokreta u Srbiji 1941–1945*, Zbornik radova sa okruglog stola održanog 25. septembra 2012, SUBNOR Srbije, Beograd, 2012; Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945*, Globus, Zagreb, 1986.

47 *Oslobodilački rat...*, str. 52–55.

48 Isto, str. 62–63.

Komesarska uprava se nije pokazala dovoljno stabilnom i jakom da bi uništila snage narodnooslobodilačkog pokreta, niti da pridobije simpatije stanovništva. To je navelo nemačke okupacione vlasti da pronađu alternativu, koja bi donekle promenila tu situaciju u njihovu korist. Posle pregovora sa Berlinom i sondiranja političke situacije na terenu, one su donele odluku da treba formirati srpsku vladu s većim stepenom autonomije nego što je bio slučaj sa komesarskom upravom. Šef Upravnog štaba Turner, koji je još jedanput bio mozak operacije, hteo je da nemačka uprava bude što manje vidljiva u očima stanovništva, a da srpska vlada bude istovremeno potpomognuta u svom radu. „Ako su sa strane okupatora bila potrebna naređenja, onda su ista naređenja pre njihovog izdavanja prodiskutovana sa ministarstvima, i izdata su tek onda, kada je bilo izbegnuto to, da sa njima budu drugi zadaci ozbiljno ugroženi, isto tako je bilo i sa namerama ministarstava da izdaju naređenja“,⁴⁹ posvedočio je Turner posle rata. Istovremeno je sredinom avgusta u Beogradu održan skup političara, predstavnika raznih predratnih partija, komora, udruženja, univerziteta i drugih organizacija, na kojem je Milan Aćimović formalno podneo ostavku i objasnio situaciju. Kao predsednik nove vlade odnosno „vlade Narodnog spasa“, predložen je armijski general Milan Nedić.⁵⁰

Nova srpska vlada obrazovana je 29. avgusta 1941. Politički legitimitet koji je već u maju tražio Milan Aćimović, tražio je i Milan Nedić, koji je pozvao pripadnike predratnih političkih stranaka da učestvuju u njenom radu.⁵¹

Svako ministarstvo u srpskoj vladi dobilo je nemačkog referenta, koji je Upravnom štabu Vojnog zapovednika izveštavao o radu dotičnog ministarstva. Taj odnos je postojao i na lokalnom nivou.

49 AVII, Vojni sudovi, predmet Harald Turner i drugi, 3/III, k. 1, Vojna uprava u Srbiji, str. 8.

50 Milan Borković, n. d., str. 96–97.

51 AJ, 110-102-763, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Harald Turner, str. 3. Za biografije ministara u vladi Milana Nedića videti: *Biografije novih ministara*, „Novo vreme“, 30. avgusta 1941. godine, str. 3–4.

Između Upravnog štaba, Feldkomande, Otskomande, Gestapoa i Feldžandarmerije, s jedne strane, i upravnih i samoupravnih organa srpske vladine administracije s druge, postojali su posebni organi koji su funkcionisali kao veza: kontrolisali su rad srpskih ustanova, pružali podršku i pomoć, naređivali svaki put kad je bilo potrebno, „tako da je tu bila puna saradnja“, kao što je sam Milan Nedić rekao posle rata.⁵²

Nedićevo shvatanje uloge Srbije jasno je vidljivo iz jedne njegove proste rečenice: „Srpski narod je pozvan da na Balkanu bude čuvar i žandarm za centar Evrope, tj. za Reich i njegove evropske planove.“⁵³ U njegovom prvom obraćanju Vojnom zapovedniku, jasno je postavio kontinuitet s Komesarskom upravom i sa potrebom za uspostavljanjem „autonomne“ Srbije, u okviru novog nacionalsocijalističkog poretka:

Prihvatajući punomoćje, koje ste mi izvolili dati, ja želim na prvom mestu da Vam se zahvalim u ime srpskog naroda i u svoje ime, što ste omogućili da srpski narod dobije svoju vladu, koja će *autonomno* voditi njegove poslove i brinuti se o njegovoj sudbini. Zahvaljujem Vam i na ovde iskazanom tačnom opažanju da srpski narod nema i neće da ima ničeg zajedničkog sa komunističkim izgređnicima, koji — podstrekivani stranom propagandom — ubijaju i pljačkaju i sam srpski narod jedino u cilju da u zemlji stvore nered i time ugroze život nevinog stanovništva i najhitnije interese naroda. Predstavljajući Vam ovom prilikom svoje saradnike, molim Vas, gospodine vojni zapovedniče, da verujete u moju i mojih saradnika odlučnu volju da presečemo stvaranje anarhije u zemlji i obezbedimo joj u punoj meri mir, red i sigurnost. U okviru novih mogućnosti, koje nam pružate, da *autonomno* vodimo poslove srpskog naroda, založićemo se da budućnost srpskog naroda izgrađujemo u lojalnoj i prijateljskoj saradnji sa nemačkim Rajhom, kao i sa njegovim predstavnicima u Srbiji, verujući da će nemački narod pravilno shvatiti i oceniti neminovne potrebe srpskog naroda. Nadamo se da ćemo u najkraćem roku, sprovođeci potrebne reforme

52 AVII, Vojni sudovi, predmet Harald Turner i drugi, 3/III, k. 1, Izvadci iz zapisnika o saslušanju Milana Nedića, str. 4.

53 *Nemačka obaveštajna služba*, tom VIII, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Uprava državne bezbednosti, Beograd 1956; dok. Br. 145, Nedićevo shvatanja o ulozi Srbije (beleška Hansa Rexeisen, SS kapetana, posle razgovora s Nedićem 17. 6. 1943).

i organizujući srpske oružane snage, sopstvenim sredstvima zagaran-
tovati red i mir u zemlji i na taj način omogućiti povlačenje nemačkih
trupa koje će se posvetiti svojim sopstvenim zadacima. Srpski narod
neće zaboraviti da se nemački vojnik, iako pobedilac, po svršenim
ratnim operacijama, nikome nije svetio i korektno se ponašao prema
srpskom narodu. S povratkom reda i mira, moja će se vlada posveti-
ti daljoj izgradnji zemlje u ekonomskom i socijalnom pogledu, kako
bi se zemlja što pre oporavila od teških gubitaka, kojima je bila izlo-
žena. I ja, kao i moji drugovi, svesni smo odgovornosti koju primamo
prihvatajući upravu zemlje, ali ćemo uložiti sve svoje snage jedino i is-
ključivo u nacionalnom interesu, u lojalnoj saradnji sa Vama, gospodi-
ne vojni zapovedniče.⁵⁴

Vlada Milana Nedića, koja će uz određene rekonstrukcije trajati do
oslobođenja Srbije u oktobru 1944. godine, razvila je i svoju vrstu na-
cionalsocijalističke ideologije. U tom smislu, pri Predsedništvu mi-
nistarskog saveta Milana Nedića postojalo je i Odeljenje za državnu
propagandu, u kojem su radili poznati predratni germanofili. Propa-
ganda se vršila i preko Srpskog novinarskog udruženja i oko četrdeset
kvislinških listova raznih sadržaja, kao što su bili *Novo Vreme*, *Obnova*,
Naša borba i *Srpski narod*, ali i kroz Srpsku književnu zadrugu, na čije
je čelo postavljen poznati ideolog srpskog fašizma Svetislav Stefanović,
koji se pre svega zalagao za favorizovanje nemačkih knjiga.⁵⁵ Radio Be-
ograd je bio direktno u rukama Nemaca, koji su određivali program, a
postojala su razna Odeljenja za propagandu pri štabovima i sedištima
nemačkih okupacionih snaga. Propaganda se pre svega obračunavala
sa komunističkim „zlikovcima“, sa Jevrejima i masonima i njihovim
združenim poduhvatom, protiv kojeg se Nemačka hrabro bori. Isto-
vremeno su propagirane ideje nacionalsocijalizma i mesto koje Srbija i
srpski narod treba da imaju u novom poretku, preko „kulta nacional-
ne svesti“ i „kulta rada“.⁵⁶ Sam Milan Nedić je proglasio nacionaloci-

54 Citirano prema Milan Borković, n. d., str. 108.

55 Branko Petranović, n. d., str. 424.

56 Isto, str. 428.

jalizam za „idealno društveno uređenje“ i unutrašnju strukturu Srbije organizovao po uzoru na nacističku Nemačku.⁵⁷

Pored vlade Milana Nedića, samostalno je delovala i grupa najvernijih pristalica nacionalsocijalizma u Srbiji, „Zbor“ Dimitrija Ljotića, čija su osnovna načela bili borba protiv slobodnih zidara, Jevreja, komunista i zapadnjačkog kapitalizma. Njihova ideologija je bila bliska nacionalsocijalizmu, i po njihovom shvatanju, Srbija je trebalo da postane nezavisna država vezana za Nemačku, s kraljem na čelu.⁵⁸ Dobrovoljački oružani odredi „Zbora“ formirani su u septembru i oktobru 1941. godine, pod imenom „Srpska dobrovoljačka komanda“, kasnije „Srpski dobrovoljački korpus“ (SDK). U njihov sastav mogle su da uđu samo ideološki svesne osobe, a svaka jedinica je imala vaspitače ili „prosvetare“ koji su dobrovoljce vaspitavali u duhu načela Zbora.⁵⁹ Nemci su u tu „partijsku vojsku“ imali najviše poverenja, naročito u borbi protiv komunizma.

U ideologiji srpskih pristalica nacizma, od Milana Aćimovića do Milana Nedića i Dimitrija Ljotića, odnos prema Romima nije nikada bio definisan tako jasno kao odnos prema Jevrejima. Postavlja se pitanje da li je to bio rezultat opšteprihvaćenog stava koji je već vladao u predratnoj Srbiji ili su možda Romi ipak bili smatrani građanima Srbije, iako „druge kategorije“. Sve u svemu, oni nisu predstavljali glavnu brigu srpskih vladara, barem do jeseni 1941. godine.

Nemačka pojačanja

Uprkos reorganizaciji vlasti, u prvoj polovini septembra bilo je jasno da tri nemačke divizije i kvislinške snage nisu dovoljne za gušenje ustanaka. Situacija je bila zabrinjavajuća za okupacioni aparat, jer je postojala realna opasnost da, u trenutku kad je napad na SSSR bio u punom

57 Olivera Milosavljević, n. d., str. 18. Treba napomenuti da ova knjiga predstavlja najvredniji doprinos razumevanju Nedićevog režima i njegove ideologije.

58 Branko Petranović, n. d., str. 416.

59 Isto, str. 415–416.

jeku, izgubi kontrolu nad delovima balkanskog poluostrva i time nad komunikacijama sa Egejskim morem. Zbog toga, pored upućivanja drugih vojnih jedinica, Hitler je 16. septembra lično postavio generala Franca Bemea (Franz Böhme) na čelo svih vojnih jedinica koje se nalaze na teritorijama Jugoistočne Evrope u kojima je izbio ustanak, radi njegovog gušenja. Beme je bio potčinjen jedino komandantu za Jugovostok, general-feldmaršalu Listu, a njegova Vrhovna komanda morala je da se stacionira u Srbiji.⁶⁰ Istog dana, načelnik Vrhovne komande oružanih snaga (OKW) Kajtel (Wilhelm Keitel) potpisao je naređenje po kojem je trebalo streljati 100 komunista za svakog ubijenog i 50 za svakog ranjenog nemačkog vojnika. Naređenje se odnosilo na sve okupirane teritorije, na kojima je, po nemačkim procenama, delovao je masovni pokret rukovođen od Moskve.⁶¹

Nemačke vlasti su dozvolile Nediću da poveća broj efektivna u žandarmeriji do 5.000 ljudi, tako da su u trenutku Hitlerove odluke o postavljanju Bemea na čelo svih snaga u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta, kvinslinške formacije mogle da računaju na oko 11.000 ljudi, uključujući ljotićevce i četnike Koste Pećanca.⁶²

Uprkos činjenici da je već tada glavni cilj okupacionih snaga bio pacifikacija zemlje i uništenje narodnooslobodilačkog pokreta, glomazni aparat u Beogradu nastavio je da redovno obavlja svoje funkcije, među kojima se nalazilo pitanje Jevreja, ali sada i pitanje Roma.

Muški Jevreji iz Banata i deo beogradskih bili su već internirani u logoru u Topovskim šupama⁶³ i o sudbini njihovih porodica već se raspravljalo, kako u Beogradu tako i u Berlinu. Opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova Feliks Bencler zatražio je sredinom avgusta od Ribentropa da Jevreji iz Srbije budu deportovani u Generalni

60 *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, dok. 158.

61 *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, dok. 159.

62 *Oslobodilački rat...*, str. 65. Četnici Koste Pećanca delovali su uglavnom na jugu Srbije i bili su u službi nemačkog okupatora.

63 Videti poglavlje o Beogradu.

guvernman u Poljskoj,⁶⁴ ali njegov uticaj i njegova uloga u Beogradu nisu bili dovoljni da nacionalsocijalističke vlasti u Berlinu pokrenu tu „evakuaciju“. Drugačiji je bio položaj šefa Upravnog štaba Haralda Turnera, koji je 21. septembra u jednom memorandumu upućen generalu Bemeu, koji je tek stigao u Srbiju, jasno oslikao situaciju i predložio određene mere za buduće korake okupacionih vlasti. Polazeći od svog čvrstog stava da lokalna kvislinška vlada predstavlja vrlo koristan, pa čak i neophodan aparat u upravljanju Srbijom, najpre je predložio da se general Nedić povuče, makar privremeno, budući da je jasno da će u masovnim odmazdama stradati veliki broj civila, i da na taj način sačuva pred narodom svoj kredibilitet. Postojeća ministarstva, kao i celokupna činovnička struktura, bili bi u tom slučaju potčinjeni direktno Vojnom zapovedniku, dok bi odredi Koste Pećanca u jugoistočnoj Srbiji i Ljotićevi dobrovoljci na prostoru između Beograda i Gradišta, nastavili da dejstvuju kao kao samostalne policijsko-vojne jedinice. U cilju sloma ustanka, Turner je predložio stroge mere protiv civilnog stanovništva na onim teritorijama koje su bile najviše zahvaćene ustankom. U prvom redu je trebalo izvršiti „potpunu evakuaciju u prostoru zapadno od Šapca, u luku između Save i Drine“, i kazniti na taj način celokupno stanovništvo koje na razne načine pruža pomoć ustanicima. Posledice bi, po Turnerovom mišljenju, bile dvostruke: s jedne strane akcija bi bila zastrašujući primer za druge krajeve Srbije, a sa druge bi se onemogućilo da ustanici koriste namirnice iz tog najplodnijeg dela zemlje. Beograd je predstavljao drugi prostor na kojem je trebalo sprovesti egzemplarne mere. „Čišćenje“ glavnog grada, odakle „nesumnjivo polaze nesmetano konci k ustanicima“, značilo je zatvaranje i likvidaciju inteligencije koja je delovala u određenim organizacijama, koje i sam Turner naveo u memorandumu, kao i elemente za koje je dokazano da pomažu komunistima. Pored toga, predloženo je hapšenje svih oficira i podoficira osim onih koji su se stavili na raspolaganju Nedićevoj vladi, i na kraju: „Takođe bi trebalo izvršiti u

64 Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, dok. 299.

poštrenom obliku hapšenje svih Jevreja, koje je već u toku, a jedno-
vremeno i hapšenje Cigana“.⁶⁵

Istog dana, verovatno delimično usvajajući Turnerove predloge, Beme je naredio evakuaciju stanovništva sa prostora između reka Save i Drine, zapadno od Šapca. Za muško stanovništvo između 15 i 60 godina predviđeno je upućivanje u logore severno od Save, dok je žensko stanovništvo trebalo proterati ka jugu, a sela spaliti.⁶⁶

U međuvremenu, tokom savetovanja održanog u Dulenima 16. septembra 1941. godine, Glavni štab NOP odreda Srbije doneo je odluku o stvaranju velike slobodne teritorije u zapadnim delovima zemlje, od planine Cera na severu, do Sandžaka na jugu, i od reke Drine na zapadu do Šumadije na istoku.⁶⁷ Poduhvat partizanskih jedinica, u tom trenutku podržan od strane četnika, doveo je do stvaranja takozvane „Užičke republike“, odnosno prve oslobođene teritorije u celoj porobljenoj Evropi. Ubrzo su, međutim, okupatorske snage organizovale veliku ofanzivu radi ponovnog uspostavljanja vlasti. Pritisak koji su nemačke i kvislinške snage vršile sa severa, iz Mačve i sa istoka, iz pravca Kraljeva, Kragujevca i Požege, ubrzo je doveo opkoljavanja Užičke republike. U međuvremenu, četničke snage Draže Mihailovića okrenule su svoje oružje protiv partizana i započele ozbiljne pregovore sa kvislinzima i sa Nemcima. Konačan raskid između partizana i četnika došao je odbijanjem predloga partizana od strane Draže Mihailovića o nastavku zajedničke borbe protiv okupatora, pod rigoroznim pravilima, 27. oktobra 1941. godine. Taj trenutak je označio i početak neprekidne borbe između antifašista okupljenih oko KPJ i nacionalista Draže Mihailovića, koji su u očajničkom pokušaju da pobeđu u borbi za vlast i stvaranje Velike Srbije, u okviru monarhističke Jugoslavije, počeli da intenzivno saraduju sa okupatorima i kvislinzima, ne samo na teritoriji Srbije, nego

65 *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, dok. 167.

66 Isto, dok. 168. Više o tim događajima u poglavlju o genocidu nad Romima u drugim gradovima Srbije.

67 Dojčilo Mitrović, *Zapadna Srbija 1941*, Nolit, Beograd, 1975, str. 145.

i na teritoriji NDH, naročito u krajevima pod neposrednom kontrolom italijanskih snaga. Posle neuspelih pokušaja da napadnu i razbiju partizanska uporišta kod Užica i Ivanjice, četnici su uspeli da zarobe 325 partizana iz raznih NOP odreda i u znak lojalnosti prema tek sklopljenim dogovorima s okupatorom, predali ih nemačkim snagama, koje su ih ubrzo streljale. Bitka za Užice je počela 25. novembra i trajala do 30. novembra. Ulaskom jakih neprijateljskih snaga u grad, partizanske jedinice su potisnute ka jugu, u Sandžak, a ubrzo i u Bosnu.⁶⁸ Od tog trenutka KPJ će voditi narodnooslobodilačku borbu uglavnom na teritoriji zapadno od reke Drine, dok će u Srbiji delovati manji odredi, a situacija će biti relativno mirna sve do leta 1944. godine.

Kolaboracionizam u koji su tada četnici ušli i koji će biti karakteristika njihovog držanja tokom celog rata, opravdan potrebom da se zaustave krvave represalije koje su Nemci primenjivali u Srbiji nad civilnim stanovništvom, omogućiće okupacionim i kvislinškim vlastima da svoje programe sprovedu u relativnom miru.

Jevreji i Romi: posebne kategorije za streljanje

Dolaskom generala Bemea u Beograd i uspostavljanjem odnosa 100 talaca za jednog ubijenog i 50 za ranjenog nemačkog vojnika (kasnije i za folksdojčere), vojne vlasti su se našle u novoj situaciji. Kao i do tada, imale su zadatak da se frontalno obračunavaju sa ustanicima, uz pomoć drugih snaga – policije i službe bezbednosti, pre svega, kao i kvislinga – ali sada su bile i odgovorne za masovne represalije, koje će primenjivati nad civilima u znak odmazde zbog narodnooslobodilačke borbe. Do tada, naime, dužnosti vezane za streljanje talaca vršile su SD (Sicherheitsdienst) i policija poretka.⁶⁹

Nova uloga koju će Vermaht imati na Balkanu, odnosno u Srbiji, nije bila nešto strano ili novo u nemačkoj vojsci, i to može da objasni

68 O toku borbe za zauzimanja Užica, videti: *Oslobodilački rat...*, str. 117–121.

69 Valter Manošek, n. d., str. 86.

efikasnost kojom će se oficiri i vojnici posvećivati svojim zadacima. Masovna streljanja ratnih zarobljenika, civila, Jevreja i Roma već su uveliko vršena u istočnoj Evropi i naročito u Sovjetskom savezu, gde je postojala tesna saradnja između regularne vojske i Ajnzacgrupa, ne samo oko pružanja logistike nego i oko učesća u samim masovnim streljanjima u znak odmazde zbog partizanskih napada.⁷⁰ Prilika za primenu nove politike, ukazala se okupacionim vlastima početkom oktobra.

U blizini grada Topole, 2. oktobra, partizanske snage su izvele napad na nemačku kolonu i ubile 21 vojnika. Dva dana kasnije, general Beme je, na inicijativu svojih potčinjenih oficira, kapetana Faulmiller (Faulmüller) i pukovnika Pemsela, naredio streljanje 2.100 srpskih zatvorenika iz koncentracionih logora u Šapcu i Beogradu, prvenstveno Jevreja i komunista.⁷¹ Iako se naredba na prvi pogled nije odnosila na Rome, nekoliko dana kasnije, tačnije 9. oktobra, u izveštaju šefa policije bezbednosti i SD iz Berlina registrovano je da će „u cilju odmazde za 21 nemačkog vojnika, koji su pre nekoliko dana ubijeni kod Topole, (biti) streljano 2.100 Jevreja i Cigana (...) 805 Jevreja i Cigana biće uzeti iz logor u Šapcu, a ostatak iz jevrejskog prolaznog logora u Beogradu“.⁷²

70 Videti na primer: Omer Bartov, *German Soldiers and the Holocaust: Historiography, Research and Implications*, u *History and Memory* br. 9 (1/2)1997; Jürgen Förster, *The Wehrmacht and the War of Extermination Against the Soviet Union*, u Michael Marrus, *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*. (tom 3, vol. 2, *The "Final Solution": The Implementation of Mass Murder*), Meckler Press, Westpoint, 1989; Jürgen Förster, *Complicity or Entanglement? The Wehrmacht, the War and the Holocaust*, u Michael Berenbaum i Abraham Peck, *The Holocaust and History The Known, the Unknown, the Disputed and the Reexamined*, Indian University Press, Bloomington, 1998; Geoffrey P. Megargee, *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front, 1941*, Roman and Littelfield, Lanhman, 2007.

71 Christopher Browning, *Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution* (revised edition), Holmes & Meier, New York-London, 1991, str. 47–48; Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 189.

72 Isto, dok. 200.

Do te promene, koja označava početak fizičkog istrebljenja Roma (istrebljenje Jevreja je već bilo u toku), došlo je zbog intervencije šefa vojne uprave Turnera, koji je Bemeovu naredbu o streljanju pretežno Jevreja i komunista izmenio u „Pored Jevreja, treba umesto komunista streljati Rome“.⁷³ Bio je to lični uspeh šefa vojne uprave, koji je u više navrata, kao na primer u memorandumu od 21. septembra, jasno pokazivao želju da se pitanje Jevreja i pitanje Roma reši što pre. Istog dana izvršeno je prvo streljanje u okolini sela Deliblato, u Banatu; 11. oktobra u Jajincima i 14. oktobra u Rakovici, u blizini Beograda, a 11. i 12. oktobra u Zasavici, u blizini Šapca.⁷⁴ Žrtve romske narodnosti bile su uglavnom iz Šapca. Nije jasno da li su streljani i Romi iz Beograda, ali verovatno nisu, budući da su nemačke vlasti imale na raspolaganju veliki broj jevrejskih talaca.

Posle partizanskog napada kod Valjeva, 16. oktobra, u kojem je bilo ubijeno 10 i ranjeno 24 nemačka vojnika, Turner je preduhitrio Bemea i predložio mu egzekuciju 2.200 Srba od kojih će 600 biti streljano od strane 64. Rezervnog policijskog bataljona, koji je tada bio direktno potčinjen Turneru, dok je ostatak, od 1.600 talaca, trebalo da strelja stražarska regimenta Beograd.⁷⁵

Deset dana kasnije, dan pre nego što su jedinice Vermahta počele sa streljanjem talaca, Turner je poslao dopis svim Feldkomandaturama i Krajskomandaturama u kojem objašnjava način na koji se moraju hapsiti taoci potrebni za streljanja. U toj naredbi, između ostalog, definitivno se određuje položaj muških Roma:

Treba poći od načelne postavke da su Jevreji i Cigani uopšte nepouzdan elemenat i da samim tim predstavljaju opasnost za javni poredak i sigurnost. Jevrejski intelekt je taj koji je začeo ovaj rat; on se mora uništiti. Cigani ne mogu biti korisni članovi zajednice naroda s obzirom

73 Valter Manošek, n. d., str. 98, fusnota br. 185.

74 Rena Rädle i Milovan Pisarri (prir.), *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–1944. Priručnik za čitanje grada*, Milan Radanović, Beograd, 2012, str. 209–229.

75 Valter Manošek, n. d., str. 103

na njihovu duhovnu i fizičku građu. Utvrđeno je da je jevrejski elemenat uzeo znatnog učešća u vođstvu bandi a da su baš Cigani odgovorni za naročita zverstva i za obavljanje obaveštajne službe. Stoga se načelno u svakom slučaju imaju staviti na raspoloženje trupi kao taoci svi muškarci Jevreji i Cigani. Uostalom, postoji namera da se žene i deca Jevreja i Cigana uskoro prikupe u sabirni logor i da se ovaj elemenat nemira iseli i time ukloni iz srpskog prostora. Po ovome treba preduzeti potrebne pripreme.⁷⁶

Turnerova naredba, naravno, nije mogla da prođe bez Bemeove saglasnosti. Ali, dok je za predstavnika vojnog okupacionog aparata i SS-ovca Turnera to bilo političko pitanje, za glavnokomandujućeg vojnih snaga angažovanih protiv partizana, radilo se o popunjavanju kvota za streljanja.⁷⁷

Narednih dana, u Beogradu su izvršena velika hapšenja muškog romskog stanovništva, koje je posle kratkog zadržavanja u logoru u Topovskim šupama, zajedno sa Jevrejima, streljano u selu Jabuka,⁷⁸ a slične akcije predložene su i u unutrašnjosti. Još jedanput predlog je krenuo od Turnera. On je 3. novembra, pozivajući na Bemeovo naređenje o uzimanju talaca iz redova komunista, Jevreja, ali i nacionalista, ponovo naredio svim Feldkomandaturama da se hapse „kao taoci svi Jevreji i Cigani“. Njegove namere išle su već ka rešavanju pitanja žena i dece: „Dalje treba dostaviti priličan broj žena i dece Jevreja i Cigana sa mestom stanovanja i izvršiti pripremu za njihovo prebacivanje u jedan sabirni logor u blizini Beograda“.⁷⁹

Sledećih dana uhapšeni su, kao taoci, u većoj razmeri Jevreji i Romi iz unutrašnjosti. Međutim, nacisti prema Romima nisu bili tako rigorozni kao prema Jevrejima, zato što kod Roma nisu imali šta da opljačkaju, budući da su ovi bili pretežno siromašni, kao i zbog velike

76 Zbornik NOR, tom I. knj. 1, dok. 234; originalni na nemačkom u AVII, NA, 27II-1-36/1 i 36/2.

77 Nemačka obaveštajna služba, tom IV, str. 157.

78 Videti poglavlje o Beogradu.

79 Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 226; na nemačkom, AVII, NA, 27II-1-40/1 (NOKW 801).

pokretljivosti i „nediscipline“ Roma, koji se, za razliku od Jevreja, nisu odazvali na pozive za prijavljivanje.⁸⁰

U nekim slučajevima, lokalne vlasti su morale da protestuju upravo kod Turnera budući da srpski srezovi nisu bili u stanju da izdržavaju uhapšene Rome i Jevreje, kao što je bio slučaj s brzopalanačkim srezom⁸¹.

Streljanja će se u svakom slučaju nastaviti i u narednom periodu, a Romi će biti žrtve isto kao i Jevreji. Po podacima koja je na kraju rata prikupila Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u Beogradu je streljano oko 1.000 Roma,⁸² u Leskovcu oko 300, u Šapcu 150, u Kruševcu 70, u Kragujevcu 250,⁸³ itd.

Genocidne mere su posle mesec dana obuhvatile i žene, barem u Beogradu. One su zatvarane u logor na Sajmištu, zajedno s jevrejskim ženama i decom, a većim delom puštene posle tri meseca. Ipak, određeni broj njih umro je u samom logoru od gladi, bolesti i zime, a logično je pretpostaviti da su druge umrle po povratku u svoje kuće od posledica logorskog života.⁸⁴

Dopuštanjem da se žene, deca i muškarci još u životu izbrišu sa spiskova „Cigana“, na osnovu naredbe koju je Vojni zapovednik izdao 11. jula 1941. godine, i da to važi za sve one koji su se već nalazili u logoru, nemačke vlasti su se očigledno odlučile za drugačije rešavanje „Ciganskog pitanja“ u Srbiji. Upravo kao što je Kisel posvedočio posle rata, odnosno da je iz Berlina došlo naređenje da se hapse samo čergari „a ne stalno nastanjeni, koji se u neku ruku mogu smatrati sastavnim delom stanovništva“,⁸⁵ okupacione vlasti su brisanjem sa spiskova „Cigana“ automatski izbrisale i postojanje samih Roma u Srbiji, barem u biro-

80 Sima Begović, n. d., str. 32.

81 Venceslav Glišić, n. d., str. 88.

82 Videti poglavlje o Beogradu.

83 AJ, 110-613-541. Videti poglavlje o genocidu nad Romima u drugim gradovima Srbije.

84 Videti poglavlje o Beogradu.

85 Videti fusnotu 23.

kratskom smislu. Oni su naime, od trenutka brisanja, smatrani Srbima i barem teoretski ponovo uživali sva prava koja su imali pre uvođenja antiromskih mera. Zbog toga je 29. avgusta 1942. godine Turner ponosno izvestio novopostavljenog zapovednika za Jugoistok generala Lera (Loehr), da je "Jevrejsko pitanje, kao i cigansko pitanje u potpunosti likvidirano. Srbija je jedina zemlja u kojoj je rešeno jevrejsko pitanje i cigansko pitanje".⁸⁶ Jevreji su bili istrebljeni, kako muškarci tako i žene, dok su Romi, posle masovnih streljanja iz jeseni 1941. i interniranja na Sajmište i u druge logore, i naročito posle njihovog puštanja, definitivno pretvoreni u Srbe – iako nikada ne treba zaboraviti da je nemali broj njih umro u samom logoru ili neposredno posle izlaska iz njega.

Uprkos tome, birokratski aparat je nastavio da objavljuje, upravo kao i na mnogim drugim okupiranim teritorijama, odredbe protiv Jevreja i Roma. Kvislinško Ministarstvo prosvete je 5. septembra naredilo da se mora obustaviti prijem dece jevrejskog i „ciganskog“ porekla u škole na teritoriji Vojnog zapovednika Srbije (uključujući i Banat), do donošenja nove uredbe o njihovom školovanju⁸⁷; dok je masovno streljanje Jevreja već bilo u toku, a streljanje Roma tek naredeno, kvislinške vlasti su 21. oktobra 1941. objavile Osnovnu uredbu o Univerzitetu, čiji je član 27. glasio da „Jevreji i Cigani ne mogu biti slušaoci Univerziteta (visokih škola);⁸⁸ posle masovnih streljanja muškaraca i tek nekoliko dana nakon interniranja žena u logor na Sajmištu, u Uredbi o uvođenju nacionalne službe, koju je Nedićeva vlada donela 16. decembra „član 3. glasi da su „od obaveze nacionalne službe su izuzeti: (...) Jevreji, cigani i ona lica, koja ne uživaju građanska časna prava“;⁸⁹ i konačno, kada je već bilo u toku masovno ubijanje žena i dece interniranih na Sajmištu otrovnim gasom, u takozvanoj „dušegupki“, u

86 Citirano prema: Valter Manošek, n. d., str. 197.

87 AJ, 110-908-554, Nadleštvo Podbana za Banat, Prosvetno odeljenje Direktorima gimnazija i učiteljske škole, Upraviteljima građanskih škola i školskim Nadzornicima, IV br. 2728, 5. IX. 1941.

88 Olivera Milosavljević, n. d., str. 188.

89 Isto, str. 194.

Poslovniku srpske zajednice rada, od 3. aprila 1942, član 20. je glasio: „Jevreji i cigani ne mogu biti članovi Srpske zajednice rada.“⁹⁰

Slične naredbe donesene su čak i nakon „konačnog rešenja Jevrejskog i ciganskog pitanja“: u Uredbi o uređenju filmskog prometa, donetoj 23. februara 1943, u članu 3. se, između ostalog, navodi da „Jevreji i cigani kao i lica koja se nalaze u braku sa jevrejima ili ciganima ne mogu da dobiju dozvolu za vođenje bioskopa“, kao i da „Jevreji i cigani kao i lica koja se nalaze u braku sa jevrejima ili ciganima ne smeju biti zaposleni kod bioskopa“,⁹¹ dok u Uredbi o nacionalnoj službi rada za obnovu Srbije, donetoj tek 16. maja 1944, član 7. glasi da „Jevreji i cigani nemaju prava službe u Nacionalnoj službi rada za obnovu Srbije“.⁹²

Zločinci

Iako je u pogledu delovanja okupatorske vlasti i kvislinškog aparata pitanje Roma bilo rešeno već 1942. godine, najverovatnije je da se stav prema njima nije promenio. I dalje su smatrani „Ciganima“, kao što je to bilo i pre rata i tokom prve dve godine rata, odnosno građanima drugog reda, tako da se i sama reč „Cigani“ i dalje pojavljivala u dokumentima kvislinške aparature. Međutim, ratne okolnosti su dovele do druge situacije, koja će za mnoge Rome u Srbiji biti sudbonosna, zbog uloge koju će četnici Draže Mihailovića imati do kraja rata.

Kao što je već bilo jasno u jesen 1941, njihov glavni neprijatelj nije bio okupator nego partizani, predvođeni KPJ. Četnici su zato započeli borbu za vlast, napadajući sve više partizane i stavljajući se sve češće u položaj saradnika okupatora i kvislinga. U samoj Srbiji njihove mete bili su svi partizani, njihove porodice i njihovi simpatizeri, uključujući, naravno, i one za koje se sumnjalo da podržavaju komuniste.

U nekim slučajevima, i Romi su spadali u tu kategoriju i njima je bila namenjena strašna sudbina: ipak, ostaje legitimna sumnja da su

90 Isto, str. 224.

91 Isto, str. 267.

92 Isto, str. 392.

oni bili ubijani upravo kao Romi, a ne kao partizanski jataci. Predsednik opštine Čuprija, Ljotićevac, raselio je u toku 1942. godine preostale Rome u susedna sela. Grupa ruskih Roma, koji prethodne godine nisu potražili utočište u Beogradu, našla se u selu Vlaška. Tu ih je u noći između 8. i 9. septembra 1942. godine opkolila grupa četnika i oterala na obalu Morave: svukli su ih, zaklali sve – njih 28, među njima žene i decu – i bacili ih u reku.⁹³

Drugi poznati slučaj desio se u centralnoj Srbiji. U selu Kopljare, u blizini Arandelovca, u noći između 25. i 26. decembra 1943. godine četničke jedinice potčinjene komandantu Nikoli Kalabiću, zaklale su 24 osobe, od kojih 20 Roma, jer su navodno bili komunistički jataci. U svom izveštaju Draži Mihailoviću, sam Kalabić piše: „U Kopljarima uhvaćeno na spavanju i poklato 24 aktivna komuniste od kojih su 20 Cigani, koji su priznali da su bili takozvani ‚jarugaši‘, danju rade svoje poslove kući, a noću u akciji. Sve sam poklao.“⁹⁴ Događaj je zabeležila i Nedićeva žandarmerija, koja o ubijenim Romima daje dodatnu informaciju: „Noću 25/26. om. četnici DM zaklali su u selu Kopljaru, sreza orašaćkog, Gavrilović Milutina, opštinskog delovođu, Milanovića Radojicu i Savkovića Tihomira, zemljoradnike i 15 Cigana i 4 Ciganke i spalili sve ciganske kuće u selu, kao i kuće dvojice seljaka čiji se članovi porodica nalaze u partizanskim redovima. Delo je izvršeno zbog saradnje ubijenih sa partizanima.“⁹⁵

Četnici, koji su s jedne strane očajnički pokušavali da uspostave nekakvu kontrolu nad određenim teritorijama u Srbiji i ostalim delovima Jugoslavije, s druge strane su se u više navrata upustili u proces realizacije političkog programa stvaranja etnički čiste Velike Srbije. U tom smislu, i četničke snage su počinile razne zločine nad Romima muslimanske vere, koje je, zajedno s drugim muslimanima, trebalo istrebiti ili na neki način odstraniti sa buduće srpske nacionalne teritorije. U

93 Dimitrije Đulić i Miodrag Milačić, *Na Moravi Čuprija*, opštinski odbor SUBNOR, Čuprija, 1977. str. 366, 403 i 438.

94 *Zbornik NOR*, Tom XIV, knj. 3.

95 *Zbornik NOR*, Tom I, knj. 21.

ovom drugom slučaju, zločini su bili najmasovniji i pogodili najviše stanovnika u jugozapadnoj Srbiji, odnosno u Sandžaku. Postoje ozbiljne indicije da su u pokoljima u kojima je ubijeno više od 8.000 žena i dece, stradali i mnogi Romi.⁹⁶

Romi koji su bili žrtve terora snaga pod komandom Draže Mihailovića, čak i ako se ne mogu smatrati za žrtve nacionalsocijalističkog plana istrebljenja, ipak su bili žrtve genocida koji je izvršen od strane četnika nad muslimanima i koji je, pored jugozapadne Srbije, obuhvatao Crnu Goru i Bosnu-Hercegovinu. Koliko je tu bilo Roma ubijenih od strane četnika, i da li je postojao plan istrebljenja Roma, odnosno kakav je trebalo da bude njihov položaj u budućoj Velikoj Srbiji, ostaje otvoreno pitanje, koje druga istraživanja treba da proučavaju.

U procesima koji su vođeni posle rata ispred Vojnih sudova jugoslovenskih vlasti nad ratnim zločincima, pitanje genocida nad Romima izgleda da nije nikad uzeto u obzir.

U presudi Turneru, Kiselu i drugima, iako se često navodi njihova odgovornost u ubijanju Jevreja, nikad se ne spominje ubijanje Roma. To se dešava i kad se spominje naredba od 30. maja 1941. godine,⁹⁷ iako se ona odnosila i na Jevreje i na Rome. Zaborav genocida nad Romima još je očigledniji u presudi Vilhelmu Fuksu i drugima, u kojoj između ostalog piše:

[krivi su]

[...]

10. Što su rukovodili svim merama poduzetim protiv Jevreja, naredili sakupljanje svih Jevreja sa teritorije Srbije u logor kod Autokomande, sproveli uništenje muških Jevreja, organizovali 8. decembra 1941. jevrejski logor na Sajmištu za žene i djecu i od februara do maja 1941. godine rukovodili uništenjem Jevrejki i jevrejske dece (...).⁹⁸

96 Rajko Đurić i Antun Miletić, n. d., str. 409–410. Autori objavljuju spisak 92 romske dece koji su stradali u srezu Priboju 1943 godine, upravo u vreme četničkih pokolja u tom kraju.

97 Đorđe Lopičić, *Nemački ratni zločini 1941–1945. Presude Jugoslovenskih vojnih sudova*, Muzej žrtava genocida, Beograd 2009, str. 51–54, 66.

98 Isto, str. 102.

I dalje, u obrazloženju:

Logor na Sajmištu osnovao je dr. Fuks u ljetu 1941. godine. Osnovan je da bi se u njega smestili Jevreji. Prema tome predstavljao je neku vrstu Jevrejskoga geta. U taj logor smeštani su samo Jevreji do proleća 1942. godine.⁹⁹

Zaprepašćuje način na koji su Romi, koji su prošli kroz iste logore i bili ubijani na istim stratištima, zajedno sa Jevrejima, bukvalno izbrisani iz optužbe i iz obrazloženja, iako je jugoslovenskim vlastima već bilo dobro poznato da je protiv njih vođena posebna politika istrebljenja.

Tamo gde se Romi ipak pojavljuju, oni opet ostaju samo prolazna napomena. Tako, na primer, u presudi Fuksu i drugima, stoji da su u drugoj polovini 1941. godine, po naređenju Gestapoa, Jevreji i „Cigani“ iz Beograda masovno dovoženi kamionima kod sela Jabuka, kod Pančeva, i u Deliblatski Pesak, gde ih je streljala Šucpolicija,¹⁰⁰ takođe, u presudi Karlu Botmeru (Karl von Bothmer), feldkomandantu u Nišu, navodi se njegova odgovornost u dostavljanju spiskova „sumnjivih lica“, Jevreja i „Cigana“, po kojima je Gestapo vršio hapšenja i interniranja u logor Crveni krst.¹⁰¹ Oni koji su planirali i izvršili genocid nad Romima, oslobođeni su, moglo bi se reći, već na samom početku, svoje odgovornosti.

99 Isto, str. 127.

100 Isto, str. 114.

101 Isto, str. 55.

IV GENOCID NAD ROMIMA U BEOGRADU

Uspostavljanje nemačkih i kvislinških vlasti

Prvih dana posle bombardovanja, Beograd je bio grad u ruševinama, kako realnim, tako i političkim. Mnoge zgrade, naročito u centru, stradale su pod silom nemačkih bombi, a oko 2.500 građana izgubilo je živote. Nije to bio prvi put da su se u Beogradu videle takve scene, jer su u pamćenju još bila sveža austrougarska i nemačka granatiranja iz 1914. i 1915. godine, ali tih aprilskih dana 1941. katastrofa se desila tako brzo i tako razorno da je svima bilo teško da shvate šta se događa. Pored porušenih zgrada i mrtvih građana, politička vlast, ili barem ono što je do tada od nje ostalo u glavnom gradu Kraljevine Jugoslavije, definitivno je srušena.

Po popisu koje su okupatorske i kvislinške vlasti izvršile 18. maja 1941. godine, u Beogradu je u tom trenutku živelo 253.729 stanovnika. Popis nije obuhvatao Zemun, okolna sela, zarobljenike, nemačku vojsku i bolesnike po bolnicama. Budući da su na snazi i dalje bile vanredne okolnosti, smatralo se da će se na kraju pokazati da Beograd ima oko 300.000 stanovnika.¹

Koliko je Roma živelo u glavnom gradu Srbije, teško je utvrditi, ali zna se da su uglavnom živeli u delovima grada poznatim kao Jatagan mala, Marinkova bara, Pašino brdo, Čubura, Zvezdara, ali i drugde. Pored onih koji su bili stalno nastanjeni u Beogradu, više decenija ili duže, mnogi su bili pridošlice iz raznih mesta u Srbiji. Njihovo kreta-

1 *Beograd ima sada 253.729 stanovnika, prema najnovijem popisu Beogradske opštine, „Novo vreme“, 25. maja 1941, str. 5.*

nje ka glavnom gradu uglavnom je usledilo posle Prvog svetskog rata, zbog krajnjeg siromaštva koje su rat i okupacija ostavili za sobom u celoj zemlji. Romi su tako odlazili u Beograd, kao i mnogi drugi stanovnici Srbije, u nadi da će u glavnom gradu pronaći bolje uslove za život. Međutim, veliki broj došljaka i nemogućnost da grad apsorbuje sve njih, rezultirali su prirodnim stvaranjem velikih naselja, u kojima su ljudi živeli u najsiromašnijim uslovima. U tom smislu, Romi se nisu razlikovali od mnogih drugih stanovnika Beograda koji su se svakodnevno borili za preživljavanje.² Romi „starsedeoci“, iz perioda pre Prvog svetskog rata, započeli su proces samoorganizovanja kroz rad udruženja, zadruge, pa čak i svoje skupštine. Sredinom tridesetih godina počele su da izlaze i romske novine „Romano Lil“,³ dok je 1939. godine, uoči rata, osnovan „Beogradski Romski klub“.

Romi koji su živeli u Beogradu, upravo kao i ostalo stanovništvo, ostali su tada bez države, a jedini koji su bili u stanju da reaguju bili su pripadnici policijskog i birokratskog aparata. Zapravo, oni nisu reagovali, nego su sa uobičajenom marljivošću, koja karakteriše te aparate širom sveta, nastavili svoj rad i tokom vanrednih okolnosti – za vreme i posle bombardovanja. Iako bez političkog tela, birokratija je sakupila svoje snage, prebrojala svoje mrtve i nastavila da ispunjava svoje zadatke oko organizacije i vođenja administrativnog i političkog života grada.

Dolazak okupatora je u tom smislu samo delimično promenio situaciju, jer, gledano sa stanovišta birokratije, onih prvih dana se radilo o promeni naredbodavca i izvršne vlasti, dok je suština moralne i poslovne dužnosti svakog činovnika, službenika, policajca, vatrogasca i drugih ostala ista.

To je značilo da je struktura tog aparata ostala skoro nepromenjena i posle ulaska okupatora, iako se određeni broj zaposlenih posle aprilskog rata nalazio u zarobljeništvu, a krajem maja i početkom juna

2 O Romima u Beogradu videti: Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu...*

3 Isto, str. 197–216.

opština grada Beograda je samoinicijativno otpustila druge zaposlene, zbog smanjenih finansijskih mogućnosti.⁴

U trenutku naci-fašističkog napada na Jugoslaviju, Beogradom su upravljala dva osnovna administrativna tela, opština grada i Uprava grada Beograda (UGB). Dok se opština bavila svakodnevnim poslovima neophodnim za normalno odvijanje društvenog i ekonomskog života glavnog grada Kraljevine Jugoslavije, Uprava je predstavljala jedinstveni sistem u celoj zemlji, čiji je cilj bio osiguranje državne i javne bezbednosti. Njenim pripadnicima bila je zabranjena bilo kakva politička pripadnost,⁵ što je trebalo da naglasi njen čisto državni karakter. Uprava je bila podređena samo Ministarstvu unutrašnjih poslova, a njena nadležnost je obuhvatala ne samo opštinu grada Beograda, nego i sve susedne opštine, uključujući i Zemun i Pančevo. Od 1929. godine, odnosno od trenutka uvođenja diktature i jasnog približavanja državnom uređenju tipičnom za autoritarne i nacionalističke zemlje, njena nadležnost je u pogledu „određenih poslova“ proširena na celu zemlju. Iako je tokom tridesetih godina bila predmet nekoliko reorganizacija, Uprava grada Beograda je ojačala svoju policijsku funkciju: u njenoj službi, naime, pored opšte, krivične, tehničke i saobraćajne policije, nalazili su se i jedan žandarmerijski puk i jedan eskadron državne konjičke žandarmerije.⁶

Osnovni preokret u postojanju i ulozi Uprave grada Beograda desio se 1936. godine, kad je na njeno čelo došao poznati germanofil i antikomunista Milan Aćimović, isti čovek kome će nemačke vlasti početkom okupacije poveriti vlast u Srbiji. Aćimović je s jedne strane politizovao Upravu, uspostavljajući otvorenu vezu s vladom i političkom opcijom Milana Stojadinovića, koja je sve više težila ka približavanju nacionalsocijalističkoj Nemačkoj i fašističkoj Italiji, dok je s druge strane

4 AVII, NdA, 20a-2-2/1 i 2/3. Na dan 26. juna 1941. god. brojno stanje zaposlenih svih vrsta (službenici, dnevničari, službenici, nadničari itd.) u opštini iznosilo je 7.000 ljudi.

5 Branislav Božović, *Uprava i upravnici...*, str. 90.

6 Isto, str. 96–97.

ustanovio tesne veze i službenu saradnju s nemačkom policijom, uz pomoć svojih vernih saradnika,⁷ u prvom redu Dragog Jovanovića, budućeg upravnika grada Beograda pod nemačkom okupacijom.

Upravo su čelni ljudi tih institucija, a naročito Dragomir Dragi Jovanović i Milan Aćimović, bili među najvažnijim elementima na koje su nemačke vlasti mogle bezuslovno da računaju. Već 21. aprila, manje od deset dana od ulaska u Beograd, Dragi Jovanović je postavljen za izvanrednog komesara grada Beograda od strane majora SS Hansa Helma, što je službeno sutradan potvrdio i pukovnik fon Kajzenberg (Ernst Moritz von Kaisenberg), komandant grada, dok je 9. maja, od novopostavljene Komesarske vlade Milana Aćimovića, dobio funkciju upravnika grada Beograda.⁸ Istovremeno, dobio je i funkciju predsednika opštine Beograda, na kojoj će, osim u jednom kraćem periodu, ostati sve do kraja rata.

U tom kratkom razdoblju, mnogi službenici koji su se sklonili od nemačkog bombardovanja ili se iz nekog drugog razloga udaljili od svog mesta boravka, uglavnom su se vratili u službu. Za one koji su pali u nemačko zarobljeništvo, Jovanović i Aćimović su tražili, a često i dobijali, posebne dozvole od okupatorskih vlasti da ih puste iz zarobljeništva i vrate u službu, jer su bili neophodni Upravi ili opštini. U saslušanju pred jugoslovenskim vlastima 1945. godine, sam Jovanović je na pitanja „Kako ste sproveli organizaciju Uprave grada Beograda i Beogradske opštine?“ i „(...) Da li ste s time zadržali i činovnike koji su radili pre rata u tim ustanovama?“, odgovorio da je u potpunosti zadržao staru organizaciju Uprave grada Beograda, prema postojećim uredbama, samo je ime odeljenja opšte policije promenio u odeljenje Specijalne policije, dok je na području grada Beograda umesto puka žandarmerije uveo Srpsku državnu stražu UGB-a. U opštini je zadržao

7 Isto, str. 102 i 202–203. Milan Aćimović će postati krajem decembra 1938. godine ministar unutrašnjih poslova u vladi Milana Stojadinovića. Ostaće na toj funkciji nešto više od mesec dana, odnosno do pada iste vlade.

8 Isto, str. 338.

stari organizacioni statut i stari činovnički aparat.⁹ Kada je reč o administrativnoj podeli grada, već 18. maja objavljen je detaljan opis strukture policijskih komesarijata i kvartova,¹⁰ u kojem je jedina suštinska razlika s predratnim poretom bila obaveza da se tesno saraduje s lokalnim nemačkim vlastima. Kontinuitet između predratnog i ratnog administrativnog i policijskog aparata često je očigledan: „Osooblje po kvartovima uglavnom je ostalo isto, kao i pre rata, jer su se skoro svi ljudi vratili na svoje dužnosti“, tvrdi se u kvislinškim novinama „Novo Vreme“ sredinom maja 1941. godine.¹¹ Identične su ostale ne samo službe i ljudstvo, nego i odnosi, zaduženja i funkcije Uprave i opštine, kao i njihovo mesto u hijerarhiji, po kojoj je Uprava bila podređena Ministarstvu unutrašnjih poslova, a opština drugim administrativnim telima istog Ministarstva. Sve je, naravno, bilo strogo kontrolisano od strane nemačkih okupatorskih vlasti, koje su vršile strog nadzor nad svim kvislinškim institucijama i često dirigovale njihov rad, pri tom im ostavljajući veliku autonomiju, pod uslovom da se njihov rad obavlja u skladu s potrebama nacionalsocijalističke Nemačke.

Na isti način i svi odseci opštine, naročito oni najpotrebniji posle bombardovanja, ubrzo su bili ponovo u potpuno funkcionalnom stanju. Dobar primer koji ilustruje veliku sposobnost regeneracije birokratskog i policijskog aparata, iako mu je stara politička „glava“ odsečena, radi uspostavljanja novog sistema, koji je u ovom slučaju predstavljao nacionalsocijalistički vojni, policijski i politički aparat tek pristigao u Beograd, jeste efikasna rekonstrukcija vatrogasne službe. Naime, 14. aprila vršilac dužnosti predsednika opštine grada Beograda naredio je da se ponovo aktivira vatrogasna služba u gradu. Sutradan, novopostavljeni

9 IAB, k. 595-11 „Dragi Jovanović“, Dokumenti i saslušanje Dragog Jovanovića, str. 5–6.

10 *Uspostavljanje i organizovanje područja Uprave grada Beograda*, „Novo vreme“, 18. maja 1941, str. 5. Treba napomenuti da je iz nadležnosti UGB-a odmah po okupaciji izdvojen grad Pančevo, a isto će se desiti nekoliko meseci kasnije sa Zemunom.

11 *Kvartovi Uprave grada Beograda uvedeni su odmah praktično u život*, „Novo vreme“, 19. maja 1941, str. 4.

rukovodilac pristupio je čišćenju zgrade „Požarne komande“, odnosno sedišta beogradskih vatrogasaca, kao i okupljanju vatrogasaca i dobrovoljaca, i obnovi voznog parka. U roku od nekoliko dana, zgrada je bila ponovo u funkciji, sva vozila su bila na raspolaganju, a u službi je već bilo pedesetak vatrogasaca i petnaestak dobrovoljaca.¹²

U prvom periodu postojanja Uprave grada Beograda, otprilike sve do formiranja vlade „Narodnog spasa“, krajem avgusta 1941. godine, Dragi Jovanović je imao na raspolaganju prilično veliki broj ljudi: straža UGB-a je mogla da računa na 52 oficira i 1.550 stražara (žandarma, kako su i dalje nazivani u narodu), dok je civilna policija imala 180 činovnika i 300 agenata. U okviru policije posebno mesto uživala je Specijalna policija, u kojoj je bilo angažovano 28-30 činovnika i polovina ukupnog broja agenata, njih 150.¹³ Njen glavni zadatak je bila borba protiv komunista, u čemu je većina agenata već imala veliko iskustvo, budući da su isti zadatak obavljali i u prethodnim godinama, za vreme Kraljevine Jugoslavije. „Srpski Gestapo“, kako bi se mogla opisati Specijalna policija, imao je nekoliko odeljenja, od kojih je najvažniji bilo IV antikomunističko odeljenje, u kojem je bilo angažovano 14-18 činovnika i 90 agenata.¹⁴ Iako su se dužnosti Specijalne policije obavljale u okviru srpskog režima, Gestapo je odlučio da, počevši od 1. juna 1941, dodatno finansira njen rad, dostavljajući joj 16.000 dinara svakog meseca radi „suzbijanja jevrejsko-komunističke akcije“. Novac je prikupljen od obaveznih „kontribucija“ koje je Gestapo tada nametnuo Jevrejskoj zajednici.¹⁵

Potrebe nametnute od strane nacionalsocijalističkog vrha preko svojih perifernih tela, uključujući i vojno-okupacioni sistem u Srbiji, zahtevale su da u okviru kvislinških režima policijske vlasti budu zadu-

12 IAB, OGB, k. 216, Izveštaj o nađenom stanju u zgradi Požarne komande u Beogradu, na dan 15. aprila 1941. g. do 24. aprila 1941. g.

13 IAB, k. 595-11 „Dragi Jovanović“, Dokumenti i saslušanje Dragog Jovanovića, str. 8 i str. 10.

14 IAB, k. 595-11 „Dragi Jovanović“, Dokumenti i saslušanje Dragog Jovanovića, str. 15.

15 Branislav Božović, *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941–1944*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2012, str. 236.

žene i za nadzor nad Jevrejima, i kasnije nad Romima; zbog toga je već u aprilu u okviru Specijalne policije formirana posebna „radna grupa“ za Jevreje, koja će u maju prerasti u VII odsek Specijalne policije, poznat i kao policija za Jevreje ili komesarijat za Jevreje, da bi od 7. Juna iste godine postala VII odsek Specijalne policije za Jevreje i Cigane.¹⁶ Njegov zadatak je bio nadzor nad jevrejskom i romskom populacijom, kako bi se poštovao novi poredak, koji je te dve kategorije građana stavio van zakona i za njih propisao posebna pravila. Takođe, VII odsek je morao da izvrši registraciju Jevreja i Roma, kao i njihove imovine. Te zadatke je obavljao u tesnoj saradnji s Jevrejskim referatom u beogradskom Gestapou, kao i sa II specijalnim odsekom Odeljenja za državnu zaštitu, pri Ministarstvu unutrašnjih poslova vlade Srbije.¹⁷

Iznad svih domaćih institucija, bila je nemačka vlast. U Beogradu su se, naime, nalazila sedišta najvažnijih organa okupacionog i kvistlinškog aparata u Srbiji, počevši od Vojnog zapovednika i predsednika kvistlinške uprave Milana Aćimovića i kasnije predsednika srpske vlade Milana Nedića.

Najviši gradski organ bila je Feldkomandatura 599. Njen prvi komandant bio je fon Kajzenberg, a od 9. februara 1942. godine naslediće ga major Adalbert Lončar (Lontschar). Prateći istu strukturu glavne okupacione uprave, Feldkomandatura se delila na Komandni i na Upravni štab, a imala je svoje vojne sudove, vojnu policiju i zatvor.¹⁸ Već početkom maja Feldkomandatura je preimenovana u Komandu grada Beograda (Stadtkommandantur Belgrad), ali je zadržala i stari naziv, kao i kontrolu nad Krajskomandaturama 834. i 838.¹⁹

U cilju što detaljnijeg nadzora nad gradom, teritorija grada Beograda podeljena je na sedam stražarskih odseka, svaki sa po dve pešadij-

16 Branislav Božović, *Upravnici...*, str. 121.

17 Rena Rädle i Milovan Pisarri (ur.), n. d., str. 86–88.

18 Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd, Istorijski arhiv Beograda, 1979, str. 84–85.

19 Isto, str. 86.

skle čete na raspolaganju. Prvih šest odseka pokrivali su svaki po dva kvarta, odnosno administrativne jedinice Beograda, dok je sedmi obuhvatao periferne krajeve.²⁰

U okupacionom sistemu posebno mesto uživali su pripadnici nemačke narodne manjine. Iako je u samom Beogradu u aprilu 1941. godine živelo nešto više od 5.000 domaćih Nemaca, njihov broj će se ubrzo popeti na 25.000, od kojih se većina preselila iz Banata. To nije bilo slučajno: pored činjenice da su bili potrebni okupatorskim vlastima, kao dobri poznavaoци srpskog jezika i prilika u zemlji, služili su u raznim policijskim formacijama, upravljali Jevrejskim radnjama²¹ i obavljali druge važne dužnosti. Priliv folksdojčera iz Banata, ali i iz Srema i Bačke, favorizovan je i iz drugog razloga. U planovima Trećeg Rajha, Beograd je trebalo da postane nemačka tvrđava i nemački garnizon, u budućoj nemačkoj podunavskoj državi,²² odakle će se upravljati teritorijama do delte Dunava.

Antiromsko zakonodavstvo u Beogradu

Posle „čišćenja“ beogradske opštine od nepoželjnih Jevreja, koje je obavljeno već početkom maja, kada su svi odseci prijavili Upravi grada Beograda da li među zaposlenima ima Jevreja,²³ po istoj proceduri obavljeno je čišćenje od romskih zaposlenih. Njihova kategorizacija javlja se po prvi put 21. maja, kada se u formularu koji je Ministarstvo unutrašnjih poslova Komesarske vlade uputilo opštini grada Beograda, kako bi vodilo evidenciju o svim zaposlenima, pojavilo pitanje: „Rasna

20 Isto, str. 87–88.

21 Isto, str. 29–32.

22 Isto, str. 101–102.

23 Videti npr: IAB, OGB, k. 211, bez broja, Gradsko poglavarstvo, Upravno odeljenje, trebovanje za plave legitimacije kod Ortskomande, za službenike kod desetara koji stanuju van rejonu, 10. maja 1941; gradsko poglavarstvo opšte odeljenje, T. V. Br. 882, 7/V/1941, direktoru Upravnog odeljenja, trebovanje legitimacija; Spisak činovnika i službenika sudskog odeljenja Beogradske opštine za koje se traže prelaznice, bez broja i bez datuma; itd.

pripadnost: među precima I i II stepena tj. da li mu je neko od roditelja ili od baba i dedova (po majci i ocu) bio Jevrej, odnosno ciganin i ko?²⁴ Upit je verovatno upućen i drugim opštinama u Srbiji, budući da su naredbe o Jevrejima i Romima važile svuda.

U danima posle objave prvih antiromskih naredbi, koje datiraju od 22. maja, i posebno nakon naredbe od 30. maja 1941. godine, „koja se odnosi na Jevreje i Cigane“,²⁵ kvislinške vlasti su pre svega morale da utvrde da li u raznim odsecima opštine i Uprave grada Beograda ima zaposlenih Roma, kako bi u tom slučaju preduzele odgovarajuće mere, odnosno otpustile ih. Upravo kao što je mesec dana ranije naredio da se identifikuju Jevreji zaposleni u javnim službama, Dragi Jovanović je 10. juna naredio svim odsecima opštine da provere ima li zaposlenih „Cigana“²⁶ i da to saopšte u roku od dvadeset četiri sata nadležnim organima Uprave grada Beograda.

Već istog dana određena odeljenja proverila su rasnu pripadnost svojih zaposlenih i odmah uputila odgovor nadležnima. „Izveštavam da ovaj odsek nema nijednog službenika ciganskog porekla“, napisao je šef Administrativnog odeljenja, dok je šef Upravnog odeljenja zabeležio da se „u arhivi Upravnog odeljenja ne nalazi nijedan službenik jevrejskog ili ciganskog porekla“.²⁷ Na isti ili sličan način i sva druga odeljenja i odseci postupili su prema naređenju Dragog Jovanovića i tako utvrdili da je celokupna birokratska struktura opštine grada Beograda „čista“ od nearijevskih službenika.²⁸

24 IAB, OGB, k. 211, Uprava grada Beograda, administrativno odeljenje I br. 390, 23. maja 1941 (naredba Ministarstva unutrašnjih poslova br. 39, 21. maja 1941. god.)

25 Videti poglavlje o genocidu nad Romima u Srbiji.

26 IAB, OGB, k. 211, br. 4546, Gradsko poglavarstvo Beograd, Upravno odeljenje, 10. juna 1941 godine.

27 IAB, OGB, k. 212, br. 344362, Gradsko poglavarstvo Beograd, Administrativno odeljenje, Upravnom odeljenju, 10. juna 1941. god.; br. 4546, Gradsko poglavarstvo Beograd, Upravno odeljenje, 10. juna 1941. god.

28 IAB, OGB, k. 212, 45-46/41, Pravni osek Upravnom odeljenju, 11. juna 1941. god.; br. 4546/41, Personalni osek Upravnom odeljenju, 10. juna 1941. god.; itd.

S druge strane, rezultati obavezne registracije Roma pokazali su da je od 3.044 Roma registrovanih do 26. juna, 2.080 bilo starije od 14 godina, a 964 mlađe. Ukupno je bilo 1.081 muškarac, od kojih 326 zemljoradnika i radnika, 261 muzikant, 71 zanatlija, 407 raznih zanimanja i 16 bez zanimanja.²⁹

Nakon naredbe od 30. maja, Romi su, isto kao i Jevreji, ostali bez ličnih legitimacija. Na to je birokratski aparat stalno obraćao pažnju, kao što se može videti iz svih dokumenata koji se tiču ličnih podataka građana. Uprava grada Beograda je, naime, 3. juna naredila da svi stanovnici Beograda oba pola i „arijevskog porekla“ stariji od 16 godina moraju imati ličnu kartu.³⁰ Već je bilo opštepoznato da su iz tog „arijevskog porekla“ bili isključeni Jevreji, ali isključivanje Roma, na osnovu naredbe izdate nekoliko dana ranije, verovatno je tek trebalo prihvatiti, makar u administrativnom jeziku. Međutim, skoro dva meseca kasnije, situacija je bila mnogo jasnija. U pravilniku o izdavanju ličnih karata od 27. jula, pored svih propisa o sadržaju ličnih legitimacija, kao i o njihovom izgledu, naglašeno je da se „Jevrejima i Ciganima ne smeju izdavati lične karte“.³¹

Za razliku od Jevreja, koji su praktično svi živeli u centru grada i koji su u tom periodu – barem muškarci – bili iskorišćavani za prinudni rad i ekonomski eksploatisani, Romi su se našli u drugoj situaciji, u kojoj je njihova socijalna pripadnost još jednom bila presudna, u negativnom smislu, za njihov položaj. Dok je bila u toku izrada pravilnika o izdavanju legitimacija, opština grada Beograda je, verovatno u dogovoru s nemačkim vlastima, praktično podelila teritoriju grada u dva dela, ne dozvoljavajući više onima koji su živeli u predgrađu da se slobodno kreću po užem gradskom području bez dodatnih dokumenata. Odredba se odnosila ne samo na udaljenije kvartove, nego i na one u kojima su živeli mnogi Romi, kao na primer, na Čuburu ili Pašino

29 Dokument objavljen u Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu...*, str. 253.

30 IAB, OGB, k. 2, br. 406, Uprava grada Beograda, Administrativno odeljenje, 3. juna 1941. god.

31 IAB, OGB, k. 2, Pravilnik o izdavanju ličnih karata.

brdo.³² Kriterijumi za izdavanje tih dokumenata bili su verovatno prilično strogi, a cilj preduzete mere, može se pretpostaviti, bio je pokušaj da se u tim prvim haotičnim fazama okupacije stanovništvo stavi pod čvrstu kontrolu iz bezbednosnih razloga. Mnogi Srbi su sigurno bili pogođeni tom merom, a za one koji su svoje poslove obavljali u samom gradu i koji nisu uspeli da pribave te dodatne dokumente, to je sigurno bio veliki udarac u ekonomskom smislu; međutim, ono što je možda najvažnije primetiti, jeste da su oni Romi kojima su bila oduzeta sva prava i koji su morali da žive obeleženi žutom trakom, bili praktično getoizirani u svojim kvartovima, budući da nisu mogli da dobiju ni obične lične karte, a ni pomenute dodatne dokumente. Prosto rečeno, muzikanti, kočijaši i obični radnici morali su da ostanu u svojim domovima i da se snalaze kako znaju i umeju, ne bi li preživeli.

Situacija koja je nastala posle naredbe od 30. maja, posle niza administrativnih mera i novih zadataka za policijske snage zadužene da vrše nadzor nad Jevrejima, a sada i nad Romima, izazvala je proteste unutar same romske zajednice. Iako ta zajednica nije bila strukturirana i nije imala svoje organe, odnosno, iako se nije mogla kvalifikovati kao posebna autonomna zajednica, određene grupe Roma su se ipak istakle u pokušaju da na neki način ne budu obuhvaćene antiromskim merama.

Same lokalne vlasti, registrovale su da

Posle izvršenog popisa veći broj rumunskih Cigana tražio je da se izbrise iz registra na osnovu potvrde koje su dobili od ovd. Rumunskog konzulata, a u kojima se tvrdi da su oni rumunske narodnosti i da ih kao takve treba brisati. Ovo pitanje rešeno je tako što su od prijavljenih zatraženi dokazi koje treba da im izda nadležna opština o narodnosti i poreklu.³³

S druge strane, indikativno je jedno pismo koje je već 5. juna grupa od dvadeset šest Roma „starosedelaca“ uputila Dragom Jovanoviću:

32 IAB, OGB, k. 211, br. 5631, Spisak stanovnika opština grada Beograda iz predgrađa, kojima su izdate potvrde i propusnice za slobodno kretanje, 2. juna 1941. god.

33 Dokument objavljen u Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu...*, str. 253.

Gospodinu Upravniku Grada Beograda

Trećega ovog meseca u listu „Novo Vreme“ objavljena je naredba o Jevrejima i Ciganima. Po toj naredbi Cigani su izjednačeni skoro u svemu sa Jevrejima. Ovo izjednačavanje nas Cigana sa Jevrejima očigledno je neosnovano, a naročito u pogledu nas beogradskih i uopšte gradskih Cigana u Srbiji. Familije onih Cigana po gradovima Srbije naseljene su tu često puta po više i od sto godina, tako da smo mi skoro uvek smatrani ne kao došljaci već kao starosedeoci. Skoro 90% naših po gradovima naseljenih familija od davnina je srpsko-pravoslavne vere i skoro uvek smo kao građani imali ista prava i iste dužnosti kao i ostali građani, a naše nacionalno osećanje, kod Cigana domorodaca, bilo je isključivo srpsko. Notorno je, da smo baš mi Cigani, prema svojoj zemlji bili uvek najlojalniji građani. Služili smo vojsku, plaćali poreze i udovoljavali i svima ostalim obavezama prema državi kao i svi Srbi. Poštenim i mirnim radom najveći broj nas, gradskih Cigana stvorili su sebi skromno domaćinstvo i osnovali porodični život. Veliki broj nas Cigana obučeno je u raznim zanatima, po unutrašnjosti naročito, a najveći broj nas je isključivo muzikanata. Tim svojim zanatima mi smo časno i pošteno zarađivali hleb sebi i svojim porodicama.

Sa svega izloženog i stoga što u rasno-biološkom pogledu ni u jednoj zemlji – sem sada u Hrvatskoj – Cigani nisu izdvajani od arijevaca, mi Vas, gospodine Upravniče, u ime Cigana Srba – posebno u ime Cigana-Srba beogradskih domorodaca, najučtivije molimo za dejstvo:

- 1) da se naredba od 3. juna o.g., kojom se izjednačujemo sa Jevrejima, izmeni;
- 2) da se Ciganima muzikantima dozvoli rad po običnim kafanama, kako bi mogli pošteno, svojim zanatom, zaraditi hleb sebi i svojim porodicama s tim da ćemo se najstrožije pridržavati naredbi koje nam zabranjuju rad na radiu, u pozorištima, varietetima, barovima i bioskopima.

Najzad napominjemo: da u Beogradu ima veliki broj Cigana došljaka, koji se bave prošnjom, krađama i sličnim radnjama. Ti Cigani sa nama domorocima, ni u verskom ni u nacionalnom niti u ma kom drugom pogledu nemaju nikakve veze te molimo, da se oni iz Beograda protečaju kako zbog njih ne bismo trpeli i mi ispravni građani.

Do sada je bilo uvek da su vlasti iz naših redova određivale starešinu beogradskih Cigana. Ovo je bilo opšte korisno pa molimo g. Upravnika da i sada odredi jednoga starešinu, koji će vlastima pružati sva obaveštenja i pomagati ih u upravi Ciganima u Beogradu a slobodni smo da

sa svoje strane u tom cilju predložimo svoga najuglednijeg čoveka, g. Zdravka Milosavljevića, muzičara ovd. ul. Banjalučka 4.

U nadi da će gospodin Upravnik uvažiti ovu našu molbu, ostajemo s osobitim poštovanjem:

5-VI-1941. god.

U Beogradu

(slede potpisi 26 ljudi)³⁴

Teško je shvatiti okolnosti u kojem je to pismo nastalo, kao što je teško protumačiti i da li je tekst napisan iz straha ili su potpisnici možda naslutili šta će im se desiti; ili je možda bila reč o potrebi da jedna grupa, među najemancipovanijim Romima, pokaže svoju lojalnost novim vlastima i da kao takva bude prihvaćena; ili je možda u pitanju bio samo pokušaj da se štiti svoj sebični interes. Klasna razlika, na koju se insistira u pismu, po kojoj su došljaci niža bića u odnosu na starosedoce, najverovatnije će imati i presudno značenje u kasnijoj primeni genocidnih mera: ubijanje siromašnih, „nekulturnih“ i „neispravnih građana“ neće ni kod Roma starosedelaca, niti kod drugih građana Beograda probuditi nikakvu saosećajnost.

Da li je to pismo imalo neki uticaj kod kvislinških vlasti ili ne, teško je utvrditi, kao što je teško utvrditi da li su u slučaju pozitivnog ishoda te i možda još nekih sličnih molbi, kvislinške vlasti pokušale da izdejstvuju kod nemačkih okupacionih vlasti nešto u vezi s tim. Činjenica da je odluku o sudbini Roma ipak doneo šef Upravnog štaba Turner, 11. jula,³⁵ odnosno, da je ona stigla iz Berlina³⁶ – po kojoj će Romi čer-gari biti odvojeni od starosedelaca i postati jedine žrtve antiromskih

34 Dokument je objavljen u Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu...*, str. 252–254. Pismo ima i svoju verziju na nemačkom: IAB, OGB, k. 590 „An Herrn Polizeipräsident der Stadt Belgrad”.

35 Videti poglavlje o genocidu u Srbiji.

36 AVII, Vojni sudovi, predmet Harald Turner i drugi, 3/III, k. 1, Georg Kiessel, zapisnik o saslušanju, 18. oktobra 1946, str. 3; i zapisnik o saslušanju, 25. oktobra 1941, str. 3.

mera – ukazuje da pismo verovatno nije uticalo na držanje okupatorskih vlasti, koje su jedine mogle da donesu neku relevantnu odluku.

Upravo su posle naredbe od 11. jula mnogi Romi dobili mogućnost da budu izbrisani sa spiskova „Cigana“. Drugim rečima, to je značilo da automatski mogu povratiti sva građanska prava koja su uživali do 30. maja i da zahvaljujući tome skinu žutu traku, da se slobodno kreću po gradu, da posećuju javna mesta, da se voze tramvajima i, naročito, da se vrate svojim poslovima. Na taj način su mnogi od onih koji su se bavili muzikom, svirajući, na primer, u kafanama i drugim javnim lokalima, i koji su uspeali da dokažu svoju nastanjenost u Beogradu, mogli da se vrate na ta mesta i nastave koliko-toliko normalan život (ne treba nikad zaboraviti da je Turner u svojoj naredbi podvukao da mere „za sada“ ne treba primenjivati na stalno nastanjenim „Ciganima“); isto tako, kočijaši i dreeri su ponovo mogli da zarađuju prevozeći ljude i robu. Malobrojni Romi zaposleni u gradskim strukturama, takođe su tražili da budu vraćeni na posao, što je nekima i bilo odobreno. U nekim slučajevima, pisali su molbu direktno Ministarstvu unutrašnjih poslova:

Rešenjem Gradskog Poglavarstva u Beogradu VII Br. 24974/41, od 5. VI. 1941. god. otpušten sam kao „Ciganin“ iz Službe D.T.C. gde sam bio uposlen kao šofer od 1928. god. sve do dana ovog naređenja. Rešenje o mojem otpustu usledilo je na osnovu naredbe Vojnog zapovednika u Srbiji o deklarisanju Jevreja i Cigana.

Naređenjem Vojnog zapovednika u Srbiji D.N. br. 2051.2142/41 od 11. jula 1941. god. ja sam izbrisan iz spiska Cigana prema kojima se primenjuje gore navedena naredba Vojnog zapovednika o čemu imam i potvrdu Uprave grada Beograda. Na osnovu izloženog, a kako imam razrešenje molim da se vratim na svoju službu gde sam proveo 13 godina kao pošten radnik šofer Direkcije Tramvaja i Osvetljenja.³⁷

Nešto više od dva meseca kasnije, nekoliko dana pre nego što će genocidne mere izbrisati živote mnogih Roma i Jevreja, Uprava grada Beograda pokrenula je novi talas proveravanja kadrova i zaposlenih

37 IAB, OGB, k. 2, bez broja, molba Božidara Stojanovića Ministarstvu unutrašnjih poslova, 18. septembra 1941. godine.

u opštinskim službama. U posebnoj naredbi od 22. septembra, Dragi Jovanović je ponovo naredio da se proveri ima li zaposlenih jevrejskog ili „ciganskog“ porekla, ali, za razliku od početka juna, rok je ovog puta verovatno bio mnogo duži. Tako, na primer, dok Odsek za groblja već 23. septembra javlja nadležnim da „za poslednjih dve godine nije bio zaposlen ni jedan Jevrejin“, Upravno odeljenje šalje odgovor slične sadržine tek 27. oktobra, a otprilike u istom periodu isto će uraditi i drugi odseci, obraćajući pažnju ne samo na Jevreje, nego i na Rome: „U vezi traženja toga Odeljenja i naredbe G. Predsednika II Br. 16252 od 22-IX-1941 godine“, napisao je 24. oktobra šef Pravnog odseka, „izveštava se Odeljenje, da u službi kod ovoga Otseka nema nijednog službenika Jevrejina ili Ciganina, s molbom na dalju nadležnost“.³⁸ Na sličan način odgovorila su i druga odeljenja među kojima Kulturno odeljenje, Odsek muzeja i Odsek biblioteke.³⁹

Istovremeno, i u drugim segmentima administracije rasna pripadnost, odnosno „arijevska“ pripadnost, predstavljala je jedan od najvažnijih atributa koji su svi ostali zaposleni morali da dokažu. Primer primenjivanja antiromskih i antijevrejskih naredbi jeste izbor direktora „Opštinskih novina“ u oktobru 1941. godine. Uprava grada Beograda je tada poslala Srpskom novinarskom udruženju dopis o odluci ponovnog uspostavljanja tog opštinskog glasnika, kao i o izboru budućeg glavnog urednika. Jedan od potrebnih preduslova za vođenje takvog posla, pored, naravno, velikog iskustva i stručnog obrazovanja, bila je potvrda da dotični nije Jevrejin ili „Ciganin“. Kao neka vrsta neophodne dopune priloženim ličnim podacima, izabrani kandidat je svojeručno morao da napiše sledeću izjavu:

38 IAB, OGB, k. 214, br. 704, Gradsko poglavarstvo Beograd, Otsek za groblje Upravnom odeljenju, 23. septembra 1941. god; br. 19889, Gradsko poglavarstvo Beograd, Upravno odeljenje Personalnom otseku, 27. oktobra 1941. god; br. 16252, Gradsko poglavarstvo Beograd, Pravni otsek Upravnom odeljenju, 23. oktobra 1941. god.

39 IAB, OGB, k. 214, br. 19870, Gradsko poglavarstvo Beograd, Kulturno odeljenje Upravnom odeljenju, 23. oktobra 1941. godine; br. 198, Gradsko poglavarstvo Beograd, Otsek muzeja Upravnom odeljenju, 24. oktobra 1941. god; br. 666, Gradsko poglavarstvo Beograd, Otsek biblioteke, 24. oktobra 1941. godine.

U vezi čl. 2 tačke 1 Uredbe o štampi u Srbiji izjavljujem da ni ja ni moja žena nismo Jevreji ni Cigani niti je niko od naših predaka bio Jevrejini ili Ciganin. Ovu izjavu dajem primajući na sebe punu zakonsku odgovornost.⁴⁰

„Rasna“ pripadnost, odnosno nepripadnost jevrejskom ili romskom narodu, postala je, upravo kao i u Trećem Rajhu i drugim okupiranim ili kvislinškim zemljama, jedan od najvažnijih podataka u ličnom opisu svakog građanina. Kao još jedan primer može poslužiti i jedan sasvim običan dopis između dva odseka opštine grada, u ovom slučaju Požarnog i Upravnog odseka, koji se odnosi na overu legitimacije jednog činovnika Požarne komande. U kratkim rečenicama, birokratski napisanim, šef Požarnog odseka, moleći za overu, garantuje da „Imenovani nije ni jevrejskog ni ciganskog porekla“.⁴¹

U periodu provere rasne pripadnosti službenika opštine grada Beograda, situacija u gradu se za Jevreje već kretala ka njihovom istrebljenju, a uskoro će to važiti i za Rome.

Prva hapšenja Roma

Situacija u Beogradu ostala je prilično mirna sve do početka jula, kada je u celoj zemlji buknuo ustanak pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije. Kao i u drugim gradovima i selima širom zemlje, i u Beogradu su predstavnici nemačkih i kvislinških vlasti postali meta komunista, dok su saobraćajne i komunikacijske veze, garaže i druga mesta bila svakodnevni predmet sabotaža. Kao odgovor, okupator je već početkom jula uveo mere zastrašivanja stanovništva, prvenstveno streljanje komunista i Jevreja.⁴²

40 IAB, OGB, k. 214, bez broja, Upravljaču Srpskog novinarskog udruženja.

41 IAB, OGB, k. 213, br. 987, Gradsko poglavarstvo Beograd, Oseka Požarne komande Upravnom odeljenju, 4. septembra 1941. godine.

42 Videti: Radomir Bogdanović, Đorđe O. Piljević (prir.), *Beograd u ratu i revoluciji 1941–1945*, I–II, Istorijski arhiv grada Beograda, Beograd, 1984; Rena Rädle i Milovan Pissarri (ur.), n. d.

Logor na Banjici, osnovan početkom jula, radi interniranja komunisti i španskih boraca, ubrzo je postao mesto u koje su svakodnevno dovođene manje ili veće grupe zatvorenika iz zatvora Gestapoa i Specijalne policije, kao i direktno nakon racija i hapšenja. U taj logor je počeo da pristiže i određeni broj Roma iz Beograda i okoline.

Prvi dokumentovani slučajevi Roma interniranih u Banjičkom logoru odnose se na odvođenje grupa Roma iz dva sela u okolini Beograda, Meljaka i Sremčice, sredinom septembra 1941. godine.

U tom periodu, uprkos pokušajima šefa Upravnog štaba Turnera da se pitanje „Cigana“ reši što pre, zajedno s jevrejskim pitanjem, Romi još nisu bili sastavni deo birokratske aritmetike kojom su okupacione vlasti slale u smrt Jevreje, kao i zarobljene partizane i njihove simpatizere, u znak odmazde za ubijene i ranjene nemačke vojnike. Postavlja se dakle pitanje, zašto su dve pomenute grupe Roma uhapšene i odvedene u logor na Banjici, a onda u roku od nekoliko dana streljane? Scenario se poklapa sa onim što će se mesec i po dana kasnije početi da se dešava na ulicama periferije Beograda, ali ipak, dubljom analizom, dolazi se do drugačijeg objašnjenja.

Naime, 12. septembra, partizani su u selu Meljak izveli napad na Valjevski žandarmerijski odred. U toku borbe, kako detaljno izveštava njegov komandant, ubijen je jedan komunista, a mnogo njih je ranjeno, dok je iz odreda jedan žandar nestao, a drugi ranjen; po rečima istog komandanta, „u borbi je učestvovalo oko 40 bandita pomaganih od seljaka (cigana) sela Meljak“.⁴³ Sutradan, po naređenju Uprave grada Beograda, iz istog sela je u logor na Banjici internirano petnaest Roma, isključivo muškaraca.⁴⁴ Svi su streljani tri dana kasnije, najverovatnije u okviru veće odmazde zbog partizanskog napada na nemačke vojnike

43 *Zbornik NOR*, tom I, knj. 21, dok. 3.

44 Evica Micković i Milena Radojčić (prir.), n. d., str. 76–77 (zatočenici od br. 219 do br. 233).

na železničkoj stanici u Topčideru, u predgrađu glavnog grada, kada je ukupno streljan 91 banjički zatočenik.⁴⁵

Romi iz Meljaka su, dakle, uhapšeni od strane kvislinške vlasti i odvedeni na Banjicu isto kao i mnogi drugi civili optuženi za pomaganje partizana ili osumnjičeni kao njihovi simpatizeri. Kao takvi su streljani po naređenju nemačke vlasti, ali u okviru veće grupe banjičkih logoraša: nad njima nije bila primenjena rasna politika istrebljenja, niti su izgleda predstavljali posebnu grupu odvojenu od drugih žrtava. Ubijeni su prvenstveno kao komunistički jataci, kao što potvrđuje sama Nedićeva vlada u dokumentu o merama koje je trebalo preduzeti protiv odmetnika „koji se ne predaju“, u kojem između ostalog piše da „prilikom zarobljavanja odmetnika kao npr. cigana iz Meljaka (treba ih) odmah slikati i objaviti u štampi da svet vidi ko su ti što izigravaju nacionalne junake. Ovo isto učiniti i prilikom hvatanja odbeglih robijaša, Jevreja i odmetnika drugih narodnosti“.⁴⁶

Ono što je takođe važno primetiti u vezi s tim događajem, i što pruža važne elemente u tumačenju tog perioda, jeste da je grupa iz Meljaka odvedena u logor na Banjici, koji je funkcionisao, između ostalog, kao rezervoar talaca „političke“ provenijencije, a ne u logor Topovske šupe, koji je predstavljao rezervoar talaca „rasne“ provenijencije i u kojem su tada bili zatočeni samo Jevreji. Ta situacija je, na neki način, bila ogledalo naredbi o streljanju talaca, koje su kao kategorije osoba nad kojima treba vršiti odmazdu predviđale prvenstveno komuniste i Jevreje. Dodir između ta dva logora desiće se samo u vanrednim okolnostima: kada bi iz nekog razloga trebalo premestiti određeni broj talaca iz Topovskih šupa na Banjicu – ali nikada obrnuto – ili kada su iz unutrašnjosti dovedene u Beograd manje grupe uhapšenih Jevreja „begunaca“, koji su smešteni na Banjici. U prvom slučaju ilustrativan je primer grupe od oko 200 Jevreja koji su 14. septembra 1941. godine usled prenatrpanosti logora u Topovskim šupama prebačeni na Banji-

45 Venceslav Glišić (prir.), *Beograd u ratu i revoluciji*, knj. 1, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1984, str. 243.

46 *Zbornik NOR*, tom I, knj. 21, dok. 4.

cu, i tu ostali do 17. istog meseca. Bolesnicima je tada bilo dozvoljeno da se premeste u jevrejsku bolnicu na Dorćolu, dok je većina njih, 186, bila streljana u blizini Zemuna, na Bežanijskoj kosi.⁴⁷

Drugi slučaj se odnosi na grupu od 47 Jevreja izbeglica iz Skoplja, koje su bugarske vlasti krajem novembra 1941. predale Gestapou i koji su posle nekoliko dana provedenih na Banjici streljani početkom decembra.⁴⁸ U oba slučaja boravak Jevreja je bio prilično kratak, jer su obično u roku od nekoliko dana bili raspoređivani u grupe talaca za streljanje, dok su žene početkom decembra prebačene na Sajmište; u oba slučaja to kretanje je bilo rezultat odluka nemačkih vlasti. Ipak, za vreme postojanja logora Topovske šupe i kasnije jevrejskog logora na Sajmištu, Jevreji i Romi će u Banjički logor biti internirani pojedinačno ili u manjim grupama: ali i u tom slučaju ne treba nikada zaboraviti policijsku i političku funkciju koju je sam logor imao u okupacionom i kvislinškom aparatu. Naime, taj logor je, između ostalog, služio i kao mesto gde su odbegli Jevreji ili Romi bili zatočeni određeno vreme, verovatno koliko je bilo potrebno za isledni postupak, kako bi se otkrila moguća mreža jataka ili „komunista“, pre streljanja ili odvođenja na Sajmište.

Kao i u slučaju grupe Jevreja, u jesen 1941. godine registrovana su grupna ili pojedinačna privođenja Roma. Teško je, barem za sada, utvrditi razlog zbog čega su oni internirani na Banjicu, ali u svakom slučaju važno je podvući da su u knjige logoraša bili zavedeni kao „Cigani“, kao i da je deo njih bio pušten posle nekoliko dana. Moguće je da su bili dovedeni kao i Romi iz Meljaka, kao partizanski jataci, a pušteni posle islednog postupka u kojem je dokazano da nisu ni na koji način pomagali partizane; ili se može pretpostaviti da su oni već dovedeni kao Romi, a onda bili pušteni jer su mogli da dokažu svoju stalnu

47 JIM, k.24-2a-1/2; Evica Micković, Milena Radojčić (prir.), n. d., str. 77–88 (zatočenici od broja 234 do broja 420); Milan Koljanin, n. d., str. 34–35.

48 Evica Micković, Milena Radojčić (prir.), n. d., str. 163–166 (zatočenici od br. 1557 do br. 1603). Sima Begović, n.d., str. 29. Više o tome: Milovan Pisarri, *La Shoah in Serbia e Macedonia*, in Laura Brazzo-Michele Sarfatti, *Gli ebrei in Albania sotto il fascismo: una storia da ricostruire*, Giuntina, Firenze, 2010, str. 169–198.

nastanjenost, tako da su bili izbrisani sa spiskova „Cigana“. Najzad, ne treba zaboraviti da je upravo oktobar mesec period u kojem Turnerovi predlozi o uklanjanju Roma sa srpske teritorije, odnosno, prvenstveno odluka o streljanju muških Roma kao talaca, dobijaju kod samog Bemea više prostora za sprovođenje. Međutim, ako uzmemo u obzir tu mogućnost, koja bi drugim rečima značila početak racija i hapšenja muških Roma na teritoriji grada Beograda, radi streljanja, ostaju nerazjašnjena neka osnovna pitanja – zašto su ih internirali u policijsko-politički logor na Banjici, a ne u „rasni“ rezervoar talaca u Topovskim šupama, u kojem će se u vrlo kratkom roku naći veliki broj beogradskih Roma? Zašto se interniranje odnosi samo na manje grupe ili pojedince, i zašto je započeto u određenim selima van samog Beograda? I na kraju, zašto se u nemačkim dokumentima još ne navodi posebna kategorija talaca „Cigana“, koja će tek krajem oktobra postati znatno vidljiva u narednjima nemačkih vlasti?

Ako ostanemo na tom hipotetičkom nivou, može se samo zabeležiti interniranje Roma kao i njihova sudbina. Na primer, Uprava grada Beograda je 11. oktobra uhapsila 19 ljudi iz Sremčice, u okolini Beograda. Od njih, prva četvorica su označena kao „Cigani“, dok ostali nisu, iako njihova prezimena, profesije, mesta rođenja i boravka, kao i moguće porodične veze sa četvoricom Roma, ukazuju na mogućnost da su i oni bili Romi koji su se jednostavno prijavili vlastima kao Srbi.⁴⁹ Uprkos toj razlici, njihova sudbina je bila ista: streljani su u većoj grupi 17. oktobra, kada su nemačke vlasti naredile streljanje 200 talaca (100 Jevreja i 100 komunista) zbog pogibije dvojice vojnika prethodnog dana.⁵⁰

49 Evica Micković, Milena Radojčić (prir.), n. d., str. 115–116 (zatočenici od broja 829 do broja 843). Na str. 118–119 (zatočenici od broja 877 do broja 900), nalaze se još 23 imena stanovnika Sremčice koji su uhapšeni 16. oktobra. Među njima, nalaze se dve žene koje su puštene 24. istog meseca; od ostalih, 11 je pušteno narednih dana, dok su preostala desetorica streljana 17. oktobra najverovatnije zajedno sa njihovim komšijama uhapšenim 11. oktobra. Nijedan od njih nije naveden kao „Ciganin“, ali i u tom slučaju teško je utvrditi da li se među njima nalaze i Romi koji su se ranije prijavili kao Srbi.

50 *Zbornik NOR*, tom I, knj. 2, dok. 142.

Masovna hapšenja u Sremčici nastavila su se i sledećih dana: 16. oktobra na Banjicu je od strane Uprave grada Beograda dovedeno 22 muškarca i dve žene. Desetorica je sutradan streljana, zajedno s drugim uhapšenim 11. oktobra, dok su ostali pušteni, većinom 24. oktobra.⁵¹ Još jedna grupa od 12 muškaraca iz Sremčice, uhapšena je 18. oktobra, ali ovog puta od nemačke vojske; svi su pušteni posle nešto više od mesec dana, tačnije 26. novembra, zahvaljujući intervenciji Uprave grada Beograda.⁵² Iako u obema grupama niko nije bio naveden kao „Ciganin“, sasvim je moguće da su mnogi od njih bili Romi, koji se kao takvi nisu prijavili srpskim vlastima. Zašto su dovedeni i zašto su neki streljani dok je većina puštena, teško je utvrditi, ali je ipak važno primetiti određene detalje. Naime, činjenica da je i druga grupa dovedena od strane UGB-a ukazuje na mogućnost da su i oni uhapšeni radi odmazde zbog nekog događaja lokalnog karaktera, kao što se desilo mesec dana ranije u Meljaku. Treća grupa iz Sremčice, ipak, dovedena je od strane nemačke vojske, odnosno po direktnom naređenju nemačkih, a ne srpskih vlasti, što podrazumeva i mogućnost da su ti Romi, ukoliko je stvarno reč o Romima, uhapšeni tokom sprovođenja genocidnih mera, u kojem će narednih dana stradati mnogi Romi iz Beograda i okoline. Njihovo puštanje takođe pruža više mogućnosti tumačenja: po jednom od njih, oni su pušteni jer su se predstavili kao Rumuni, budući da su govorili rumunskim jezikom.⁵³

Pored poimeničnih slučajeva Roma koji su u tom periodu, ali i kasnije, dovođeni na Banjicu, treba skrenuti pažnju na još jednu grupu ljudi evidentiranih kao „Cigani“ i koji su dovedeni 31. oktobra od strane nemačke vojske. Činjenica da su je sačinjavali muški Romi iz više mesta – 8 iz Boleča, iz okoline Beograda, 6 iz Senaje, iz okoline Mladenovca, takođe u blizini Beograda, i 1 iz samog Beograda (Marinkove

51 Evica Micković, Milena Radojčić (prir.), n. d, str. 118–119 (zatočenici od br. 877 do br. 900).

52 Isto, str. 119–120 (zatočenici od br. 901 do br. 913).

53 Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu...*, str. 245. Na istoj strani autor navodi da su Romi koji su se izdavali kao Rumuni bili pošteđeni represalija.

bare)⁵⁴ – i da su, osim dva slučaja, svi streljani 3. novembra, ukazuje da su i oni bili žrtve genocidnih mera koje su tih dana, u Beogradu i okolini, sistematski sprovodile nemačke i srpske snage. Činjenica da su oni dovedeni na Banjicu a ne u Topovske šupe, potvrđuje na neki način funkciju koju je taj logor imao i tokom Holokausta nad Jevrejima i tokom genocida nad Romima: u tim „vanrednim“ okolnostima, kada se pristupilo hapšenju velikog broja ljudi, pri čemu su smeštajni kapaciteti u Topovskim šupama bili prilično ograničeni, manje grupe su internirane na Banjicu i u roku od nekoliko dana streljane.

Pored navedenih slučajeva, moguće je da je kroz Banjicu prošao određeni broj Roma koji nisu bili zavedeni u kartoteku, koja inače nije potpuna. Fridrih Vili (Friedrich Willi), nemački podoficir koji je vodio određene poslove vezane za logor Banjica, izjavio je da „(...) Osim njega streljanja su izveli narednik Edgar Enge i potporučnik Wilhelm Boden, kod njih se je uglavnom radilo o Jevrejima i ciganima“.⁵⁵

Prikupljanje Roma iz Beograda i okoline: genocid nad Romima

Datum koji je označio dramatičan preokret u životu svih civila u Srbiji, a naročito Jevreja i Roma, jeste 16. septembar 1941. Tog dana, naime, kada je Kajtel izdao naredbu o masovnim odmazdama na svim okupiranim teritorijama, Hitler je lično postavio generala Bemea na čelo svih vojnih snaga u Srbiji. Odluka da se njegova vrhovna komanda smesti u Beogradu nije bila posledica slučajnosti već jasne svesti da se borba protiv ustanika mora voditi u srcu tadašnjeg najopasnijeg ustaničkog talasa na Balkanu, odnosno u Srbiji.⁵⁶

Jevrejima, koji su već bili žrtve masovnih streljanja, pridružili su se i Romi. Odluka šefa upravnog štaba Turnera i generala Bemea, da se

54 Evica Micković, Milena Radojčić (prir.), n. d., str. 125 i 129 (zatočenici od br. 994 do br. 1008).

55 AVII, Vojni Sudovi, predmet Vilhelm Fuks i drugi, 3/III, k. 1, saslušanje Vilija Fri-driha, str.5.

56 Videti poglavlje o genocidu nad Romima u Srbiji.

zbog pogibije 21 nemačkog vojnika u blizini Topole 2. oktobra, strelja 2.100 talaca „Jevreja i Cigana“, od kojih 805 iz logora u Šapcu, a ostali iz prolaznog logora u Beogradu,⁵⁷ odnosno iz Topovskih šupa, značila je početak masovnog istrebljenja Roma muškaraca. Iako je jasno da je u tim streljanjima stradao određeni broj Roma iz Šapca, nije jasno da li su streljani i beogradski Romi: dok se s jedne strane u nekim svedočanstvima tvrdi da je bilo hapšenja u Beogradu 10. oktobra i da su žrtve streljane u Jabuci 13. istog meseca,⁵⁸ u raspoloživim nemačkim dokumentima ne navode se druge žrtve sem Jevreja.⁵⁹

U tim danima, politički i rasni rezervoari talaca praznili su se velikom brzinom. Za svakodnevna masovna streljanja ubrzo je ponestalo muških Jevreja, jer je već krajem meseca u životu ostao samo mali broj. Upravo zbog toga su nemačke vlasti naredile da se pohapse pripadnici drugih „rasnih“ kategorija: kao u slučaju Jevreja muškaraca, i Romi muškarci iz Beograda će u narednom periodu biti masovno hapšeni i streljani zbog potrebe da se zadovolje Bemeove kvote, i da bi se nad njima tako sprovela prva faza konačnog rešenja, kao što je tih dana sprovedena i prva faza konačnog rešenja nad Jevrejima. Hapšenje Roma u Beogradu isplanirano je tek kada je logor Topovske šupe bio skoro ispražnjen, po drugi put (prvi put posle streljanja većine bantskih Jevreja, a drugi put posle streljanja beogradskih Jevreja).⁶⁰ I zato su, ubrzo posle Turnerove naredbe o hapšenju preostalih Jevreja muškaraca i svih Roma muškaraca u Srbiji, kao talaca određenih za streljanja,⁶¹ nemačke i kvislinške vlasti u Beogradu „krenule u akciju“. Operacijom je, po svemu sudeći, načelno rukovodio Fric Štrake (Fritz Stracke), šef referata IV B4 za Jevreje (i „Cigane“).⁶²

57 Zbornik NOR, tom I, knj. I, dok. 200, str. 171–172.

58 Videti npr: AJ, 110-273-9,10 i 11; 21, 22, 23, 24; IAB, kartoteka „Sajmište“.

59 Videti npr: Zbornik NOR, tom 1, knj. 1, dok. 212, str. 200–203.

60 AJ, 110-908-219.

61 Videti poglavlje o genocidu nad Romima u Srbiji.

62 AJ, 110-908-219.

Akcija hapšenja u Beogradu počela je 28. oktobra, na teritoriji IX kvarta. Poznato naselje Jatagan mala bilo je tada meta zajedničkog poduhvata nemačkih i kvislinških snaga. Vojnici i policajci okupatorskih vlasti su u toj akciji imali neku vrstu logističkog zaduženja. Ranog izjutra, u četiri sata, dok je većina stanovnika još spavala u svojim domovima, ne sluteći šta će se desiti, blokirali su ulice i krajeve u kojima su živeli Romi. Istovremeno, agenti srpske Specijalne policije i žandarmi lokalne stanice znali su u koje će kuće upadati i gde će pronaći sve osobe određene za hapšenje. Imali su tačne podatke, na osnovu postojećih „ciganskih“ spiskova pravljenih još prošlog juna, ali ih se verovatno nisu pridržavali, tako da su hapsili sve Rome koje su zatekli. Da li su znali koji je cilj tog velikog poduhvata, može se samo pretpostaviti, ali bilo koji odgovor ne može da umanji stepen njihove odgovornosti. Znali su, s prilično velikom dozom sigurnosti, da će ih sami odvesti u obližnji logor na Autokomandi, i znali su da će odande najverovatnije biti negde upućeni, kao što se redovno dešavalo sa Jevrejima. Još su kružile glasine da Jevreje šalju u Nemačku na rad, ali su sve učestalije bile i potvrde da su oni odvedeni kamionima na streljanje kod Jabučkog rita.

U akciji nije učestvovao veliki broj ljudi, možda svega nekoliko desetina. Veće snage nisu bile ni potrebne, jer se očigledno nije strahovalo od bilo kakve pobune ili masovnog bekstva. Lakoća kojom su se vlasti uvek obračunavale s Romima, još od pre rata, kao i slika o Romima u društvu i pred samim vlastima – bedan, neobrazovan, politički nesvestan – nisu ukazivali na mogućnosti bilo kakve reakcije od strane žrtava. Veće snage nisu bile potrebne i zbog činjenice da nije bilo potrebe za nekom velikom organizacijom: destinacija uhapšenika, logor, nalazio se svega nekoliko stotina metara, ili najviše par kilometara, od lokacije gde se akcija sprovela.

Van okupatorskih i kvislinških krugova, kao i van policijskih i žandarmerijskih snaga angažovanih u akciji, teško se moglo pretpostaviti da će se ono što se dešava Jevrejima ubrzo desiti i Romima; naime, uprkos njihovom obeležavanju i stavljanju pod strogu zakonsku regulativu, nije bilo konkretnih nagoveštaja tako masovnog hapšenja.

Prilikom upadanja u kuće, agenti i žandarmi, osim u retkim slučajevima, nisu bili okrutni. Ulazili su u kuće i brzo budili ukućane, tražeći da muški članovi domaćinstava izađu i pođu s njima. Kako ne bi nastala panika, često su se koristili lažnim obećanjima ili objašnjenjima: jedno od češćih bilo je da se muškarci sakupljaju radi seče šume na Adi ili na nekom drugom mestu i da to neće dugo trajati.⁶³ Laž je očigledno izabrana kako bi delovala najuverljivije, dakle, i najefikasnije, budući da je upravo u tom periodu opština grada Beograda pristupila seči šume na raznim perifernim lokacijama zbog velike potražnje od strane stanovništva, izbeglica i samog opštinskog aparata.⁶⁴ U nekim drugim slučajevima, policajci su govorili da je u pitanju samo kontrola i da će ih odvesti u lokalnu žandarmerijsku stanicu radi provere, nakon čega će biti pušteni.⁶⁵

Racija se odvijala brzo, efikasno i bez komplikacija. Žandarmi i nemački vojnici nisu naišli na otpor, ni od strane Roma, niti drugih prisutnih, u velikoj većini Srba. Romi su izlazili mirno iz svojih kuća, a žandarmi su ih grupisali i ubacivali u već spremne kamione. Neke žrtve su poznavale žandarme koji su ih hapsili, dok se njihov lik urezao u pamćenje njihovih supruge, kćerke, majki:

(...) Hapšenje je izvršio jedan civil za koga znam da je bio pisar u IX kvartu, ne znam kako se zove, a isti je srednjeg rasta, pun, crnomanjast, sa štucanim brkovima, star oko 33 god. Od stražara jedan je bio u činu narednika, dok je drugi bio redov. Ne znam kako se zovu ali sećam se da su obojica bili višeg rasta, puna i smeđe puti. U pogledu godina narednik je mogao imati oko 45 god., dok onaj drugi otprilike 25. (...)⁶⁶

Određenima za odvođenje data je mogućnost da sa sobom pone- su samo najpotrebnije, nešto hrane, novca, odeće i ostalog što bi im moglo poslužiti za vreme „seče šume“. Kamioni su krenuli u pravcu

63 AJ, 110-273-31, 43, 147, 434, 470 i dr.

64 IAB, UGB, k. 214, br. 19743, Poglavarstvo grada Beograda građanstvu Beograda, 25. oktobra 1941. god.

65 AJ, 110-273-145, izjava Cvete Marinković; i 149, izjava Zagorke Nikolić.

66 AJ, 110-273-130, izjava Živke Stanojević Mandić.

sedišta IX kvarta, gde su stajali oko sat vremena, a potom nastavili put ka Topovskim šupama. U toj pauzi, Romi su najverovatnije registrovani u posebnim spiskovima, koje je uprava kvarta kasnije uputila nadređenima, ili je makar dostavila informacije o broju uhapšenih, kako bi nemačka i kvislinška administracija znale koliko je ljudi uklonjeno, odnosno upućeno u logor s konačnom destinacijom – stratište – i kako nastaviti dalje.

Paralelno s racijom u Jatagan mali, nemačka vojska i srpska žandarmerija postupile su na isti način na Čukarici, naselju u jugozapadnom delu Beograda. Po istom šablonu, Romi su najpre odvedeni u sedište lokalnog XIV kvarta i odmah nakon toga u Topovske šupe.⁶⁷ Istog dana izvršena je i racija u Žarkovu.⁶⁸

Sutradan, 29. oktobra, nove racije su dovele do masovnih hapšenja u IV kvartu, tačnije u Cvijićevoj ulici,⁶⁹ kao i na teritoriji VIII kvarta, na Čuburi.⁷⁰ Žandarmi iz ta dva kvarta nisu imali veliki posao kao njihove kolege prethodnog dana u Jatagan mali, jer su u tim krajevima Romi određeni za hapšenje živeli u svega nekoliko ulica. Za razliku od Cvijićeve ulice i Čbure, trebalo je mnogo više policijskih snaga za raciju koja je istog dana izvedena u Marinkovoj bari, gde je stanovništvo bilo pretežno romsko, kao i u delovima Pašinog brda koji su pripadali XI kvartu.

Akcija je počela ranog jutra, kao i prethodnog dana u Jatagan mali, na Čukarici i u Žarkovu. Oko četiri sata, nemačka vojska je opkolila ceo kraj, nakon čega su žandarmi i policajci išli od kuće do kuće i odvodili muškarce, govoreći da će ići na saslušanje u lokalnu žandarmerijsku stanicu i da će se ubrzo vratiti svojim kućama, ili da će ići na seču drva na Adi.⁷¹ Iako su većinu zatekli dok su još spavali, neki su

67 AJ, 110-273-472; i 739, izjava Draginje Bošnjaković.

68 IAB, kartoteka „Sajmište“, izjave Miodraga Petrovića i Milutina Petrovića.

69 AJ, 110-273-419, izjava Mare Marinković.

70 AJ, 110-273-534, izjava Nade Savić; i 535, izjava Antona Tepeha.

71 AJ, 110-273-124, izjava Mileve Stojanović; i 141, izjava Ljubice Martinović.

već znali da će biti odvedeni, verovatno zato što su se vesti o racijama izvršenim prethodnog dana u susednim krajevima proširile i po Marinkovoj bari:

(...) Naredili su mom mužu da se obuče i da pođe s njima. Moj muž se obukao, na sebi je imao novo crno odelo, nove cipele, nov zimski kaput a pored toga sobom je poneo dva para veša i jedan ćilim za pokrivanje, što je sve unapred spremio pošto smo znali da policija kupi Cigane. (...)⁷²

U tim haotičnim trenucima, neki su pokušali da se sakriju ispod kreveta ili kod nekog komšije, ali i oni su bili otkriveni ili potkazani i na silu odvedeni.⁷³ Upravo su slučajevi potkazivanja doprineli da odvođenje Roma muškaraca iz XI kvarta bude tako temeljno i efikasno. U tome su izgleda prednjačili neki pripadnici lokalne žandarmerije, koji su i pre hapšenja na razne načine maltretirali Rome i održavali tesne veze s Nemicima i agentima Specijalne policije. Jedan od njih, Đorđe Uzunović:

(...) Uoči samog odvođenja Cigana-muškaraca u logor, on je preko cele noći obilazio celu ulicu i stajao kod ciganskih kuća, svakako u nameri da ih čuva i da pazi da neko ne bi pobeo, jer je znao da će biti odvođeni. Ujutro pak, oko 4 časova, on je, zajedno sa svojom ženom i snahom Adelom, ulazio sa nemačkom policijom u sve ciganske kuće i potkazivao ih. Šta više, izgleda da je on i predao Nemicima tačan spisak ciganskih kuća, pošto Nemci nisu zalazili po drugim, srpskim kućama.⁷⁴

Romi iz Marinkove bare su kamionima odvedeni u žandarmerijsku stanicu, koja se nalazila u osnovnoj školi „Branislav Nušić“, dok su uhapšeni sa Pašinog brda prebačeni u sedište XI kvarta u Ibarskoj ulici.⁷⁵ U oba slučaja zadržani su kratko vreme, a zatim u Topovske šupe.

72 AJ, 110-273-132, izjava drage Lekić; videti još AJ, 110-273-143, izjava Natalije Savić; i 141, izjava Ljubice Martinović.

73 AJ, 110-273-167, izjava Mileve Đurić; i 75, izjava Mare Jovanović.

74 AJ, 110-273-833.

75 AJ, 110-273-141, izjava Ljubice Martinović.

U izveštaju Vojnog zapovednika u Srbiji za komandanta Jugoistoka, napisanog u 13.15 sati tog istog 29. oktobra, koncizno je zabeleženo: „Beograd: 250 Cigana uhapšeno (Belgrad: 250 Zigeuner verhaftet)“.⁷⁶

S druge strane, žene i deca su ostali bez svojih muževa, očeva i sinova:

29. oktobra 1941. g. prilikom izvršenog opkoljavanja Marinkove bare od Nemaca, upali su u naš stan u Zajcovoju ul. 9 dva agenta i dva žandarma S.D.S. i zahtevali da se odmah sprema muškarci koji su se zatekli u stanu. Moj muž Velimir Stanković, radnik O.G.B, 53 god. star, oženjen, 1 dete, rođ. na Ubu, zet Živorad Radosavljević, muzikant, 20 god. star, rođ. u Meljaku, oženjen, otac 1 deteta, braća: Aleksandar Matić, radnik, 30 god. star, oženjen, otac troje dece i Žika Matić, radnik u O.G.B, 20. god., star, oženjen, otac dvoje dece, oba rođena na Ubu, svi vere pravoslavne, srpske narodnosti. Iz stana su odvedeni u logor kod Autokomande, gde su posle dva dana zadržavanja, oterani u nepoznatom pravcu. Do danas nisam od njih primila vesti.⁷⁷

Trećeg i poslednjeg dan odvođenja Roma, nemačke i kvislinške vlasti usmerile su se na preostale delove grada, pretežno periferijske, kao i na obližnja sela. Nastavili su akciju pre svega na Pašinom brdu, odakle su prethodnog dana odvedeni oni koji su živeli u delu koji je pripadao XI kvartu, blokirajući drugi deo, koji je pripadao VII kvartu, kao i na Bulbulderu.⁷⁸

Nije jasno da li je neko u međuvremenu uspeo da pobegne, iako se zna da je bilo pokušaja, da li su se neki spremali za bekstvo, da li su se sakrili i gde – zabeleženi su i takvi pokušaji, čak i uspeli – ili su jednostavno sačekali svoju sudbinu. Sasvim sigurno su mogli pretpostaviti da će i oni doći na red, pošto su njihove komšije iz susednih kvartova i ulica već bili odvedeni i prebačeni u logor na Autokomandi. Ono što je izvesno jeste da je i u ovom slučaju lokalna žandarmerija odigrala ključnu ulogu, izvršavajući detaljne pretrese i odvođenja. Istovremeno, iz svedočenja žena s Pašino brda, još se jasnije vidi njena uloga.

76 AVII, NA, NAV-N-T-312, 452/8037695; i *Zbornik NOR*, tom I, knj. I, dok. 238.

77 AJ, 110-273-113, izjava Milene Stanković.

78 AJ, 110-273-914, izjava Slavke Stojanović; 807, izjava Zagorke Todorović; i dr.

Već je u Jatagan mali i u Marinkovoj bari primećeno prisustvo pisara lokalnih kvartova za vreme hapšenja, ali na Pašinom brdu komandant žandarmerijske stanice je danima pre racije pažljivo popisao sve „ciganske“ kuće, kao što su izjavile mnoge svedokinje: „Uoči hapšenja komandant stanice Pašino brda Dragi Isaković popisivao je ciganske kuće“⁷⁹; „Napominjem da je uoči tog dana Dragi Isaković, komandant stanice Pašino Brda, popisivao sve kuće u tom kraju“⁸⁰; „(...) ali navodim da je uoči hapšenja Dragi Isaković, komandant stanice Pašino Brda popisivao sve ciganske kuće.“⁸¹.

Slično, dakle, ulozu koju je potkazivač Uzunović imao u Marinkovoj bari, racija je na terenu očigledno bila pripremljena po jasnim direktivama nadređenih iz Uprave grada Beograda. Detaljan postupak opisan u slučaju Pašino brda, kao i identični način na koji su Romi odvedeni, ukazuje da su i dva dana pre hapšenja izvršene iste pripreme, kao i da taj Uzunović nije bio samo potkazivač, nego je imao jasne instrukcije o tome šta treba da radi i da je taj posao ponosno prihvatio i marljivo ga obavio. Da li je bio jedini ili je bilo više takvih slučajeva, ne zna se, ali efikasnost koju su žandarmerija, birokratija i, naravno, nemačka vojska pokazali, još jednaput ukazuje da su slučajevi odbijanja dužnosti ili „okretanja“ glave na drugu stranu, kako bi se neko spasio, bili retki. Velika većina žandarma, opštinskih činovnika i policajaca odradila je svoj posao, čak i kada su bili u prilici, makar teorijski, da to ne rade i tako spasu makar nekog od svojih sugrađana: ilustrativan je slučaj jednog od retkih pokušaja bekstava, kada je čovek sa Bulbuldera na dan racije uspeo da se domogne Čukarice, ali je onda uhvaćen od strane lokalnih žandarma i predat Nemcima.⁸²

Poslednji dan hapšenja Roma u Beogradu, obuhvatio je i okolna sela koja su se nalazila pod nadležnošću Uprave grada Beograda. Žan-

79 AJ, 110-273-759, izjava Stanice Perić.

80 AJ, 110-273-771, izjava Katarine Radosavljević.

81 AJ, 110-273-793, izjava Ljubice Sremčević.

82 AJ, 110-273-570 i 571.

darmi V kvarta sproveli su raciju u Višnjici, uz pomoć Ljotićevih dobrovoljaca⁸³ i najverovatnije uz podršku predsednika lokalne opštine. Nemaca nije bilo, kako će i sam predsednik opštine posvedočiti posle rata.⁸⁴

U istom periodu, hapšenja su vršena na Banjici,⁸⁵ na Dorćolu⁸⁶ i u Mirijeju.⁸⁷ Sledećih dana, žandarmerija i policija priveli su kraju svoj posao, vršeći pojedinačna hapšenja po gradu, verovatno s ciljem da uhapsu odbegle Rome ili pak one koji su se mogli „dodati“ već ogromnom broju odvedenih. Takvi slučajevi registrovani su 31. oktobra u jednoj kafani u Bulevaru oslobođenja, a 3. novembra u ulici Svetog Klimentija, južno od Pašinog brda.⁸⁸ Istog dana uhapšeno je nekoliko Roma u Boleču i Senaji, koji su zatim odvedeni na Banjicu.⁸⁹

Prema pričama koje su kružile gradom, u jesen 1941. godine uhapšeno je oko 12.000 Roma i Jevreja.⁹⁰

U logoru Topovske šupe

Sredinom avgusta 1941. godine folksdojčeri su u dogovoru s nemačkim okupacionim vlastima u Beogradu, doneli odluku da „očiste“ Banat od Jevreja. Iako su neki od njih do tada već stradali u pojedinačnim streljanjima, često zajedno sa Srbima, nije se pristupilo njihovom masovnom istrebljenju ili deportaciji u Rajh, nego je bilo planirano da se celokupna jevrejska populacija, oko 3.000 ljudi, prebaci u Beograd. Jevreji iz Pančeva, Petrograda (Zrenjanina), Vršca i drugih mesta uhap-

83 AJ, 110-273-967 i 970, izjave Jovanke Paunović, Marije Radomirović, Drage Radimirović.

84 AJ, 110-273-976, izjava Aleksandra Dimitijevića.

85 AJ, 110-273-817, izjava Leposave Jovanović i dr.

86 AJ, 110-273-858, izjava Ružice Stojković Zlatković; i 860, izjava Olge Petrović.

87 AJ, 110-273-942, izjava Nikolije Marić i Mileve Mihajlović; 944, izjava Mire Kostić i dr.

88 AJ, 110-273-537, 625 i 626.

89 Videti fusnotu br. 54.

90 AJ, 110-273-826, izjava Živomira Đorđevića.

šeni su i internirani u privremene logore, a posle nekoliko dana većina njih je prebačena šlepovima u glavni grad Srbije. Tamo su ih sačekali predstavnici Jevrejskog predsedništva, na čiju su pomoć jedino mogli da računaju, osim onih koji su u Beogradu imali i neku rodbinu. Nemačke vlasti, naime, nisu za njih odredile posebno mesto za smeštaj, nego su naredile da se smeste po privatnim jevrejskim kućama ili da se za to pobrine Jevrejsko predstavništvo. Teškoće, pre svega ekonomske prirode, u kojima je predsedništvo radilo, kao i getoizacija kojoj su Jevreji, iako još slobodni, bili podvrgnuti, nisu pružali mnogo mogućnosti. Banatski Jevreji su zbog toga smešteni u Jevrejsku bolnicu, u sinagogu i u zgradu „Oneg Šabat“.

Činjenica da je taj veliki broj prinudnih pridošlica drastično uticala na ionako delikatan položaj beogradskih Jevreja, probudila je kod okupatorskih vlasti strah da bi to mogli voditi ka neredima, priključivanju sve jačem antifašističkom pokretu ili jednostavno izbijanju bolesti zbog uslova u kojima su ti ljudi morali da žive. Zbog toga su muškarci bili odvojeni od žena i internirani u novoformirani „Jevrejski prolazni logor“ u zgradama Topovskih šupa, koje su bile sastavni deo velike kasarne „Kraljević Andrija“, na lokaciji poznatoj kao Autokomanda,⁹¹ u delu grada koji se graničio s Jatagan malom i Marinkovom barom. Zgrade su bile, na neki način, verovatno bodljikavom žicom, odvojene od ostalih, u kojima su se, između ostalih, nalazili Srbi izbeglice iz Nezavisne Države Hrvatske; ali, zbog same lokacija logora u gradskom kontekstu, zatočeni Jevreji i njihove patnje bili su svakodnevno vidljivi ne samo posmatračima, nego i prolaznicima. Naime, novoformirani logor za Jevreje, koji je ujedno bio i jedan od prvih logora za Jevreje u Evropi, nalazio se u gusto naseljenom delu grada: na njegovoj južnoj i jugoistočnoj strani nalazili su se Marinkova bara i Jatagan mala, dok se na severnoj strani, gde je između ostalog bio i ulaz u logor, nalazila jedna važna arterija beogradskog saobraćaja, prvenstveno tramvajska. Tako su, od trenutka osnivanja logora, Romi gledali te zgrade svakog

91 Jedina studija koja postoji o Topovskim šupama, jeste kratak članak: Nenad Žarković, *Prolazni logor Topovske šupe*, u *Nasleđe*, br. 10/2009, str. 103–112.

jutra, svakog popodneva, svake večeri, ne sluteći da će za mnoge od njih – za sve muškarce – to biti poslednja stanica pre smrti. U isto vreme, drugi stanovnici Beograda putovali su ka centru grada i nazad zbog posla, kupovine ili jednostavno zbog razonode. Đaci su redovno išli u obližnje škole, fudbalski navijači pratili svake nedelje svoj omiljeni tim na stadionu BSK, udaljenom svega petsto metara od Topovskih šupa, a mušterije su punile kafane i restorane.

Jevreji su odvođeni iz logora na prinudni rad, koji je za njih bio obavezan već od aprila. Čistili su ruševine, radili na istovaru robe na pristaništu, popravljali kanalizaciju i vodovodnu mrežu, a često i služili nemačkim i kvislinškim gospodarima. Topovske šupe su dobile prividnu sliku mesta zajedničkog prinudnog boravišta, možda i radnog logora, ali još nije bilo jasno da je njegovo postojanje bilo u funkciji uništenja jevrejske muške populacije. Naime, pored interniranja banatskih Jevreja, u logor je dovedena i prva grupa beogradskih Jevreja, koju su činili nesposobni za rad.⁹² Iako su Jevreji već bili žrtve streljanja, od trenutka uvođenja odmazde u razmeri 100:1, odnosno 50:1, i uključivanja Jevreja u jednu od prvih kategorija talaca određenih za streljanje – drugi su bili komunisti – svi oni su zapravo postali mrtvi zatočenici, čija je sudbina već zapečaćena i koji samo čekaju trenutak kad će ih Nemci, pod izgovorom da moraju da plate zbog partizanske borbe, izvesti iz logora i odvesti na put bez povratka. Kada bi se logor dovoljno ispraznio, Nemci bi doveli još veću grupu Jevreja. Tako su, na primer, do 20. septembra dovedeni i preostali banatski Jevreji, koji su se i dalje nalazili u banatskim logorima,⁹³ dok je poslednje masovno hapšenje beogradskih Jevreja izvršeno 18. oktobra.⁹⁴

U logoru se prosečno nalazilo do 1.500 zatočenika, a u trenutku pomenutog poslednjeg hapšenje beogradskih Jevreja, u njemu je bilo

92 AJ, 110-593-161, izjava Alfreda Kazesa.

93 Zdenko Löwenthal (ur.), *The crimes of the fascist occupants and their collaborators against Jews in Yugoslavia*, reprint prvog izdanja, Jasenovac research Institute, Belgrade-New York, 2005, str. 15.

94 Isto, str. 15.

više od 3.000 ljudi. Životni uslovi bili su veoma teški; Jevrejsko predstavništvo je moralo da snabdeva logor hranom, a svaki pokušaj bekstva kažnjavan je smrću:

(...) Neko vreme radio sam preko dana van logora, a noću se vraćao u logor na spavanje. Bilo je početkom oktobra oko 1.000 do 1.500 ljudi u logoru. Taj se broj stalno povećavao do 19. oktobra kada su skupili sve muškarce iz Beograda i kada sam ja pobjegao, bilo je u logoru najmanje 3.000 do 4.000 ljudi. Stanovali smo u kasarni i u tri do četiri štale. Prostorije su bile toliko pretrpane da se noću jedva moglo ležati. Ljudi su ležali i po hodnicima i po putevima koji su bili ostavljeni za prolaz. Nemci nam nisu davali nikakvih posteljina. Od njih smo dobili jedino slamu i to sasvim nedovoljno.⁹⁵

Žene i deca su, barem u prvo vreme, mogli da dolaze do ulaza u logor i predaju svojim milima hranu, sve dok im jednog dana ne bi bilo rečeno da je muž, sin, otac ili rođak poslat u Nemačku na rad.⁹⁶ Bila je to naravno laž, kao što je laž bila i priča namenjena samim zatočenicima, da idu na neki rad van grada, dok bi ih utovarivali u prazne kamione i davali im alat za rad, a onda ih odvozili u pravcu stratišta. Jedini koji su tačno znali šta se dešava, pored uprave logora, BdS, Vojnog zapovednika, šefa Upravnog štaba Turnera i još nekolicine visokih nemačkih oficira i predstavnika, bile su kvislinške vlasti. Policija za Jevreje i Cigane je, vodeći kartoteku Jevreja određenih za prinudni rad i organizujući rad po kvartovima, morala da zna kojom radnom snagom svakodnevno raspolaže. Morala je da zna i koliko ima Jevreja koje treba da kontroliše. Zbog toga je, posle svakog odvođenja Jevreja iz Topovskih šupa, policija dobijala izveštaj o broju odvedenih, sa spiskovima imena i prezimena. Na poledini svakog kartona pisali su tada oznaku LS, „Logor streljan“, kako bi znali da dotični nije više na raspolaganju, u radnom i ekonomskom smislu.⁹⁷ Birokratski, morali su da vode računa o raspoloživoj radnoj snazi.

95 JIM, k. 24, 2a-1/2, izjava Alta Kalmana.

96 Isto.

97 AJ, 110-593-160, izjava Salomona Altaraca; i 154, izjava Moše Simonovića.

Svi Romi koji su uhapšeni u racijama krajem oktobra, posle kraćeg zadržavanja u sedištima kvartova ili žandarmerijskim stanicama, prebačeni su kamionima u Topovske šupe. Nisu mnogo putovali, tačnije, moglo bi se reći da nisu uopšte putovali, nego da su ostali u kraju gde su živeli, ali sada u potpuno novom svetu, koji su do skora gledali samo spolja. Sabijeni u logor, smešteni su na mesta onih Jevreja koji su streljani prethodnih dana, dok je postupanje prema njima bilo vrlo perfidno:

Kada je izvestan broj Jevreja iz logora bio likvidiran prvih dana novembra meseca, onda su počeli dovoditi kamionima u većim grupama Cigane iz Beograda i iz unutrašnjosti i smeštati ih na mesta likvidiranih Jevreja. Cigani su bili grupisani u jednoj konjušnjici i jednoj sobi na spratu i bilo ih je oko 1.000. Sećam se da se bilo Cigana iz Požarevca, Vranja, Niša itd.⁹⁸ (...) Međutim logorska nemačka straža vrlo je često upadala u konjušnice i sobe noću i oduzimala satove, nalif pera, novac i druge stvari. To su mahom radili u pijanome stanju uz pucanje iz pušaka. Vrlo je bila česta pojava da se nemačka logorska straža opijala u stražari, orgijala i tako pijana uz pucnjavu nasrtala na pojedine Jevreje. Bilo je i pojedinih tuča (batinjanja) Jevreja, ali su mnogo više tukli Cigane.⁹⁹

Batinanje je verovatno bilo često, u tom kratkom vremenskom periodu dok su Romi bili u logoru.¹⁰⁰ Hranu verovatno nisu dobijali ili je možda Jevrejsko predstavništvo tih dana povećao broj izdatih obroka, kako bi i njima osiguralo barem nešto. Mnogi su od kuće poneli ponešto sa sobom, a mnogi muzičari i svoje instrumente. Ono što je sigurno, jeste da su se njihove žene odmah pobrinule da im donesu nešto za jelo, kao što su to radile Jevrejke:

(...) Čim je prestala blokada naše ulice ja sam otišla u XI kvart ali su mi tamo rekli da ništa ne znaju. Sutradan u prolazu video me je Dušan Depalo, obučar i saopštio mi je da se moj muž nalazi u logoru kod

98 AJ, 110-593-162, izjava Alfreda Kazesa.

99 Isto.

100 AJ, 110-273-538, izjava Milije Nikolića. Svedok je u prolazu gledao kako Nemci tuku dvojicu Roma u logora.

Topovskih šupa. Ja sam se odmah vratila kući, spremila jelo i otišla tamo da bih mu dala. Međutim kako je bila veća masa onih koji su došli kod zatvorenih, Nemci i žandarmi nisu dali da se pristupi, pa se napravila gužva tako da su Nemci pucali u vis a žandarmi motkama i kundacima tukli po masi.¹⁰¹

U logoru su Romi ostali tek nekoliko dana, u nekim slučajevima samo jedan, a češće tri. Onda bi ih, izjutra, sproveli u većim grupama ulicom Franša D'Eperea do raskršća „Mostar“, a zatim u nepoznatom pravcu.¹⁰² Za razliku od postupanja sa Jevrejima, kada je svake večeri uoči odvođenja u logor dolazio Štrake ili neki drugi predstavnik nemačke policije i naređivao koliko ljudi sutradan treba da se izdvoji za transport, Romi su odmah izdvajani u grupama:

Čim su Cigani stigli odmah su počeli i njih zajedno sa Jevrejima transportovati kamionima na skelu kod pančevačkog mosta. Prilikom odvođenja Cigana nisu pravljene nikakvi spiskovi niti su oni pojedinačno po imenu određivani da se sprema za put, nego su ih izdvajali po grupama od 50 do 200.¹⁰³

Njihova destinacija najčešće je bila Jabuka, koja je već bila poznata kao stratište.

O poslednjim trenucima njihovog boravka u logoru, prisetio se, posle mnogo godina, jedan svedok koji je ostavio upečatljivu sliku:

Posle desetak dana dovedeno je oko hiljadu Cigana, koji su sledećih dana postepeno odvođeni iz logora. Puno ih je došlo sa muzičkim instrumentima; dan po dolasku, organizovali su orkestar i u dvorištu kasarne, svirali svoj oproštajni koncert – između ostalog uvertiru opere „Seviljski berberin“ od Rosinija. Posle koncerta, Nemci su im slomili instrumente i zapalili ih na velikoj lomači, a kamioni su odvezli veliku grupu u nepoznatom pravcu.¹⁰⁴

101 AJ, 110-273-520, izjava Jelice Vasić.

102 AJ, 110-273-55, izjava Darinke Milosavljević.

103 AJ, 110-593-162, izjava Alfreda Kazesa.

104 Pavle Minh, *Četiri godine pod senkom smrti*, u Aleksandar Gaon (urednik), *Mi smo preživeli... Jevreji o Holokaustu*, vol. 3, str. 265.

U tih nekoliko dana registrovani su i pojedinačni slučajevima puštanja iz logora. Tako, na primer, izgleda da je Sava Sremčević iz Beograda, sa 11 članova svoje porodice, pušten iz Topovskih šupa, zahvaljujući tome što je uspeo da dokaže da su Rumuni, budući da se na njih nisu odnosile naredbe koje su važile za „Cigane“.¹⁰⁵

Streljanja

Na šestom kilometru na putu od Pančeva do sela Jabuka nalazi se jedno od mesta koje su Nemci u jesen 1941. izabrali za masovna streljanja Jevreja i Roma, a verovatno i Srba. Učestalost egzekucija, kao i drugi tehnički razlozi, na primer, popravka mosta preko Dunava kod Beograda ili sabotaze i diverzije partizanskih boraca, često su bili problemi sa kojima je nemačka administracija morala da se suoči, kako bi na najbolji, birokratski način izvršila svoj zadatak: ubijanje određenog broja ljudi, zakopavanje leševa, sračunavanje broja vojnika ili policajaca potrebnih za svaku pojedinačnu akciju, broja kamiona koje je trebalo koristiti, goriva, municije i svih ostalih stvari. U ono vreme streljanja su vršena i na više lokacija u okolini Beograda: u Jajincima, Deliblatskoj peščari, Bežaniji (Trostruki surduk), Rakovici, Kumodraži i, najzad, u selu Jabuka.¹⁰⁶ Izveštaj koji je jedan nemački poručnik napisao o streljanjima Jevreja (i možda Roma) 9. i 13. oktobra, pruža detaljan uvid u to kako su se sama streljanja odvijala:

(...) Posle detaljnog izviđanja mesta i izvršenih priprema izvršeno je prvo streljanje 9 X 1941. Pritvorenici su odvedeni iz logora u Beogradu s najnužnijim prtljagom u 5.30 časova. Podelom lopata i ostalog alata stvoren je utisak neke radne akcije. Svaki kamion imao je samo 3 stražara. Kako se iz jačine pratnje ne bi naslutila prava namera.

Prevoz je izvršen bez ikakvih poteškoća. Raspoloženje pritvorenika bilo je dobro za vreme vožnje i pripreme. Oni su se radovali odlasku iz logora, gde smeštaj navodno nije odgovarao njihovim željama.

105 Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu...*, str. 245. Ipak, u drugim slučajevima, „Rumuni“ su ubijeni zajedno s drugima: videti AJ, 110-273-137, izjava Tonke Gašparević.

106 Videti: Rena Rädle i Milovan Pisarri (ur.), n. d., str. 208–229.

Pritvorenike smo zaposlili 8 km od mesta streljanja i zatim dovodili prema potrebi. Mesto je bilo dovoljno osigurano, i za pripremu i za streljanje. Streljanje je izvođeno praškom na odstojanju 12 m. Za svakog pritvorenika određeno je pet strelaca. Osim toga, lekaru su stajala na raspoloženju dva strelca, koji su u slučajevima gde je on smatrao potrebno, pucanjem u glavu, izazivali sigurnu smrt. Predmeti od vrednosti i preostale stvari oduzete su pod nadzorom i kasnije predati N.S.V., odnosno Policiji bezbednosti.

Na dan 9 X 41 streljano je 180 ljudi.

Streljanje je završeno u 18.30 časova. Naročitih događaja nije bilo. Jedinice su se zadovoljne vratile kući.

Drugo streljanje moglo se izvršiti tek 11 X 41 usled radova na dunavskoj skeli. Usled tih radova moralo se naredno streljanje obaviti u okolini Beograda. Za tu svrhu bilo je potrebno pronaći jedno novo mesto i udvostručiti opreznost. Iduće streljanje obavljeno je na dan 11 X 1941 u okolini strelišta. Ono je izvršeno po planu. Streljano je 296 ljudi. Kod oba streljanja nije pobegao nijedan pritvorenik i trupa nije zabeležila nikakve naročite događaje i incidente. Za pojačanje bezbednosti bio je upotrebljen još jedan vod jedinice majora Pongrubera, pod komandom poručnika Hau-a. Ukupno su navedene jedinice 9. i 11. oktobra 1941. godine streljale 449 ljudi.

Nažalost navedene su jedinice iz službenih razloga morale prekinuti dalje streljanje i preneti izvršenje zadatka na jedinicu majora Pongrubera.

Liebe s. r.

Poručnik i komandir čete¹⁰⁷

O mestu gde su izvršena streljanja beogradskih Roma krajem oktobra i početkom novembra 1941. godine, odnosno o Jabuci, takođe postoji jedan izveštaj drugog nemačkog poručnika koji je rukovodio operacijama. Zahvaljujući tom dokumentu moguće je rekonstruisati poslednje trenutke života beogradskih Roma koji su, posle hapšenja i interniranja u Topovske šupe, utovareni u kamione i krenuli ulicom Franša D'Epera prema raskršću „Mostar“ i dalje u nepoznatom pravcu:

107 Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 212.

Prema sporazumu sa nadležnim SS poveo sam izdvojene Jevreje odnosno Cigane iz zarobljeničkog logora Beograd. Kamioni poljske komandature 599, koji su mi stajali na raspolaganju, pokazali su se kao neprimereni iz dva razloga:

1. Vozili su ih civili. Time tajnost nije zagarantovana.
2. Svi su bili bez pokrivača ili cirade tako da je stanovništvo grada videlo koga imamo u vozilima i kuda vozimo. Ispred logora skupile su se žene Jevreja koje su lelekale i vikale kada smo odlazili.

Mesto gde je egzekucija obavljena je veoma pogodno. Leži severno od Pančeva i neposredno uz drum Pančevo-Jabuka, uz nagib koji je tako visok da se čovek može na njega popeti samo s mukom. Nasuprot ovom nagibu je močvarni teren a iza reka. Prilikom visoke vode (29.10) voda je dopirala skoro do nagiba. Bekstvo zarobljenika je time moguće sprečiti s malo ljudstva. Isto tako, povoljno je da je tamo peščano tlo što olakšava i kopanje jama i time skraćuje i radno vreme. Prilikom dolaska otprilike 1,5-2 km pre izabranog mesta zarobljenici su iskrčani, stigli su pešice do mesta egzekucije, dok su kamioni sa civilnim vozačima smesta vraćeni, da bi im se pružilo malo mogućnosti da posumnjaju. Onda sam drum svim vozilima zatvorio zbog sigurnosti i držanja tajnosti. Gubilište je sa tri laka mitraljeza i 12 strelaca osigurano.

1. Protiv pokušaja bekstva zarobljenika
2. Za samozaštitu protiv mogućih prepada srpskih bandi.

Kopanje jama oduzima najveći deo vremena dok se samo streljanje obavlja vrlo brzo (100 ljudi – 40 minuta).

Komadi prtljaga i vrednosti prethodno su pokupljeni i u mom kamionu poneseni da bi bili predati NSV.

Streljanje Jevreja je jednostavnije nego Cigana. Mora se priznati da su Jevreji vrlo pribrano išli u smrt – stajali su veoma mirno dok su Cigani lelekali, vikali i stalno se pomerali kada su već stajali na mestu streljanja. Neki su skakali čak pre salve u jamu i pokušali su da se naprave mrtvim.

U početku na mojim vojnicima nije se videlo da ih je egzekucija potresla. Drugog dana već se moglo zapaziti da jedan ili drugi nema živaca da duže sprovodi streljanje. Moj lični utisak je da prilikom samog streljanja nema psihičkih kočnica. Međutim, one nastupaju kada se uveče u miru razmišlja.

Valter,
poručnik¹⁰⁸

108 Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok 245.

U svom sivom birokratskom stilu, poručnik Valter je uspeo da s prezirom zabeleži želju za životom koju su Romi pokazivali, očajnički pokušavajući da se spasu. Niko od njih, međutim, kao i niko od Jevreja, nije uspeo u tome. Njihovi životi su tamo okončani, dok su njihove žene i njihova deca, ne znajući šta im se desilo, morali da nastave da se bore kako bi preživeli. Dok su beogradski Romi streljani u Jabuci, pančevački Romi su morali da zakopaju njihove leševe:

O berbi kukuruza 1941. g. jednoga dana datuma se ne sećam pozvali su nas u gradsku policiju sa naređenjem da idemo da kopamo rake. Odveli su nas toga dana nas 36 Cigana na jabučki put i tu nam zapretili da nikome ništa ne govorimo jer ćemo biti streljani. Naredili su da kopamo jamu koja je bila od prilike 15-20 koraka dugačka i 3-4 koraka široka i duboka oko 1 metar. Oko 10 časova nemačka vojska dovela je na tri kamiona oko 100-120 lica među kojima Srba, Cigana i Jevreja a žrtve su dovedene iz pravca Beograda. (...). Žrtve su postrojene po 20 od prilike licem okrenute prema raci pa pošto su boljima skinuta odeli i obuća onda je jedan od nemačkih vojnika svakome na leđa stavljao neki krug u koji su posle vojnici gađali. Kad su postreljali sve dovedene žrtve onda su nam naredili da ih složimo jedne pored druge u dva ili tri reda pa smo ih onda zatrpali. Od prisutnih izvršilaca ovog zločina poznao sam jedino jedno lice (...). Ovaj policajac je svojeručno ubio jednoga od žrtava, koji mu se obratio sa molbom da ga ne strelja navodeći da se oni poznaju i da ima petoro ili šestoro dece (...). Streljanje ostalih žrtava izvršila je nemačka vojska. Mi smo svaki dan kopali samo po jednu jamu i to onoliko koliku su nam naredili obzirom na broj žrtava, koje se imaju da streljaju. U pojedinoj jami bilo je vode zbog blizine Tamiša pa su izvršiozi zločina poređane žrtve posuli krečom našto smo mi posle iste zakopali. Da li je pre mog prvog izlaska neko kopao jame ja to ne znam. Ja sam bio jedno 6-7 puta u razmacima i računam da je za to vreme pobijeno oko 1500-1600 žrtava (...). Znam da su izvršiozi zločina stvari – odelo i obuću skinute sa žrtava donosili u opštinu i delili ove ovdašnjim Nemcima (...).¹⁰⁹

109 AJ, 110-691-106, izjava Jovana Šajina.

Interniranje žena i dece

Kako je bilo ženama i deci, bez muževa i očeva, niko ne može da zamisli. Cela jedna zajednica, moglo bi se reći, u roku od nekoliko dana ostala je bez muškaraca. Bilo je to drugi put da se tako nešto desi u samom Beogradu: desetak dana ranije, i poslednje jevrejske porodice su ostale bez svojih muškaraca.

Romkinje iz Marinkove bare, Jatagan male, sa Pašinog brda, kao i iz okolnih sela „očišćenih“ od romskih muškaraca, koje su već živеле u ekstremno teškim uslovima, izgubile su i u ekonomskom smislu mogućnost da zadovolje osnovne potrebe za život. U njihovim često veoma siromašnim kućama, uoči zime, odjedanput su morale da se izbore sa osećanjima vezanim za gubitak svojih milih, za brigu o deci, o tome kako preživeti, kako nabaviti hranu, drva za ogrev, sa strahom da će i one s decom jednog dana biti odvedene.

Ne zna se da li su pokušale da odu negde drugde i da li su se međusobno pomagale; ne zna se ni da li su dobile neku pomoć od komšija „arijevaca“; ne zna se ni da li su već umirale od gladi i zime; ali taj novembar je za njih morao biti jedan od najtežih perioda u njihovim životima.

Dok su se Romkinje i Jevrejke borile da prežive i da u tim užasno teškim trenucima odgoje decu, čija je budućnost u najboljem slučaju značila odrastanje bez muških figura, pri tom, u neprijateljski raspoloženom okruženju, nemačke okupacione vlasti su se intenzivno savetovale sa Berlinom po pitanju „konačnog rešenja jevrejskog i ciganskog pitanja“ u Srbiji. Trebalo je ukloniti i žene i decu, samo je trebalo smisliti odgovarajući način.

Već 11. oktobra u Beograd je doputovao šef Jevrejskog referata u nemačkom Ministarstvu unutrašnjih poslova, Fric Rademaher (Fritz Rademacher), u društvu dva predstavnika Gestapoa. Tokom razgovora vođenih sa okupacionim vlastima, doneta je, po njegovoj sugestiji, odluka da se žene i deca, kako jevrejska, tako i romska, sakupe u jedan geto u Beogradu, i da se za održavanje reda, organizovanje snabdeva-

nja i zdravstvenog sistema angažuje 500 Jevreja muškaraca, dok je sve ostale trebalo streljati (ne treba zaboraviti da su streljanja tada već bila u toku). Geto bi predstavljao samo privremeno rešenje, pre upućivanja u logor, koji je trebalo izgraditi na ostrvu kod Sremske Mitrovice, ili dalje, u neki drugi logor na istoku.¹¹⁰

Krajem oktobra, međutim, ispostavilo se da odabrana lokacija kod Sremske Mitrovice ne odgovara potrebi za izgradnju logora, koji je, između ostalog, u planovima nemačkog okupatora morao da pored preostalih Jevreja i Roma (odnosno Jevrejki i Romkinja), primi i 50.000 srpskih talaca. General Beme je zato 28. oktobra, dok su hapšenja Roma u Beogradu bila u punom jeku, naredio da se obustavi izgradnja pomenutog logora i da se u tu svrhu iskoriste postojeće zgrade beogradskog Sajmišta.¹¹¹

U periodu od 8. do 12. decembra jevrejske žene i deca prijavljali su se, po nemačkom naređenju, Policiji za Jevreje. Ranog jutra, krenuli bi po grupama iz svojih domova do obližnje ulice Džordža Vašingtona, gde su ih čekali srpski policajci. Bila je to poslednja „šetnja“ Beogradom za sve njih. U policiji su bili registrovani, a zatim prebačeni nemačkim kamionima u logor na Sajmištu. Ono malo ličnih stvari koje su mogli da ponesu sa sobom, takođe je prebačeno u logor, ali drugim kamionima. Sve se odvijalo mirno, organizovano, u srcu grada, pred očima svih sugrađana koji su mogli da gledaju povorku žena i dece sa žutim trakama, bez muškaraca, kako prolazi kroz Beograd, prvo peške, a onda u kamionima. Potresno svedočenje o tim poslednjim trenucima, ostalo je zabeleženo u rečima Hilde Dajč, mlade dobrovoljne medicinske sestre iz Jevrejske bolnice:

110 Milan Koljanin, n. d., str. 36–37. Više o logoru na Sajmištu: Kristofer Brauning, *Konačno rešenje u Srbiji: Judenlager na Sajmištu, studija slučaja*, u Zbornik Jevrejskog istorijskog Muzeja, br. 6/1992, str. 407–428; Jovan Bajford, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2001.

111 Milan Koljanin, n. d., str. 46–47.

Nado, draga moja,

Sutra ujutro polazim u logor. Mene niko neće naterati, ja ne čekam na poziv; javljam se dobrovoljno da pođem sa prvom grupom koja polazi iz Đorda Vašingtona 23 sutra u 9 sati ujutru. Moji su svi protivni mojoj odluci da pođem, ali ja mislim da ćeš me bar Ti razumeti: ima toliko ljudi kojima je potrebna pomoć, da ja moram po nalogu moje savesti da pređem preko svih sentimentalnih razloga u vezi sa porodicom i kućom i da se potpuno stavim u službu drugih. Bolnica ostaje još u varoši, a upravnik mi je obećao da će me opet primiti kad se bolnica bude doselila u logor. Potpuno sam mirna i staložena i uverena da će sve ispasti dobro, čak iznad mojih optimističkih pretpostavki. Misliću često na Tebe, Ti znaš, a možda i ne, šta si sve za mene pretpostavljala – to ćeš i u buduće. Ti si mi najlepša uspomena iz moga najprijatnijeg perioda života – iz družine.

Nado moja draga, ja Te mnogo, mnogo volim.

Hilda

7-XII-1941¹¹²

Uporedo sa interniranjem jevrejskih žena i dece, s druge strane grada, u onim delovima gradske periferije i okolnim selima u kojima je krajem oktobra izvršena racija romskih muškaraca, bilo je u toku još jedno veliko hapšenje žena i dece. Način i dinamika hapšenja bili su prilično različiti, ali su njegovi razlozi i destinacija uhapšenih bili isti kao i u slučaju Jevreja iz centra grada. Naime, 10. i 11. decembra na Sajmište su odvedeni romske žene i deca, čiji su muškarci bili ubijeni u masovnim streljanjima mesec dana ranije.

Scenario je bio praktično isti kao kod hapšenja muškaraca. Srpski žandarmi i policajci išli su od kuće do kuće i izvodili sve žene i decu, utovarili ih u kamione, odveli u žandarmerijske stanice ili u sedišta kvartova i posle manje od sat vremena prebacili ih na Sajmište. Nemačke snage nisu direktno učestvovala u tome, nego su uglavnom nadgledale i vršile nadzor, kako bi se sve odvijalo u najboljem redu:

112 JIM, k.24-2-1/1. Pisma Hilde Dajč (ukupno 4) objavljena su u raznim jezicima. Originalna na srpskom i prevod na engleskom mogu se slobodno preuzeti sa sajta: www.open.ac.uk, poslednji pristup: 24. marta 2014. godine.

(...) Odvedeni smo iz našeg stana u Jaše Ignjatovića 58a ja, moj brat Ljubomir Matić, star 16 god. i moje sestre: Katica, stara 7 god., Olivera, stara 4 god., svi rođeni u Beogradu vere pravoslavne, narod. srpske, i naša stara majka Mileva Stojanović, dom. Stara 58 god. Naše odvođenje izvršili su tri agenta i dva žandarma, od kojih se jedan zvao Bora, podnarednik, komandir stanice Marinkova bara, a drugi se zvao Nikola Gvozdešević. Imena agenata ne znam niti se sećam njihovog lika. Iz stana su nas odveli u školu Branislava Nušića gde smo ostali jedan sat, a zatim su nas kamionima oterali u logor na Sajmištu (...).¹¹³

Kada su došli ispred novoosnovanog logora, Romi su silazili iz kamiona i prolazili u velikim grupama kroz logorske kapije. Tih dana je verovatno vladala velika gužva jer su zgrade bivšeg sajma morale da odjednom prihvate oko 5.300 ljudi svih uzrasta, među kojima i mnogo dece. Jevreji i Romi nisu bili pomešani, nego je za Rome određen poseban deo logorskog kompleksa. Dok su Jevreji smešteni u prvi i treći paviljon, najveću zgradu u celom kompleksu, Romi su bili sabijeni u paviljon broj 2.¹¹⁴ Bilo ih je, po procenama samog komandanta logora, oko 600.¹¹⁵

Logorom je upravljala Ajnzacgrupa iz Beograda, a stražu je čuvao 64. Rezervni policijski bataljon. Za snabdevanje logora hranom, lekovima, ogrevom i drugim potrebnim stvarima bila je zadužena opština grada Beograda. Unutrašnja kontrola, odnosno unutrašnji red, bila je dužnost Jevrejskog predstavništva, koje je nastavilo da obavlja svoje funkcije i među samim logorašima. Van logora, i dalje je radila Jevrejska bolnica, u kojoj su bolesnici i osoblje bili pod strogim nadzorom nemačkih i kvislinških snaga. Jevreja na slobodi više nije bilo, osim retkih pojedinaca koji su iz nekog razloga bili pošteđeni ili onih koji su se krili. Isto se ne može se reći i za Rome, jer je nemali broj njih, odnosno svi oni koji pred Namacima i kvislinzima više nisu bili „Cigani“, jer su uspeali da dokažu stalnu nastanjenost u Beogradu, i dalje uživao potpunu slobodu. S druge strane, iz Marinkove bare, Jatagan male, sa

113 AJ, 110-273-119, izjava Nadežde Matić.

114 Milan Koljanin, n. d., str. 77 i 99.

115 Kristofer Brauning, *Konačno rešenje u Srbiji...*, str. 410.

Čubure, Pašinog brda i svih ostalih delova grada i sela u okolini, potpuno je uklonjen najsiromašniji deo stanovništva.

Pored tri velika paviljona u kojima su bili smešteni žene i deca, logor se sastojao od još nekoliko zgrada koje su ga činile praktično nezavisnim i potpuno odvojenim od grada.¹¹⁶ Uslovi su bili nehumani, za sve, a naročito za Rome. Mnogim Romkinjama ostala su urezana sećanja na teške trenutke:

(...) U logoru su me tukli i terali na rad, terali su me da pijem vodu sa peskom. Ispod naših ležišta tekla je voda, pa smo se smrzavali od zime. Na ime hrane primali smo svega jedan obrok dnevno.¹¹⁷

(...) Život u logoru je bio težak, zlostavljana sam od nekog Krausa, koji je vršio nadzor nad Ciganima. Od tuče bila sam sva otečena. Ubrizgavali su nam neke injekcije, od kojih je veliki broj žena umro.¹¹⁸

(...) Pored ostalog što smo u logoru trpeli ja i moja ćerka smo bile i fizički zlostavljane od strane Krausa, nadzornika i to: mene je jednom prilikom udario pesnicom po licu i izbio mi 2 zuba kad sam čekala na sledovanje hleba a on je posumnjao da sam ja već primila, a moju ćerku je u dva maha tukao korbačem zato što se nije mogla odvojiti od dece kada je trebala da iznosi sa ostalima mrtve iz logora.¹¹⁹

Više detalja o životu u logoru pruža još jedno pismo Hilde Dajč:

(...) Ovde je tako – ne znam kako da ga okarakterišem, jednom reči jedna velika štala za 5.000 i više ljudi, bez zida, bez ograde, sve u istoji odaji. Pojedinstvi ovog čarobnog zamka sam opisala Mirjani pa mi se ne da da ponavljam. Dobijamo li doručak ili večeru i to uz najpogrdnije reči – sreća još, čoveku prođe apetit pa nije gladan. Za ovih pet dana je bilo četiri puta kupusa. Inače je divno. Naročito u pogledu na naše susede – Ciganski logor. Danas sam bila tamo i ošišala 15 vašljivaca i namazala ih. Međutim, mada sam posle ispekla ruke do laktova krezolom, ipak je posao nekoristan, jer kad završim sa drugom partijom, biće prva opet vašljiva. (...) ¹²⁰

116 Videti: Milan Koljanin, n. d., str. 76–98.

117 AJ, 110-273-179, izjava Jelene Simić.

118 AJ, 110-273-181, izjava Grozdane Milosavljević.

119 AJ, 110-273-192, izjava Natalije Obradović.

120 Treće pismo Hilde Dajč. www.open.ac.uk/socialsciences/semelin/sr/pismo-3.php, poslednji pristup: 27. marta 2014. godine.

Glad je bila najveći uzrok patnji. Kuhinja se nalazila daleko od paviljona u kojem su bili smešteni Romi, tako da im se hrana donosila i delila jednom dnevno.¹²¹ Opština grada Beograda je svesno učestvovala u izgladnjivanju i indirektnom ubijanju logoraša, gledajući na njih kao na osobe čije potrebe treba zadovoljiti tek na kraju ili možda nikad. Bila je to neka vrsta prepoznavanja ili prihvatanja posebnog mesta u kategorizaciji čovečanstva koje je Romima nacionalsocijalizam odredio u svom novom poretku: ponašanje birokratske strukture opštine grada Beograda, tačnije Direkcije za snabdevanje (DIRIS), nije se uopšte razlikovalo od delovanja drugih nacističkih ili pronacističkih birokratija, a jedini problem je verovatno predstavljao profit koji su neki službenici i snabdevači videli u tom velikom poslu, koji se ubrzo pretvorio u krađu, preprodaju ili prisvajanje proizvoda namenjenih logoru. Problem se naravno ticao odnosa s nemačkim vlastima, prvenstveno s upravom logora, koja je često morala da interveniše kako bi logor dobio dogovorenu količinu namirnica, lekova i drugih potrepština.¹²² Manjak tih stvari mogao je da znači veći mortalitet, možda čak i pobune, odnosno niz problema u „rešavanju jevrejskog i ciganskog pitanja“ u Beogradu i u Srbiji, koje je trebalo da se odvija neometano.

Glad i zima ubrzo su počeli da seju smrt kako među Romima, tako i među Jevrejima. Najčešće su žrtve bili deca i starije osobe, najslabije među zatočenicima. Majke su gledale kako im novorođena deca umiru u naručju i nisu mogle da urade ništa da ih spasu. U najgorim slučajevima, deca su imala tek nekoliko meseci ili su se čak rodila u samom logoru: Cveta Ibišević, rođena u logoru i umrla posle mesec dana;¹²³ Ljubomir Mirković, star 9 meseci;¹²⁴ Đura Stanojević, dete od

121 Danijela Jovanović, n.d., (www.balkanliteraryherald.com/broj5/danijelajovanovic5.htm, poslednji pristup: 9. aprila 2014).

122 O odnosima između opštine grada Beograda i logora postoji jako važna prepiska iz februara i marta 1942. godine: AVII, Nda, k. 36-1 dok. 21–58.

123 IAB, OGB, k. 216, Otkaz za groblje Upravnom odeljenju, izveštaj o sahrani umrlih i poginulih na dan 11. aprila 1942.

124 AJ, 110-273-72, izjava Natalije Mirković.

4 godine; Petka Ibrahimović, 13 godina;¹²⁵ zatim, Milena Draganović, 60 godina; Stana Todorović, 55 godina.¹²⁶ To su samo su neka od imena Roma stradalih na Sajmištu.

Za razliku od Jevrejki, za koje, osim u pomenutim slučajevima, nije postojala nikakva mogućnost za spas, Romkinje i njihova deca mogli su makar da pokušavaju da izađu iz kandži svojih dželata. Iako za muškarce praktično nije bilo vremena da se pozivaju na raniju naredbu šefa Upravnog štaba Turnera, po kojoj je sve koji su mogli da dokažu stalnu nastanjenost u Beogradu bilo predviđeno brisanje sa spiskova „Cigana“, u slučaju žena i dece sa Sajmišta, iskustvo koje su imali sa svojim muževima, sinovima, očevima i komšijama, kao i to što su imali više vremena na raspolaganju, odigrali su ključnu ulogu u spasavanju mnogih života. Naime, svega nekoliko dana posle hapšenja, prve grupe Romkinja su puštene iz logora, jer su uspele da pribave potrebnu potvrdu, kojom su mogle da dokažu nastanjenost u glavnom gradu Srbije.¹²⁷ Najčešće su rođaci bili ti koji su se, sa krštenicama interniranih žena i dece, obraćali predsedniku opštine ili predsedniku lokalnog kvarta, koji je trebalo da potvrdi verodostojnost priloženih dokumenata. Molba bi išla dalje ka Specijalnoj policiji, odnosno Policiji za Jevreje i Cigane, i odatle bila prosleđivana nadležnim nemačkim vlastima, odnosno Ajnzacgrupi, koja je kontrolisala logor. Poslednji korak bilo je potpisivanje potvrde od strane komandanta logora Sajmište, na osnovu koje su se ljudi za koje se tražilo „pomilovanje“ brisali sa spiskova „Cigana“ i puštali iz logora.¹²⁸

Na osnovu toga se savršeno jasno vidi koliku su moć u slučaju Romkinja i romske dece imale lokalne, kvislinške vlasti: predsednici opšti-

125 IAB, kartoteka Sajmište.

126 IAB, OGB, k. 216, Osekc za groblje Upravnom odeljenju, izveštaj o sahrani umrlih i poginulih na dan 31. decembra 1941 god.; i izveštaj o sahrani umrlih i poginulih na dan 9. januara 1941 god.

127 AJ, 110-273-92, izjava Natalije Stojanović; i 96, izjava Milke Simić.

128 Sačuvane su originalne potvrde o puštanju iz logora, ili pak njihovi prepisi: AJ, 110-273-105, 110, 153 i dr.

na su *de facto* mogli da odlučuju o životu ili smrti Roma, jer je samo od njihovog pozitivnog mišljenja, odnosno od njihove pozitivne potvrde o nastanjenosti, zavisilo da li će neko biti pušten iz logora. Zastrašujuće lice te situacije, koje se konstantno javljalo i ranije, ali nikad s takvom jasnoćom, jeste činjenica da su Romkinje i romska deca poslani u logor uz neophodnu pomoć najnižeg nivoa policijskog i birokratskog aparata, sastavljenog od ljudi koji su dobro poznavali one koje su slali u logor i s kojima su verovatno dugo živeli u zajedništvu, pri čemu je isti taj aparat mogao da ih spasi, da ih vrati kućama, iako bez muškaraca, da im pomogne da na bilo koji način pribave odgovarajuće potvrde o nastanjenosti, čak i da ih falsifikuje.

Velika je verovatnoća da je u tim trenucima nemali broj ljudi, pripadnika tog aparata, iskoristio tuđe očajanje. Postoje sumnje da su potvrde o nastanjenosti izdavali za određene sume novca, upravo kao što su funkcioneri opštine grada Beograda profitirali na snabdevanju logora ili kao što su službenici Italijanskog poslanstva prodavali lažne legitimacije Jevrejima koji su želeli i mogli da pobegnu iz Beograda.¹²⁹ Ali, kako god to izgledalo danas, to je onim Romima koji su mogli da plate omogućilo da spasu svoje najmilije iz logora. Žene i deca u selima oko Beograda su često imali čudnu sudbinu, jer je lokalni predsednik opštine prvo predvodio hapšenje, kao u Resniku, a potom potvrdio da su nastanjene u Beogradu osigurajući tako njihovo puštanje.¹³⁰ U drugim slučajevima, međutim, to se nije desilo. „Selo nije garantovalo“, ostaće u pamćenju preživelih.¹³¹

U samom logoru jedna Jevrejka, za koju je zapamćeno samo ime – Matilda – odigrala je važnu ulogu u spasavanju Roma. Matilda je bila određena za upraviteljicu paviljona u koji su smešteni Romi, i nagova-

129 Milovan Pisarri, *La Shoah in Serbia e Macedonia...*, str. 192–193.

130 AJ, 110-273-960, izjava Jelene Đorđević.

131 Sećanje Dekića Milorada i Dekića Pavla iz Mirijeve, objavljeno u Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu...* Originalna sećanja se čuvaju u Istorijaskom arhivu grada Beograda. Prikupljena su od Milana Koljanina i Milene Radojčić 9. maja 1986. godine.

rala Rome da šire glas među onima koji su već bili izbrisani sa spiskova „Cigana“ da napišu molbe za puštanje i za sve ostale u logoru.¹³²

Oslobađanje je obavljano u grupama, tokom januara i februara. Najveći broj logoraša je proveo u logoru tri meseca. Od početka marta iz logora se više nije moglo izaći,¹³³ verovatno zato da se ne bi poremetilo planirano ubijanje svih logorašica i logoraša, koje je usledilo posle odluke da se konačno „reši jevrejsko pitanje u Srbiji“. U tu svrhu poslata je iz Berlina takozvana dušegupka, odnosno poseban kamion sa otrovnim gasom, koji je već bio u upotrebi u Helmnu (Chełmno) i na drugim mestima, i koji je služio kao pokretna gasna komora. Svoj zloglasni rad je započeo u Jevrejskoj bolnici 19. marta, da bi ga onda nastavio na Sajmištu. Svakodnevno, osim nedeljom, vozači su u pratnji komandanta logora odvodili grupe od po sto ljudi, gušili ih na putu, za vreme vožnje, i istovarivali ih u Jajincima, gde su bili sahranjivani u masovnim grobnicama. Kako bi sve teklo neometano, zatvorenike su pre polaska ubeđivali da će biti transportovani dalje u Poljsku. Poslednja grupa je prevezena 15. maja, posle čega će logor na Sajmištu do kraja rata služiti kao logor za zarobljene partizane i civile.¹³⁴

Za to vreme, od polovine marta do polovine maja, ubijeni su i Romi koji nisu uspeli da budu pušteni. Nije poznato da li su i oni ugušeni ili su ubijeni u samom logoru, niti se zna koliko ih je bilo. Dok je s jedne strane, 5. maja 1942, Jevrejsko predstavništvo javilo Gradskom poglavarstvu grada Beograda da je u logoru od decembra do aprila umrlo 56 Cigana i Ciganki,¹³⁵ u izveštaju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača njihov broj se popeo na 400.¹³⁶

Pouzdanost se može samo reći da je u drugoj polovini aprila još bilo živih Roma, jer je kvislinška policija tada krenula u potragu za dvoje Roma koji su uspeli da pobegnu iz logora:

132 Isto, str. 251–253 i 282.

133 Isto, str. 271 i 280.

134 Milan Koljanin, n. d., str. 120–124.

135 AVII, NdA, 36-1-54.

136 AJ, 110-613-541.

Matić Ruža, Ciganka pobjegla je iz logora u Zemun. Opis: stara 22 godine, drugo ništa nije poslato o ličnom opisu. Treba je pronaći i sprovesti Odeljenju specijalne policije Uprave grada Beograda sa pozivom na br. 935/42.

Jovanović Dušan, Ciganin, pobjegao je iz logora u Zemun. Opis: star 14 godina, drugo ništa nije poslato o ličnom opisu. Treba ga pronaći i sprovesti Odeljenju specijalne policije Uprave grada Beograda sa pozivom na br. 935/42.¹³⁷

Prikupljanje podataka, žrtve, zločinci

Posle tri godine pod fašističkom vlašću, jedinice Jugoslovenske narodnooslobodilačke vojske potpomognute od strane Crvene Armije oslobodile su Beograd, 20. oktobra 1944. godine. Ulične borbe, u kojima je poginuo veliki broj vojnika sa obe strane, ali i civila, vođene su osam dana i rezultat je bio bekstvo nemačkih i kvislinških snaga prema severozapadu. Trebalo je sačekati još nekoliko meseci, sve do nemačke kapitulacije, da cela Jugoslavija bude oslobođena. Za tih nekoliko meseci u oslobođenoj Srbiji i Beogradu, Komunistička partija je uspostavila vlast i formirala mrežu državnih i lokalnih struktura po modelu Sovjetskog Saveza. Kao posebno privremeno telo već je funkcionisala Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Njen glavni zadatak je bio da temeljno istražuje sve zločine počinjene na teritoriji Jugoslavije, identifikujući kako žrtve tako i zločince, kao i okolnosti u kojima su zločini počinjeni. Državna komisija se delila na zemaljske komisije Slovenije, Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Makedonije, kao i na oblasne komisije za Vojvodinu, Kosovo i Sandžak. Svaka zemaljska komisija se dalje delila na okružne, sreske (kotarske), gradske, opštinske i mesne (reonske) komisije, koje su pokrivale svaki naseljeni deo Jugoslavije. Postojale su i posebne anketne komisije, koje su obično istraživale zločine počinjene u logo-

137 *Policijski glasnik*, br. 853, 25. aprila 1942. god.

rima, kao, na primer, na Sajmištu. Rad komisije je trajao nešto manje od pet godina.¹³⁸

U Beogradu, koji je ujedno bio i sedište Državne komisije, Zemaljske komisije Srbije i okružne komisije, delovali su i sreski, opštinski i mesni odbori. Zahvaljujući njihovom detaljnom radu prikupljeno je, pored velikog broja originalnih dokumenata nemačkih i kvislinških formacija, mnogo ličnih svedočanstava o zločinima nad svim civilima. Kao što se može videti iz prepiske između organa komisije, kao i na osnovu samog obima prikupljenih svedočanstava, pitanje Roma je posebno obrađivano. U jednom dopisu od 8. marta 1945, na primer, u periodu kada je komisija pri VII reonu (Jatagan mala) prikupljala podatke o stradalim osobama na teritoriji pod svojom nadležnošću, gradska komisija vraća predstavnicima istog reona predmet jedne žrtve s posebnim obrazloženjem:

Vraća se predmet na dalji rad s napomenom, da u odluci Komisije nije ništa rečeno o šteti koje je proizašla iz ovog zločina, iako je oštećena u svojoj prijavi pomenula štetu koje joj je pričinjena, a sem toga od oštećene nije uzeta reč o tome, da li je njen muž bio Ciganin ili ne. Ovo je poslednje bilo potrebno kako bi se mogli svi predmeti žrtava-Cigana grupisati i odvojiti od ostalih žrtava.¹³⁹

Reonske komisije su planski radile u svim kvartovima odakle su Romi odvedeni i ubijeni. Na taj način, u februaru i martu 1945. godine prikupljeni su svi podaci iz Jatagan male, dok je u junu i julu komisija XI reona pristupila prikupljanju podataka iz Marinkove bare. U posebnim formularima, članovi komisije zabeležili su sve potrebne lične podatke svedoka, kao i izjave u vezi sa ubijenim ili interniranim članovima porodica ili poznanicima, ili svedočanstva o sopstvenom iskustvu u logoru na Sajmištu. Pored imena i prezimena, mesta i datuma rođenja ili starosti, mesta prebivališta, zaposlenja, imovinskog stanja

138 Mladenko Colić, *Rad i rezultati komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Jugoslaviji 1941–1945. godine*, u *Istinom protiv revizije NOB u Jugoslaviji 1941–1945*, Društvo za istinu o NOB, Beograd, 2009, str. 215–217.

139 AJ, 110-273-4.

svedoka (koje je najčešće označeno kao „slabo“, „siromašno“ ili „bedno“), formulari sadrže i iste takve podatke o žrtvama. Često, ali ne uvek, zabeležena je i visina odštete koju je komisija predvidela za svedoka ili je pak navedeno da po rečima samog svedoka „u pogledu odštetnog zahteva ostavljam Komisiji za slobodnu ocenu“.¹⁴⁰ Iako je za sve navedena srpska narodnost, na svakom formularu je napisano da su u pitanju „Cigani“.

Dva meseca posle rada Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, novouspostavljene narodne vlasti pristupile su detaljnom prikupljanju prijave za ratnu štetu. Svaki reon, koji će kasnije postati opština, poslao je na teren posebnu komisiju čiji je zadatak bio da od svakog građanina prikupi podatke o imovinskoj šteti, kao i o nastradalim licima. Svi podaci su registrovani u posebnim formularima, u kojima su, pored imena, prezimena i drugih ličnih podataka podnosioca prijave, navedeni i datum i okolnosti u kojima je žrtva umrla, poginula ili nestala.

Ono što je najvažnije jeste da je, na osnovu porodične i ekonomske situacije, Komisija predložila visinu odštete, koja je kasnije potvrđena posebnom odlukom Sreske komisije za ratnu štetu.

Mnoge prijave, tačnije, većina prijava iz Marinkove bare, odnose se na Rome. Iste žene koje su u junu i julu svedočile o odvođenju i nestanku svojih muževa, sinova i očeva, dobile su u septembru i oktobru potvrde da im je službenim odlukom dodeljen određeni iznos u dinarima, zbog pretrpljenog gubitka muškog člana porodice ali i ženskog i čak dečijeg, ukoliko su žrtve nastradale, na primer, na Sajmištu. Pored toga, dodeljena im je određena suma za izdržavanje preostalih članova porodica. Cifre se mnogo razlikuju.

Slično onome što se desilo sa izjavama koje je prikupila komisija za utvrđivanje zločina, koje su svrstane u posebnu kategoriju „Cigana“, i kojima je na taj način, isto kao i Jevrejima, bio priznat poseban status

140 Videti na primer: AJ, 110-273-65, izjava Danice Mančić; i 88, izjava Marije Milanović.

žrtve u okviru nemačke i kvislinške politike za vreme Drugog svetskog rata, u slučaju prijava o ratnoj šteti lokalni reoni su ostavili podnosiocima prijava fiktivnu slobodu izjašnjavanja o nacionalnosti. Podnosioci su negde prijavljeni kao Srbi-Cigani, a negde samo kao Srbi. Moguće je da mnogi nisu hteli da se prijave kao Romi, odnosno da je strah zbog svega onoga što su doživeli prethodnih godina bio jači od poverenja koje su mogli imati u nove vlasti, o kojima, kao i mnogi drugi, nisu znali skoro ništa. Samo u retkim slučajevima žrtve su navedene kao „Cigani“,¹⁴¹ dok je najčešće narodnost žrtve bila srpska, a kao razlog smrti ili nestanka navodeno, „oteran kao Ciganin“.¹⁴²

Prikupljeni podaci pružaju još detalja koji bi trebalo da budu predmet dubljih analiza i istraživanja. U tim prijavama, na primer, nije retko naići na podatke o deci koja su umrla od gladi ili zime 1942. godine.¹⁴³ Njihova imena i prezimena, i navedene adrese prebivališta, kao i podaci o drugim članovima porodica, ukazuju da je u mnogim slučajevima reč o romskoj deci. Postavlja se, dakle, pitanje da li se možda radi o deci koja su umrla zbog onoga što su doživela na Sajmištu ili zato što posle puštanja nije bilo nikog da se brine o njima, jer su im očevi bili ubijeni, a majke fizički i psihički iscrpljene od iskustva u logoru, pri čemu najverovatnije nisu mogle da nađu nikakvo zaposlenje, tako da su i one, kao i njihova deca, umirale od gladi i zime. Činjenica da su bili pušteni iz logora, naime, nije automatski značila i da su spasili svoje živote.

Temeljan rad organa komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kao i narodnih odbora, predstavlja najdragoceniju građu za proučavanje pitanja genocida nad Romima u Beogradu. Činjenica da se u glavnom gradu tome tako detaljno pristupilo, ukazuje na mogućnost da su se na isti način prikupili podaci o stradalim Romima i u drugim gradovima Srbije. To će moći da dokažu samo

141 IAB, INOO, VI Reon, k. 26/5 R „V“/1345.

142 IAB, INOO, VI Reon, k. 26/5 R „V“/1347, 1348 itd.

143 IAB, INOO, VI Reon, k. 26/5 R „V“/1355, 1356, 1357 itd.

dotatna istraživanja. Paradoks tih dokumenata leži u tome što se s jedne strane u historiografiji često govori o nedostatku građe koja bi omogućila proučavanje genocida nad Romima u Srbiji, uprkos činjenici da, makar u slučaju Beograda, postoji mnoštvo podataka upravo o stradanju Roma, kojih verovatno nema kad su u pitanju druge žrtve, na primer, Jevreji. Objašnjenje je jednostavno: za razliku od Jevreja, koji su bili skoro svi ubijeni, komisije su u slučaju Roma imale na raspolaganju veliki broj svedoka, odnosno srodnika žrtava. Žene, majke i kćerke su tako dobile ključnu ulogu u spasavanju žrtava romske nacionalnosti od zaborava. Nažalost, istorijske okolnosti su odredile da se tek posle više od sedamdeset godina ti podaci nađu u fokusu jednog istraživanja.

Prema podacima Gradskog poverništva komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u Beogradu je streljano ili na neki drugi način lišeno života oko 1.000 Roma.¹⁴⁴ Mnoge žrtve su bile došljaci iz Bukovika, Garaša i drugih mesta u Šumadiji, koji su se preselili u glavni grad kao i mnogi drugi građani Kraljevine Jugoslavije posle Prvog svetskog rata ili kasnije. Redovno prijavljeni, živeli su u najsiromašnijim uslovima. Njihova deca, koja su u mnogim slučajevima stradala sa njima, rođena su u Beogradu.

Ostaje otvoreno pitanje takozvanih „čergara“, odnosno Roma koji su živeli nomadskim životom i koji, za razliku od drugih Roma, nisu ni imali mogućnost da dokažu svoju nastanjenost i tako budu spaseni. O njima i o njihovoj sudbini se ne zna skoro ništa, tako da se, barem za sada, nešto može samo pretpostaviti na osnovu retkih dokumentovanih tragova. Kada su, na primer, u junu 1941. godine opštinske vlasti Čuprije izvršile popis Roma, tu je živelo oko 200 domaćih, ali i oko 300 ruskih Roma (60 porodica), koji su se, međutim, u velikoj većini (osim 5 porodica), nekoliko dana ranije odselili u Beograd.¹⁴⁵

144 AJ, 110-55-901. U dopisu upućen Zemaljskoj komisiji Srbije, navodi se i da je ubijeno oko 9.000 Jevreja.

145 Čuprijski Cigani već dobijaju trake, „Novo vreme“, 21. juna 1941, str. 4.

Moguće je da su ti ruski Romi, koji su se preselili iz Čuprije u Beograd uoči uvođenja antiromskih i antisemitskih mera propisanih u naredbi od 30. maja 1941. godine, bili upravo čergari koji će kasnije stradati u masovnim streljanjima i na Sajmištu. Na isti način, moguće je da su se među takozvanim čergarima nalazili i Romi koji su u jesen 1941. godine potražili utočište u Beogradu, kako bi izbegli progon u svom rodnom kraju, ne sluteći da će uskoro biti pohapšeni i streljani.¹⁴⁶

U izjavama koje je prikupila komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, nalaze se i dragoceni podaci o zločincima. Iako na kraju svake izjave svedok ukazuje na odgovornost naredbodavaca, kao što su, na primer, bili Dragi Jovanović, Milan Aćimović, Milan Nedić, Hajnrih Dankelman i drugi, imena egzekutora pružaju mnogo više elemenata za tumačenje genocida nad Romima u Beogradu. Razlika između te dve kategorije je jasna: dok se u slučaju naredbodavaca oseća pritisak članova komisije, koji izgleda da „predlažu“ imena zločinaca, budući da se ona ponavljaju u istoj formulaciji u skoro svim izjavama, u slučaju egzekutora na površinu izlaze lična sećanja svedoka, koji su u mnogim slučajevima poznavali svoje dželate. Između njih je postojala veza koja postoji između bilo kog stanovnika nekog mesta i predstavnika lokalnih policijskih ili administrativnih aparata: svi žive ili rade u istom delu grada, često nedaleko jedan od drugog; verovatno se često sreću na ulicama, na pijaci ili u nekoj kafani. U Marinkovoj bari, Jatagan mali, na Pašinom brdu i na svim drugim lokacijama gde su Romi bili uhapšeni i odvedeni, žrtve i zločinci su se svakodnevno sretali i međusobno poznavali, makar iz viđenja. I tako, upravo zahvaljujući tim vezama, saznajemo da su u hapšenju muškaraca u Marinkovoj bari krajem oktobra 1941. godina učestvovali podnarednik Bora Janković, komandant lokalne žandarmerijske stanice, žandar Nikola Gvozdešević,¹⁴⁷ agenti Dulić i „Selja“,¹⁴⁸ kao i

146 AJ, 110-273-901 i 902.

147 AJ, 110-273-119, izjava Nadežde Matić; 173, izjava Javorke Živković, i dr.

148 AJ, 110-273-132, izjava Drage Lekić.

pisar XI kvarta Popović.¹⁴⁹ Dragi Isaković, koji je predvodio hapšenja na Pašinom brdu, bio je komandant lokalne žandarmerijske stanice,¹⁵⁰ dok je narednik Vesović bio jedan od učesnika racije na Dorćolu.¹⁵¹ Narednici Mandić i Jovanović, obojica u službi u V kvartu, bili su među žandarmima koji su uhapsili Rome u Mirijevu.¹⁵²

Pomenuti ljudi, kao i mnogi drugi, bili su direktno odgovorni za učešće u masovnom hapšenju Roma radi njihovog istrebljenja. Bili su deo mašinerije koja je naredila, organizovala i sprovela genocid. Koja je bila njihova sudbina posle rata, da li su bili proglašeni odgovornim za počinjene zločine, verovatno će pokazati tek dublje istraživanje. Ipak, s prilično velikom dozom sigurnosti može se pretpostaviti da zbog svog učešća u hapšenju i interniranju komšija, poznanika ili prosto sugrađana, nisu platili visoku ili čak bilo kakvu cenu. Iz nekih izjava ili izveštaja vidi se da su samo prešli iz jednog, kvislinškog aparata u drugi, onaj novi, revolucionarni: među odgovornima za raciju u Resniku, u trenutku nastanka izveštaja o hapšenju Roma iz tog sela, koji datira od 14. novembra 1945. godine – dakle više od godinu dana posle oslobođenja – tadašnji predsednik opštine Tanasije Tasa Živojinović je bio ubijen (ali ne zna se kako, od koga i zašto), dok su se kmetovi Borivoje Matić i Milan Lazarević, kao i blagajnik Žarko Stojanović, bili slobodni, u svojim kućama.¹⁵³ Sličan je slučaj jednog žandarma koji je učestvovao u hapšenju na Čuburi i koga je jedna svedokinja videla posle rata u službi novoformirane saobraćajne policije:

(...) Jednog od zločinaca koji su skupljali naše ljude vidam sada u saobraćajcima i u roku od 7 dana ću pokušati da ispitam kako se zove i gde radi. On je napadao nas Cigane zašto ne nosimo trake koje nam je nametnuo okupator.¹⁵⁴

149 AJ, 110-273-185, izjava Zorke Jovanović.

150 AJ, 110-273-759, izjava Stanice Perić; i 771, izjava Katarine Radosavljević.

151 AJ, 110-273-860, izjava Olge Petrović.

152 AJ, 110-273-742.

153 AJ, 110-273-954.

154 AJ, 110-273-558, izjava Anke Jovanović.

Pored pripadnika policijskih i administrativnih aparata, pitanje potkazivača i drugih koji su na bilo koji način pomogli ili uzeli učešće u zločinu, potvrđuje potrebu za daljim istraživanjima. U jednom pismu koje je Cigansko kulturno-prosvetno udruženje sa Voždovca, koje je okupljalo i Rome iz Marinkove bare, i koje je verovatno predstavljalo pokušaj da se, pored emancipacije i poboljšanja životnih uslova Roma, preduzmu određeni koraci u cilju kažnjavanja zločinaca koji su učestvovali u genocidu nad Romima, uputilo Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, jasno se vidi koliko je taj segment važan:

U poslednje vreme potpisanome dolaze mnogi članovi udruženja iz Marinkove bare i zahtevaju da nadležnim vlastima prijavim to:

- 1) Đorđa Uzunovića, Jaše Ignjatovića 76, Marinkova bara (VI reon)
- 2) ... Uzunović, Jaše Ignjatovića 76, njegova žena, čije ime nije poznato
- 3) Adelu Uzunović, Jaše Ignjatovića 76, njegova snaha.

1) Za Đorđa Uzunovića priča se u celom komšiluku, i među Ciganima i među Srbima, da su kod njega javno dolazili na sedeljke mnogi Nemci i gestapovci, da je odlično stajao sa nemačkim komandantom i kod nemačkih vlasti, da mu je jedan Nemač bio čak polažajnik o Božiću, kao i da je svakako i on nemačkog porekla, jer govori perfektno nemački.

Ono pak što je za udruženje najvažnije, za njega se tvrdi da je on upropastio skoro sve Cigane iz Marinkove bare, da im je stalno pretio, da ih je tukao i, najzad, da ih je potkazivao za odvođenje u logor, odnosno na gubilište.

Tako na primer, jedna baba, neka Jovanka Beškić, sa stanom u Jaše Ignjatovića 67, žali se, da je taj Uzunović natutkao najpre jednog policajca da legitimiše i izudara njenog sina Stojana, pa je zatim išao da potraži nemačku patrolu, pa kad je nije našao, on je doveo dva žandarma, koji su njene sinove, Stojana i Borisava, odveli u žand. stanicu i na mrtvo ime isprebijali, čak i po šakama i tabanima. Docnije im je naredio da besplatno iskopaju rupu za klozet, rekavši ima da treba da budu blagodarni što im nije bio doveo nemačku patrolu. Osim toga, stalno se hvalio da je postavljen za komandanta Marinkove bare i da će on da sudi Ciganima. Toj dvojici, kao i svima Ciganima iz tog kraja, stalno je pretio da će ih oterati kao „komuniste“ sve u logor i da će im doći glave, svaki čas im je psovao majku cigansku, nazivajući ih komunistima i napadajući ih lično ili preko naše ili nemačke policije. Uoči samog

odvođenja Cigana-muškaraca u logor, on je preko cele noći obilazio celu ulicu i stajao kod ciganskih kuća, svakako u nameri da ih čuva i da pazi da neko ne bi pobego, jer je znao da će biti odvođenja. Ujutru pak, oko 4 časova, on je, zajedno sa svojom ženom i snahom Adelom, ulazio sa nemačkom policijom u sve ciganske kuće i potkazivao ih. Šta više, izgleda da je on i predao Nemcima tačan spisak ciganskih kuća, pošto Nemci nisu ni zalazili po drugim, srpskim, kućama. Pored svih tih njegovih pretnji, psovki i potkazivanja, on je čak neke stvari uzeo nekoj Ciganki-Persi, za vreme dok se ona nalazila u logoru i nešto je od njih prodao, a nešto se kod njega još uvek nalazi. Persa se pak, kao i njena deca, nisu više ni vratili iz logora i ne zna šta je sa njima.

2) Njegova žena je takođe potkazala Cigane, nazivala ih komunistima, psovala ih i pretila im. Osim toga, lično je napala i išamarala jednu Ciganku.

3) Snaha Adela, čijeg su muža Nemci odveli za Nemačku, i koj se prema Ciganima takođe ponašao kao i njegov otac Đorđe, takođe je potkazivala nemačkim vlastima ne samo Cigane nego i mnoge Srbe. Šta više, jednoj Ciganki, nekoj Nati Petrović, uzela je veću sumu novaca i obećala joj da će je sakriti i sačuvati od odvođenja u logor, a u stvari je krišom prijavila policiji, koja je došla pa je odvela i nju i njena 4 deteta u logor, odakle se više nisu ni vratili. Osim toga, cela Marinkova bara zna, pa će čak i potpisati, da je bila veoma nemoralnog ponašanja, da je održavala najintimnije veze sa Nemcima i da se ceo komšiluk bojao i čuvao od nje. Sada pak, izgleda, da je negde pobegla i nestala iz tog kraja, svakako iz straha da ne bude optužena.

O svima ovim navodima, kao i mnogome čemu drugome, posvedočiće niže navedeni svedoci kao članovi udruženja, a po potrebi dostavićemo i druge, čak i među Srbima.

Molimo naslov da imenovane što pre uzme na odgovornost i po utvrđenoj krivici izdejtvuje kod nadležnih vlasti da se liše slobode i osude na kaznu koju su zaslužili, s obzirom na fakat, da su svojim potkazivanjem Cigana od kuće do kuće krivi za smrt bezbrojnih hranitelja pa i čitavih porodica. Ovo u toliko pre, što je udruženje već obavesteno da su svi odvedeni Cigani iz Beograda streljani i poubijani u Nemačkoj; te su mnoge porodice, žene i deca, ostali bez svoga hranitelja i branitelja.

Svedoci za prednje navode su:

- 1) Jovanka Belkić, Jaše Ignjatovića 67, čija su dva sina izubijani, a zatim odvedeni
- 2) Žika Dobrosavljević, Peke Pavlovića 76,

- 3) Natalija Todorović, Jaše Ignjatovića 82,
- 4) Živko Milovanović, Peke Pavlovića 57,
- 5) Darinka Stanković, Jaše Ignjatovića 67,
- 6) Desanka Kostić, Jaše Ignjatovića 65,
- 7) Mitra Todorović, Jaše Ignjatovića 67,
- 8) Radovan Aćimović, Jaše Ignjatovića 84,
- 9) Mileva Stojanović, Jaše Ignjatovića 60a,
- 10) Nata Firizević, Jaše Ignjatovića 60a,
- 11) Zorka Radosavljević, Jaše Ignjatovića 72,
- 12) Leposava Paunović, Jaše Ignjatovića 67.

SMRT FAŠIZMU – SLOBODA NARODU!

Pretsednik udruženja,
(Nečitljiv)
(dipl. pravnik)¹⁵⁵

Nekoliko meseci kasnije, isto udruženje je poslalo još jedno pismo, ovog puta sudskim vlastima (Javnom tužiocu za Srbiju), jasno zahtevajući da Dragi Jovanović, koji se tada već nalazio u zatvoru policije bezbednosti (OZNA), bude saslušan i po pitanju masovnog ubijanja Roma. U pismu se navodi da:

Udruženje je saznalo da se u Beogradu nalazi Dragi Jovanović, poznati ratni zločinac, koji treba da odgovara pred sudom.

Kako je Jovanović jedan od najvećih krivaca i za strašnu sudbinu naših sunarodnika-Cigana, i kako udruženje još ni do danas nije moglo doznati šta se sa njima odigralo, jer o tome nema nikakvih podataka ni sama Državna komisija za ispitivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, to najlepše molimo Javnog tužioca da izvoli primiti ovaj akt kao vrstu optužbe svih Cigana u Srbiji, a naročito Cigana iz Beograda, koji su najviše stradali. Osim toga, molimo istražne vlasti da imenovana zločinca saslušaju i na okolnost: šta je sa Ciganima, gde su poslani i da li su još u životu ili su svi streljani? Ubeđeni smo da je njemu sve to poznato kao jednom od glavnih saradnika i pomagača okupatora, koji je baš najviše proganjao nas Cigane.

Istovremeno molimo Druga Javnog tužioca da nas po mogućstvu, na svaki način obavesti o rezultatima istrage u vezi sa ovim pitanjem, odnosno da li su odvedeni Cigani još uvek u životu i gde su poslani od

155 AJ, 110-273-833.

strane okupatora. Ovo radi toga što su još i danas mnoge majke, žene i sestre, koje su uvijene u crno, u neizvesnosti u pogledu sudbine svojih milih i dragih.¹⁵⁶

Nažalost, ništa nije učinjeno. Kao i u slučaju nemačkih ratnih zločina kojima je suđeno ispred jugoslovenskih vojnih sudova, ni Dragom Jovanoviću, kao ni drugim domaćim fašistima, nije stavljena na teret odgovornost za genocid nad Romima. Jedino u optužnici protiv drugih pripadnika Nedićevog režima, Tanasija Dinića, Velibora Jonića i Đure Dokića, pomenuta je njihova uloga u sprovođenju istrebljenja Jevreja i „Cigana“, ali se nije išlo dalje od toga.¹⁵⁷ U tom smislu indikativan je izveštaj koji je Gradsko povereništvo Beograda Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača uputilo 27. novembra 1945. godine Zemaljskoj komisiji:

Zbog oskudice konkretnih podataka o načinu izvršenja zločina u Beogradu, u pojedinim slučajevima i zbog jednostranog postupka, pristupa se skupnom utvrđivanju svih zločina izvršenih prema Ciganima. Usled toga što su ovi zločini izvršeni dosta davno, uglavnom 1941. godine, te su utisci prilično izbledeli, a s druge strane građani zbog toga što su zločinci poimenično nepoznati, odsutni ili većim delom likvidirani, ne vide potrebu u utvrđivanju ovih zločina i zločinaca te ni razlog da podnose prijave. Zbog toga je ova komisija, uspela da prikupi relativno mali broj podataka.¹⁵⁸

Prikupljeni podaci, izrađeni izveštaji i utvrđivanje odštete za svaku žrtvu nestali su iz diskursa o ratnim zločinima. Kao i u ostalim evropskim zemljama, Romi su bili zaboravljeni.

156 IAB, kutija „Jovanović Dragi“, 595-611, br. 10, Cigansko kulturno-prosvetno udruženje Javnom tužiocu za Srbiju, 16. februara 1946. god.

157 Miodrag Zečević (prir.), *Dokumenti sa suđenja Draži Mihailoviću*, SUBNOR Jugoslavije, Beograd, 2001, str. 163.

158 Izveštaj br. 7562 je Gradsko povereništvo Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača uputio 27. novembra 1945. godine Zemaljskoj komisiji Srbije, 27. novembra. 1945. godine, objavljen u Miodrag Zečević (prir.), n. d., str. 1732.

V GENOCID NAD ROMIMA U DRUGIM GRADOVIMA SRBIJE: KRATAK PREGLED

Mere protiv romskog stanovništva uvedene su i primenjene u svim gradovima okupirane Srbije. Kao i u Beogradu, Romi su bili žrtve masovnih streljanja tokom jeseni 1941, i u mnogim drugim gradovima. O tome u literaturi postoji relativno malo podataka. Fragmentarni tragovi ukazuju na činjenicu da se moraju sprovesti nova, detaljnija istraživanja, kako bi se o genocidu nad Romima u Srbiji dobila potpunija slika. U ovom kratkom poglavlju, koje se može smatrati apendiksom, razmatraju se samo oni „najpoznatiji“ slučajevi. Želja je da se, bez preterane ambicije, pokaže da je stradanje Roma pitanje koje obuhvata celu Srbiju, iako je u Beogradu ono dostiglo najveće razmere.

Šabac

Okupatorske snage su ušle u Šabac 13. aprila 1941. godine. Nakon konačnog sloma jugoslovenske vojske i podele teritorije Jugoslavije, šabački okrug je postao pogranična oblast, prema novostvorenoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Od početka oružane borbe protiv okupatora i kvislinga, na tom prostoru su se razvili jak narodni otpor i delovanje partizanskih jedinica. Već avgusta meseca formiran je mačvanski odred i izvedena prva velika oružana akcija, odnosno napad na selo Bogatić, koja je prošla izuzetno uspešno.¹

1 O tome videti: Dragoslav Parmakovic: *Mačvanski (Podrinski) narodnooslobodilački partizanski odred, 1941–1944*, Fond narodnooslobodilačke borbe Podrinja, Šabac, 1973.

Nakon tog napada i brzog jačanja partizanskih snaga, okupatorske snage u šabačkom okrugu dobile su pojačanje. Do prvog oružanog sukoba između partizanskih i nemačkih jedinica dolazi 14. avgusta kod sela Duvanište, nakon čega se borba proširila u druge teritorije okruga. U drugoj polovini septembra okupacionim vlastima postalo je jasno da se na otpor u šabačkom okrugu mora reagovati adekvatnije.

Upravo u tom periodu došlo je do imenovanja generala Bemea kao opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji, koji je, među svojim prvim aktima, naredio čišćenje te teritorija od neprijateljskih elemenata.² U toj zapovesti, pored ostalog se navodi da „bezobzirne mere moraju biti zastrašujući primer, što će se za kratko vreme pročitati po celoj Srbiji.“³

Čišćenje Mačve nije prošlo bez otpora ustanika. U naredjenju nemačkog vojnog zapovednika za Srbiju navodi se da je 23. septembra otvorena paljba na nemačku patrolu, koja je pretrpela gubitke. Dalje se navodi da odmah sutradan „342 divizija ima na prepad da pokupi u Šapcu sve muškarce između 14 i 70 godina i da ih prebaci u koncentracioni logor, koji će divizija podići zapadno od Save.“ Takođe je navedeno da na licu mesta treba streljati stanovništvo koje učestvuje u borbama.⁴

Akcija hapšenja je trajala tri dana. U dnevnom izveštaju štaba 342. pešadijske divizije, od 25. septembra 1941, pominje se da je tokom akcije čišćenja uhapšeno 3.500-4.000 muškaraca iz Šapca.⁵ U dnevnom izveštaju narednog dana navodi se da je uhapšeno 4.410 ljudi.⁶ Ovaj broj uhapšenih je potvrđen u izveštaju nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji od 27. septembra 1941 godine.⁷

Za sve uhapšene, na osnovu naredbe koja je izdata 25. septembra od strane nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji, trebalo je da se for-

2 Videti poglavlje o genocidu u Srbiji.

3 *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, dok. 168.

4 Isto, dok. 170.

5 Isto, dok. 175.

6 Isto, dok. 176.

7 Isto, dok. 178.

mira poseban logor zapadno od Save, na lokalitetu Jarak, 20 kilometara severno od Šapca.⁸ Sutradan je krenuo transport od oko 5.000 ljudi, u koji su ubačeni i Jevreji iz Šabačkog logora na Savi, odnosno šabački Jevreji muškarci iz „Kladovskog transporta“.⁹

Prilikom prebacivanja zatvorenika, nemački vojnici na konjima i biciklima nametali su iscrpljenim zatvorenicima nemogući tempo. Prvo su poterani do sela Klenak, gde su ostavljeni dva dana bez hrane i vode, nakon čega su nastavili put Jarka. Određeni broj nije preživeo prebacivanje. Kada su stigli u Jarak, procenjeno je da pozicija nije najpovoljnija za logor, tako da su isti zarobljenici poterani nazad, prema Šapcu. Povratak je bio jednako težak i određeni broj zarobljenika nije preživeo put.

Posle partizanskog napada na nemačke vojnike kod Topole 2. oktobra, Beme je naredio streljanje 2.100 talaca, od kojih je 805 „Jevreja i Cigana“ trebalo uzeti iz logora u Šapcu.¹⁰

Streljanje Jevreja i Roma izvršeno je 12. i 13. oktobra u selu Zasavica.

Po rečima jednog svedoka, iz grupe meštana koju su nemačke vlasti odredile da iskopa raku i zakopa streljane Jevreje i Rome:

Prvog dana, t.j. 12. oktobra 1941. godine, Nemci su streljali izvestan broj Cigana, a sutradan, upravo 13. oktobra streljali su, koliko ja mogu da ocenim, oko 700–800 Jevreja. Postupak oko streljanja bio je sledeći: ispred rake Nemci su poboli 50 omanjih kočeva, tako da su za svaki kolac postavili po jednu žrtvu. Kolac je bio udaljen od rake najviše 1 metar i svaka žrtva je padala na ledinu a ne u raku. Svaku žrtvu streljala su, iz neposredne blizine, dva Nemca, a to su činili na komandu jednog oficira. Posle ispaljenih plotuna vojnici se udaljuju, a nemački oficiri

8 Isto, dok. 174.

9 „Kladovski transport“ je naziv koji se odnosi na grupu od oko 1.200 Jevreja izbeglica iz Austrije i drugih srednjoevropskih zemalja, koji su se u trenutku izbijanja rata sa Jugoslavijom nalazili privremeno u Šapcu, u nadi da će uspeti da produže put ka Palestini. Svi, osim nekoliko izuzetaka, stradali su u Srbiji. O „Kladovskom transportu“ videti: Milica Mihajlović (prir.), *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2006.

10 Videti poglavlje o genocidu u Srbiji.

zalaze i svaku žrtvu koja pokazuje znake života dotuku pištoljima. Odmah za njima idemo mi i pobijene ljude najvećom brzinom pobacamo u raku.¹¹

Glas o masovnim streljanjima se već dva dana kasnije proširio po celom Šapcu. Saznalo se da je Vermaht streljao sve Jevreje muškarce iz logora, kao i oko 200 Roma. Oko mesec dana kasnije, po rečima svedoka, streljano je 600 Jevreja kao i 100–120 Roma.¹²

Posle rata, Zemaljska komisija Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača obrazovala je posebnu komisiju sa zadatkom da vrši ekshumaciju u selu Zasavica. Stevan Jovičić, službenik iz Šapca, koji je učestvovao u tom radu, svedočio je da je prilikom iskopavanja komisija pronašla tela 868 ubijenih, od kojih su oko sedamdeset bili Romi iz Šapca. Narodnost je utvrđena tako što su kod nekih pronađene legitimacije, dok su ostale prepoznale njihove porodice.¹³

Tokom operacije čišćenja ušća Drine i Save, koja je trajala nešto više od mesec dana, na toj teritoriji bilo je streljano više od 3.600 ljudi, što uhvaćenih partizana, što civila, dok je kroz logor u Šapcu prošlo oko 22.000 ljudi.¹⁴

Do početka novembra 1941. godine u Šapcu je ostao samo mali broj slobodnih Roma; Jevreja na slobodi više nije bilo. Ipak, 7. novembra je izdato naređenje da se svi slobodni Jevreji i Romi prijave. Uskoro u Šapcu više nije bilo ni slobodnih Roma, osim onih koji su uspeli da budu izbrisani sa spiskova „Cigana“.¹⁵

11 AJ, 110-908-1025. Po svedočenju drugog svedoka, Nemci su drugi dan streljali više Roma nego Jevreja: AJ, 110-593-133. Bez obzira na razliku između ova dva svedočanstva, upadljivo je da u oba slučaja svedocima ostalo u sećanju da je izvestan broj Roma streljan u toku jednog dana.

12 Milan Koljanin, *Poslednje putovanje Kladovskog transporta*, u Andrej Mitrović i Milica Mihajlović (prir.), *Kladovo Transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2002, str. 80 (fusnota br. 33).

13 AJ, 110-908-1032.

14 Venceslav Glišić, *Teror i zločini...*, str. 55.

15 Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Dnevnik, Novi Sad, 1967, str. 77.

Kragujevac

Dok su akcija čišćenja Mačve i masovni zločini nad civilima još bili u toku, vrh vojske je tražio da se slična operacija, sa istom brutalnošću, izvede i u centralnoj i zapadnoj Srbiji, gde su partizanske snage i četnici držali važne gradove i širu teritoriju, poznatu kao Užička republika. Prvih dana oktobra general Hofman (Hoffmann), komandant 717. Divizije, koja je imala zadatak da akciju „čišćenja“ sprovede prvenstveno oko Gornjeg Milanovca i Rekovca, predvideo je određene mere protiv stanovništva, u duhu onoga što se upravo tih dana dešavalo u severozapadnoj Srbiji: pretnje, paljevine, hapšenje talaca i celokupnog muškog stanovništva, osim dece i staraca.¹⁶ Drakonske mere, po kojima je ceo srpski narod trebalo smatrati saučesnikom ustanika, i koje su posle dodatnih naređenja generala Bemea predviđale prvenstveno hapšenje komunista, Jevreja i Roma kao talaca, bile su osnovne naredbe koje će nemački oficiri primenjivati u toku akcija protiv ustanika i koje će dovesti do masovnih zločina u raznim gradovima Srbije.

Grad Kraljevo, u centralnoj Srbije, bio je tada u nemačkim rukama i u njemu se nalazila većina trupa koje su se prethodno povukle iz užičkog kraja. U iščekivanju partizanskog napada i u strahu da će se ustanicima pridružiti i kraljevačka radnička klasa, zaposlena u lokalnim fabrikama aviona i lokomotiva, kao i u železnici, nemačke vlasti su naredile njihovo hapšenje.

Partizanske snage su nekoliko dana kasnije, tačnije u noći između 14. i 15. oktobra, izvršile napad na Kraljevo, ali su bili odbijeni, pošto su im neprijatelju naneli gubitke od 14 mrtvih i 10 ranjenih. Sutradan su nemačke vlasti naredile i izvršile hapšenje svih muškaraca između 14 i 60 godina do kojih se moglo doći. U naredna tri dana, svih uhapšenih 1.736 muškaraca i 19 žena streljano je od strane nemačke vojske. Sledećih dana streljani su i svi muškarci izbeglice, koji su bili smešteni na kraljevačkoj železničkoj stanici.¹⁷

16 Venceslav Glišić, *Teror i zločini...*, str. 53.

17 Isto, str. 64.

Posle partizanskog napada na jedinice 3. Bataljona 749. puka u blizini Gornjeg Milanovca, tokom kojeg su nemačke snage izgubile 10 ljudi, a 26 je bilo ranjeno, komandant puka je, sledeći Bemeova uputstva, naredio odmazdu nad civilnim stanovništvom. U selima u okolini Kragujevca 19. oktobra su streljana 422 muškarca, dok su narednih dana nemačke snage, u saradnji sa kvislinškim formacijama, izvršile masovno hapšenje i u samom Kragujevcu. Među uhapšenima su se nalazili i celi razredi lokalnih srednjih škola, kao prvi i drugi razred Učiteljske škole i peti razred gimnazije. Svi su smešteni u zgrade lokalnog sabirnog logora, u kojima su se već od 18. oktobra nalazili i svi muški Jevreji iz Kragujevca, njih oko 80. Streljanje je izvršeno 21. oktobra, na tri lokaliteta oko grada, najviše na mestu poznatom kao Šumarice. Tog dana je ukupno streljano 2.300 civila.¹⁸

Nekoliko dana pre streljanja u Kragujevac je stigao ljotićeovski V dobrovoljački odred, pod komandom Marisava Petrovića. Njihov zadatak je prvenstveno bio da u gradu regrutuju nove dobrovoljce. Pored toga što je pomagao Nemcima, odred je tokom 20. oktobra samostalno vršio hapšenja, a njegovi pripadnici su zajedno s Nemcima pljačkali jevrejske radnje i stanove.¹⁹

Upravo jedna grupa V dobrovoljačkog odreda, pod vođstvom Momčila Zdravkovića, zvanog „Izrila“, imala je zadatak da pokupi Rome.²⁰ Među uhapšenima su bila i četvorica nepokretnih staraca, koje su ubacili u kamione „kao vreće“.²¹ Sutradan, na dan streljanja, ljotićevci su se trudili da iz velike grupe uhapšenih Kragujevčana izbave one koji će, po njihovom mišljenju, postati novi „dobrovoljci“. Umesto njih, dali su Nemcima druge taoce, uglavnom Rome, i to u većem broju nego što je bilo potrebno.²² Po nekim procenama, tada je streljano oko 200 Roma.²³

18 Isto.

19 AJ, 110-908-683.

20 Branislav Božović, *Poruke streljanog grada*, Spomen park-Kultura, Kragujevac, 1966, str. 123–124.

21 AJ, 110-102-777, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Harald Turner, str. 17.

22 Branislav Božović, *Poruke streljanog...*, str. 130–131.

23 Valter Manošek, n. d., str. 165.

Niš

Kao drugi po veličini, Niš je bio najvažniji grad u južnom delu okupirane Srbije. U njemu je uoči rata živelo 40.000 ljudi, među kojima 950 Roma, na teritoriji samog grada, i još 350 na njegovom seoskom području.²⁴ Dolaskom okupatora, postao je sedište Feldkomandature 809, na čijem se čelu nalazio Karl Frajher fon Botmer (Karl Freiherr von Bothmer). Preko Feldkomandature, Upravni štab Vojnog zapovednika u Srbiji je vršio kontrolu nad svim kvislinškim i savezničkim snagama u jugoistočnoj Srbiji: Nedićevoj žandarmeriji, četnicima Koste Pećanca, dobrovoljačkim ljotićeuskim odredima, a od 1942. godine i nad bugarskim okupacionim korpusom. Feldkomandaturi 809 bile su potčinjene Krajskomandature u Zaječaru i u Leskovcu, a do decembra 1941. godine i Krajskomandature u Kruševcu i Kosovskoj Mitrovici.²⁵

Upravo kao što se desilo u drugim gradovima Srbije, postojeći lokalni administrativni aparat je nastavio da radi u službi okupatora. Odgovarali su sa jedne strane nemačkim vlastima, a sa druge kvislinškom Ministarstvu unutrašnjih poslova²⁶.

Borba protiv ustanika i naredbe vojnih vlasti iz septembra 1941. godine dovele su do formiranja koncentracionog logora Crveni krst, pod upravom Gestapoa iz Niša. Kroz logor je prošlo oko 30.000 ljudi, od toga oko 750 Jevreja: muškarci su streljani, a žene i deca odvedeni na Sajmište.²⁷ Logoraši određeni za streljanje bili su odvođeni na stratište Bubanj.

Ubrzo nakon naredbe od 30. maja 1941. godine, iz raznih službi niške opštine izbačeno je s posla petnaest romskih službenika.²⁸ Romi

24 Đokica Jovanović, ...Čuo je da su Cigani streljani na Bubnju...Kultura zaborava ili Romi u Nišu u vreme II svetskog rata, u Sulejman Bosto, Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević (prir.), *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2008, str. 84.

25 Miroslav Milovanović, *Nemački logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanja na Bubnju*, ISI-opštinski odbor SUBNOR Niš-Narodna knjiga, Beograd, 1983, str. 17–18.

26 Isto, str. 29.

27 Isto, str. 92.

28 Đokica Jovanović, n. d., str. 85.

u Nišu bili su uglavnom muslimanske vere. Zbog toga su se za njih zalagali pre svega predstavnici albanske narodne grupe, koji su iskoristili strah Roma od hapšenja da bi ih regrutovali za albanske kvislinške formacije; s druge strane, neki popovi su pokrstili grupe muslimanskih Roma i dali im srpska imena i prezimena, spasavajući ih na taj način od progona.²⁹

Nekoliko dana pre velike racije u Beogradu, kvislinške snage su 20. oktobra 1941. godine blokirale svih pet romskih naselja, odnosno „mahala“ – Stočni trg, Beograd-mahalu, Stambol kapiju, Čair i Rabadžimahalu – i uhapsili sve muškarce iznad 16. godina do kojih su mogli doći. Romski kmet, koji je morao da predvodi vojnike, vikao je na srpskom, „Narode, ustanite i izlazite“, a istovremeno na romskom „Bežite, kud ko zna“. Ukupno je uhapšeno oko 370 Roma.³⁰ Svi su odvedeni u logor na Crvenom krstu.

Grupa Roma koja je izbegla hapšenje 20. oktobra, uspostavila je vezu sa šefom albanskih kvislinga na Kosovu, Džaferom Devom, koji je kod Gestapoa u Nišu izdejstvovao puštanje Roma iz logora. Oni su pušteni u grupama, prvenstveno oni koji su radili u fabrikama, ali grupa od 90 ljudi je ipak bila prebačena u kazneni zavod i 23. februara 1942. godine streljana na Bubnju.³¹ O tom događaju, referisao je i okružni komitet KPJ za Niš:

(...)

2) Ovde je pre dva dana izvršeno masovno streljanje. Streljano je 850 ljudi. Preko 600 su izveli iz kaznenog zavoda, zatim skoro sve muške Jevreje, nešto Cigana i jedan deo preostalih ljudi iz logora. To je odmazda okupatora za akcije koje se u okolini vode i osveta zbog bekstva zatvorenika iz logora i pogibije nekoliko nemačkih vojnika. U gradu je veliki strah i mnogi beže samo da glavu spasu. (...) ³²

29 Isto, str. 89.

30 Isto, str. 87.

31 Isto, str. 87–88.

32 Zbornik NOR, tom I, knj. 3, dok. 30.

U narednom periodu u logor će biti dovedeno i 170 Roma iz okolnih gradova, odnosno iz Prokuplja, Aleksinca, Svrlijiga, Bele Palanke i drugih mesta, koji će takođe biti streljani.³³

Prema računici Đokice Jovanovića, u Nišu je streljano 298 Roma, što u logoru na Crvenom krstu, što na stratištu Bubanji.³⁴ Iako se s jedne strane tvrdi da broj nije konačan, s druge strane nije navedeno da li su to bile žrtve rasnog progona i genocida, ili je, kao u slučaju Roma interniranih u beogradskom logoru na Banjici, reč o onima koji su ubijeni kao partizani ili njihovi simpatizeri, bez obzira na njihovo poreklo. Takođe, za mnoge Rome koji će biti deportovani u Borski rudnik ili u Nemačku na prinudni rad, nije jasno da li su bili žrtve rasnog progona ili su deportovani kao „Srbi“, upravo kao i mnogi sugrađani srpske nacionalnosti.

Leskovac i drugi gradovi

U Leskovcu je aprila 1941. meseca uspostavljena Krajskomandatura, potčinjena Feldkomandaturi 809, a od leta je delovala i ispostava BdS-a. Kao i drugde, nemačke snage su se, iako su imale apsolutnu vojnu i civilnu vlast, oslanjale na kvislinge, prvenstveno na lokalnu ispostavu Specijalne policije, žandarmeriju, ljotićevece i pripadnike administrativnog aparata.³⁵ U leskovačkom kraju bili su prilično aktivni i dobrovoljci Koste Pećanca.

Već od 1941. godine bila je prisutna i bugarska vojska, koja je na početku angažovana za zaštitu železničke pruge, a kasnije, zajedno sa svim drugim okupatorskim i kvislinškim formacijama, upotrebljena u borbi protiv partizana.³⁶ Sve te formacije su bile odgovorne za mnoge zločine nad civilnim stanovništvom tokom okupacije.

33 Miroslav Milovanović, n. d., str. 194–195.

34 Đokica Jovanović, n. d., str. 89.

35 Hranislav Rakić, *Teror i zločini okupatora i domaćih izdajnika u Leskovačkom i Vranjskom kraju 1941–1944*, Narodni Muzej Leskovac i međuopštinski odbor SUB-NOR-a Južnomoravskog regiona, Leskovac, 1986, str. 42.

36 Isto, str. 46.

Od napada na Sovjetski Savez do kraja 1941. godine, njihova aktivnost se uglavnom razvijala kroz pojedinačna ili grupna hapšenja komunista i njihovih simpatizera. Međutim, 3. decembra iste godine, organizovana je velika ofanziva protiv partizanskih snaga na oslobođenoj teritoriji Puste Reke i Jablanice. U toku borbe, ubijeno je nekoliko nemačkih vojnika i kvislinga. Odmazda bila je brza.

Dva dana posle ofanzive, nemačke vlasti su naredile hapšenje talaca u samom Leskovcu. Nedićeva žandarmerija blokirala je romske četvrti Podvorce i Sat-Malu. Slično onome što se dva meseca ranije desilo u Beogradu, išli su od kuće do kuće i pokupili sve muškarce starije od 16 godina, govoreći im da moraju da rade na istovaru robe na železničkoj stanici. Svi uhapšeni su odvedeni u obližnju školu i tu zadržani. Međutim, budući da su uspeli da uhapsu samo 120 Roma, odlučili su da puste nekoliko njih, kako bi pokazali da će uskoro i svi ostali biti pušteni. Pošto što se situacija barem privremeno smirila, žandarmi su 9. decembra ponovo blokirali romske četvrti, uključujući ovog puta i Vinarce i Pečenjevac. Zajedno sa Nemcima, hvatali su muškarce i na silo ih ubacivali u kamione. Sutradan su svi streljani na mestu zvanom Gavrina dolina, na planini Hisar, u blizini Leskovca. Ukupno je bilo ubijeno 293 Roma, zajedno sa 11 Srba i 6 Jevreja.³⁷

Tragovi koji postoje u literaturi ili u arhivskoj građi, govore da su mesec dana posle ulaska okupatora u Bor uhapšeni jedna grupa „Cigana“ i jedan Jevrejin, koji su zatim prebačeni u Zaječar.³⁸ U optužnici protiv Ernsta Ludviga Langemana Šulcea (Ernst Ludwig Langemann Schulze), majora nemačke vojske, koji je bio na čelu Krajskomandature u Zaječaru od 20. aprila 1941. do 5. avgusta 1943. godine, između ostalog stoji da su,

37 Isto, str. 51–53. Autor navodi i poimenični spisak streljanih.

38 AJ, 110-908-387.

preko 1000 Cigana sa teritorije okruga po naredbi okrivljenog, hapšeni i po logorima mučeni, dobar broj od njih izumrli i streljani, a ostatak najzad pušten.³⁹

Pored toga, Fric Miler (Fritz Müller), major nemačke vojske i bivši krajskomandant u Zaječaru, upitan od jugoslovenskih vlasti posle rata, „Da li je naređenje za hapšenje Cigana išlo preko Feldkomande ili ne?“, odgovorio je: „Sećam se da je naređenje za hapšenje Cigana došlo koncem 1941. god., a zatim je isto Feldkomanda prenela na Krajskomande. Detalja se sada ne sećam“.⁴⁰

U Kruševcu, gradu u centralnoj Srbiji, Romi su takođe bili žrtve masovnih streljanja. U jednom izveštaju okružnog komiteta KPJ za kruševački okrug iz oktobra 1941, stoji:

(...) Najvažnija akcija je bila oružani ustanak i petodnevna opsada grada. Mobilizaciju seljaka izvršio je major Keserović kao četnik, ali se nije znalo da li za borbu protiv partizana ili Nemaca. Pred napad na kratko vreme saopštava da ih vodi u borbu i napad na grad i istovremeno traži saradnju našeg odreda (...). Na ovo su Nemci odgovorili represalijama. U gradu su pobili oko 130 ljudi, i to na ulici i u kućama, i streljali oko 56 Cigana i nešto građana. (...)⁴¹

39 AVII, Vojni sudovi, predmet Harald Turner i drugi, 3/III, k. 1, Dopisi, Optužni akt protiv Šulcea Langemana Ernsta Ludgiva, str. 2.

40 AVII, Vojni Sudovi, predmet Vilhelm Fuks i drugi, 3/III, k. 1, saslušanje Frica Milera, str. 3.

41 Zbornik NOR, tom I, knj. I, dok. 39.

VI ZAKLJUČAK

Ako bi trebalo hronološki definisati period u kojem je izvršen genocid nad Romima u Srbiji, moglo bi se, uz određene rezerve, reći da se njegov početak nalazi u uvođenju prvih antiromskih mera u maju 1941. godine, dok njegov završetak predstavlja raspuštanje Jevrejskog logora na Sajmištu u maju 1942. godine. U tom vremenskom razdoblju, naime, Romi su bili žrtve rasne i socijalne diskriminacije, masovnih streljanja i stradanja u logoru.

Naredbom od 30. maja 1941 godine, oni su izjednačeni sa Jevrejima. Od tog trenutka nisu više imali nikakva građanska prava, a za njih je važilo posebno zakonodavstvo, po kojem su morali da nose žute trake i da prijave svoju imovinu, pri čemu nisu mogli da posećuju javna mesta ili da obavljaju svoje poslove.

U Beogradu, masovna streljanja koja su usledila posle partizanskih napada u oktobru iste godine – kao što je bio slučaj napada kod Topole početkom meseca, zbog čega je general Beme naredio streljanje 2.200 talaca (800 iz logora u Šapcu), ili slučaj napada kod Valjeva polovinom istog meseca, posle kojeg je usledilo streljanje još 2.200 talaca – dovela su do drastičnog smanjenja ukupnog broja raspoloživih talaca iz „rasnog“ rezervoara, odnosno iz logora Topovske šupe. Jevreja jednostavno više nije bilo dovoljno, a ogromnu potrebu za taocima nije mogao da zadovolji „politički“ rezervoar, odnosno, logor na Banjici. Trebalo je, dakle, odmah pronaći veliki broj ljudi koji se mogu poslati u smrt, a da to nikome u Beogradu ne zasmeta previše, kao što nije smetalo ni uništenje Jevreja muškaraca. Masa žrtava je već bila spremna, na raspolaganju; za njeno hapšenje nisu bile potrebne veće snage, jer čak su i živele pored logora. Pošto su bili bedni, siromašni i margi-

nalizovani, njihovo uklanjanje sigurno ne bi predstavljalo problem za sugrađane i možda bi čak olakšalo poziciju Uprave grada Beograda i opština, koje su se rvale s mnogim socijalnim i zdravstvenim problemima. U drugoj polovini oktobra Turnerovi predloži o hapšenju Roma dobili su napokon odgovarajući odgovor od Bemea.

Slična situacija, da se muški Romi koriste za „popunjavanje“ kvota za streljanje, postojala je i u drugim gradovima Srbije.

U tom smislu je interesantno primetiti da je posle masovnih streljanja u Kraljevu i Kragujevcu, koja su najviše pogodila srpske građane, predsednik Milan Nedić urgirao kod nemačkih vlasti da se politika odmazde zaustavi. Beme se načelno složio, naročito usled posledica koje su streljanja imala kod lokalnog stanovništva.¹ Ipak, sledećih dana, biće streljani preostali muški Jevreji iz Beograda i Banata, osim jedne grupe koju će nemačke vlasti upotrebiti za radove na Sajmištu, dok će Romi u celoj Srbiji postati nove žrtve odmazdi. Niko zbog toga nije uložio protest.

U trenutku smenjivanja generala Bemea, 5. decembra 1941. godine, njegovom „nasledniku“ generalu Baderu ostavljena je prosta računica o do tada izvršenim egzekucijama, kao i broj talaca koji se još moraju streljati. Iako podaci nisu bili sasvim tačni, izračunato je da je do tog datuma streljano 11.164 talaca, a da je trebalo ubiti još 20.174 ljudi da bi se ispunila kvota.²

Od ukupnog broja žrtava, oko 5.000 su bili Jevreji, a oko 2.500 Romi.³

Usled nove situacije u zemlji i povlačenja glavnine partizanskih snaga u Bosnu, general Bader će smanjiti broj talaca određenih za streljanje, ali će Romi, upravo kao i Jevreji, ostati u kategoriji onih talaca koje je trebalo prve streljati, iako ih, jednostavno rečeno, više nije bilo: za svakog ubijenog Nemca, trebalo je streljati 50, a za ranjenog 25 lju-

1 Christopher Browning, *Fateful months...*, str. 54.

2 Isto, str. 55.

3 Milan Koljanin, *Nemački logor...*, str. 39–40.

di. Ipak, taoce je trebalo uzeti iz redova komunista, Roma, Jevreja, kriminalaca, itd.⁴

Ubijanje Roma je prošlo prilično bezbolno za ostatak stanovništva. Položaj Roma, iako su bili žrtve segregacije, naročito posle naredbe od 30. maja 1941. godine, verovatno se nije mnogo promenio u očima drugih stanovnika, jer su oni i pre rata bili žrtve društvene i ekonomske segregacije. Iz tog položaja, nažalost, neće izaći ni kasnije.

U procesu donošenja odluke o streljanju muških Roma, ukrstile su se dve osnovne smernice. S jedne strane, nemačka vojska je, posle Kajtelovog naređenja o streljanju 100 talaca za ubijenog, a 50 za ranjenog Nemca, imala stalnu potrebu za novim žrtvama. Kao fabrika koja je trebalo da ostvari proizvodnju neophodnu za dalji rad, Vermaht je tražio sve više sirovine kako bi proizvodio smrt nevinih i zadovoljio svoju osvetničku politiku. Činjenica da su već u leto 1941. godine izvršena streljanja nad Jevrejima i da to nije imalo nikakve štetne posledice ni kod kvislinških vlasti, niti u narodu, sugerisala je da se kao taoци mogu uzeti prvenstveno Jevreji muškarci. Ipak, njihov relativno mali broj, zahtevao je da se već krajem oktobra nove žrtve traže negde drugde, a da se istovremeno izbegava dalje uzimanje talaca srpske nacionalnosti, kako se ne bi previše uznemirilo stanovništvo. Rešenje je bilo okrenuti ka Romima, koji su prema nacističkim načelima takođe bili „kompatibilne žrtve“ i za koje se niko neće zauzeti. Streljanje Jevreja i Roma je pružalo garanciju da će se odmazde vršiti na najsigurniji i najmirniji način.

S druge strane, uticaj lokalnih nemačkih vlasti i naročito Haralda Turnera, odigrao je možda, najznačajniju ulogu.

Član nacionalsocijalističke partije od 1930. godine i pripadnik SS-a od 1932, sa iskustvom na okupiranim teritorijama Poljske i Francuske, Turner je u aprilu 1941. godine postavljen po Hitlerovoj želji na mesto šefa Upravnog štaba Vojnog zapovednika Srbije. Njegova politika

4 Christopher Browning, *Fateful months...*, str. 55.

se s jedne strane zasnivala na izgradnji srpskog kvislinškog aparata, s druge na uništenju svih nepouzdatih elemenata.⁵ U tom duhu treba promatrati brzinu kojom su u Srbiji uvedene prve mere protiv Jevreja, a naročito protiv Roma: donošenje naredbe od 30. maja 1941. godine, predstavlja Turnerovu želju da se s njima što pre postupi kao i u Trećem Rajhu, odnosno stav da se s njima treba obračunati isto kao i sa Jevrejima. Ne treba zaboraviti da upravo u nacističkoj Nemačkoj, barem tada, nije postojao jedinstveni plan za istrebljenje Roma, nego je to zavisilo od lokalnih prilika. Zbog toga je progon Roma bio različit i nije se desio istovremeno u celoj Evropi.⁶

Turnerova odluka nije sasvim jasna, budući da su Romi u Srbiji živeli van granica nemačkog životnog prostora (*Lebensraum*), tako da su, samim tim, imali drugačije mesto u planovima nacističke ideologije. Ipak, njegova naredba, koja se odnosila na sve Rome u Srbiji, ukazuje na njegovu okretanje rasnoj interpretaciji „Ciganskog pitanja“ koja je upravo tih godina uzimala sve više maha u krugu oko Himlera.

Tek posle napada na Sovjetski Savez i uspostavljanja jasne razlike između Roma nomada, odnosno čergara, kako su nazivani u Srbiji, i starosedelaca, Turner je morao da revidira svoju politiku. Rasna teorija, po kojoj su nomadi bili jedini arijevcu koji su sačuvali svoju čistotu ne mešajući se sa drugim narodima, koja je i dalje važila u Nemačkoj, ustuknula je pred shvatanjem da oni predstavljaju političku opasnost, naročito na okupiranim istočnim teritorijama, jer su, svojom pokretljivošću i potencijalnom obaveštajnom sposobnošću, ozbiljno minirali bezbednost nemačkih trupa. Iz istih razloga, naredbom od 11. jula, opasnim su proglašeni samo čergari, a ne stalno nastanjeni Romi, kao i u drugim okupiranim zemljama istočne Evrope, tako da je samo na njih, barem „za sada“, trebalo primenjivati sve do tada donete antiromske mere. Izjava Turnerove desne ruke Kisela, po kome je

5 Christopher Browning, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, str. 128–129.

6 Michael Zimmermann, *The Wehrmacht ...*, str. 112.

ta odluka donesena u Berlinu, ukazuje na intervenciju centralne vlasti radi regulisanja situacije u Beogradu i u Srbiji.

Turner će, međutim, iskoristiti svaku priliku kako bi i dalje sprovodio svoju politiku. Pored njegove želje da se pitanje Jevreja „reši“ što pre, kao što dokazuju njegova tri obraćanja nemačkom opunomoćeniku Ministarstva inostranih poslova u Beogradu Feliksu Bencleru, u avgustu i septembru 1941. godine, da se srpski Jevreji deportuju u Rumuniju, Poljsku ili Rusiju,⁷ pitanje Roma će ponovo postati aktuelno dolaskom generala Bemea u Beograd. Prilagođavajući svoj stav potrebama nemačke vojske u Srbiji, koja je najviše bila angažovana u borbi protiv komunista, i koristeći odgovarajuću frazeologiju, Turner je krajem oktobra predložio Bemeu istrebljenje muških Jevreja i Roma. I jedne i druge je smatrao „nepouzdanim elementom“, a za Rome je posebno istakao da „ne mogu biti korisni članovi zajednice naroda s obzirom na njihovu duhovnu i fizičku građu“, ali i da su „odgovorni za naročita zverstva i za obavljanje obaveštajne službe“.⁸

Posle masovnih streljanja u jesen 1941. godine, Vermaht nije više imao direktan kontakt sa Jevrejima i Romima u Srbiji. U Berlinu je jasnije počela da se definiše ideja o „konačnom rešenju“ tih pitanja, odnosno o njihovom tehničkom sprovođenju, što će biti rešeno 20. januara na konferenciji u Vanzeu. Na osnovu komunikacije između lokalnih okupacionih vlasti u Beogradu i predstavnika iz Berlina, doneta je odluka o konačnoj likvidaciji jevrejskih i romskih žena i dece iz Srbije. Prva etapa je trebalo da bude logor u samom Beogradu, do donošenja daljih odluka. Ajnzacgrupa je od tog trenutka postala jedini gospodar nad životima oko 7.500 Jevrejki i oko 800 Romkinja i njihove dece.

Iz Beograda je, drugim rečima, već početkom decembra 1941. uklonjeno celokupno „nearijevsko“ stanovništvo, što streljanjem, što

7 Christopher Browning, *The Path...*, str. 128–129.

8 *Zbornik NOR*, tom I. knj. 1, dok. 234; originalno na nemačkom u AVII, NA, 27II-1-36/1 i 36/2.

grupisanjem i interniranjem u logor, koji je trebalo da predstavlja samo privremenu etapu na putu njegovog istrebljenja. Rasni ciljevi su bili postignuti jedino zahvaljujući efikasnoj saradnji svih nacističkih aktera u Beogradu, nemačke, austrijske, folksdojčerske i srpske provenijencije.

Položaj Roma u logoru na Sajmištu bio je veoma težak. Ipak, mogućnost da pribave odgovarajuće potvrde o stalnoj nastanjenosti, pružila im je mogućnost za spas. Većina njih je upravo zbog toga i bila puštena. Ostali su oni koji nisu mogli da nabave tu potvrdu, kao i čer-gari. Oni su, zajedno sa Jevrejima, ubijeni u proleće 1942. godine.

„Cigansko pitanje“ je bilo rešeno. Romi su bili jednim delom pobijeni, dok je većina njih administrativno „pretvorena“ u Srbe.

Mehanizam pomoću kojeg se to ostvarivalo ukazuje i na specifičnu ulogu koju su kvislinške vlasti u Srbiji imale u genocidu nad Romima.

Od samog uspostavljanja lokalne, gradske i nacionalne uprave, pitanje Jevreja i pitanje Roma bili su ozbiljno shvatani i njima se posvetila efikasna pažnja, tipična za administrativne i policijske aparate. Nemačka naređenja su marljivo sprovedena i strogo poštovana: do kraja juna 1941. godine, odnosno dva i po meseca posle početka okupacije, Jevreji i Romi su bili izbačeni iz službi i registrovani, a dodeljene su im i žute trake, kako bi se i vidljivo razlikovali od ostalog stanovništva.

U trenutku masovnih hapšenja u Beogradu, domaća žandarmerija je dobila zadatak da, u sadejstvu s nemačkom vojskom i policijom, uhapsi sve muške Rome: u roku od tri dana ona je temeljno izvršila raciju u raznim delovima glavnog grada i okolnim selima, dokazujući još jednom Nalcima svoju lojalnost i efikasnost. Šta više, žandarmerija je izvršila i prebacivanje uhapšenih u logor Topovske šupe. Nešto više od mesec dana kasnije, uradiće to ponovo, hapseći žene i decu i prebacujući ih u logor na Sajmištu. Učešće domaćih snaga u hapšenju Roma u ostalim gradovima Srbije, naročito u Kragujevcu i Leskovcu, potvrđuje odgovornost koju su kvislinzi imali u masovnom ubijanju Roma: naročito kada se uzme u obzir da će u svim tim slučajevima sudbina uhapšenih biti streljanje. Domaće vlasti su dobro znale kako

će se s njima postupati, kao što su znale i kako se postupalo sa Jevrejima iz Banata i Beograda.

Ipak, odgovornost kvislinga ne odnosi se samo na njihov neophodan i temeljan rad na hapšenju i izručivanju Roma, u kojem su mogli imati i neki svoj interes, ali koji je u svakom slučaju bio posledica naređenja okupacionih vlasti.

Nekoliko meseci pre racija u Beogradu i drugim gradovima Srbije, u trenutku kada je Turner objavio naredbu po kojoj čergare treba odvojiti od stalno nastanjenih Roma, napravljen je korak kojim se na lokalne, najniže vlasti, prebacila veoma ozbiljna odgovornost: predsednici opštine su morali da potvrde da li je podnosilac molbe stalno nastanjen ili ne. To je značilo da su predsednici opština imali ogromnu moć odlučivanja na koga će se primenjivati antiromske mere i ko će biti pošteđen toga; u oktobru i decembru 1941. godine, to je značilo i moć odlučivanja koga poslati u logor, i najverovatnije u smrt, a od decembra nadalje, i koga pustiti sa Sajmišta. Na koji način su oni utvrđivali da li je neko stalno nastanjen ili ne, teško je utvrditi sa sigurnošću, ali, imajući u vidu sve poteškoće i realnu nemogućnost da se do tih podataka dođe, ipak se može reći da je u tom procesu lični interes često igrao važnu ulogu.

Posebnu stvar predstavlja intervencija Rumunskog konzulata, koji je, izdavajući rumunske dokumente „rumunskim“ Romima u Beogradu, a verovatno i drugde, omogućio njihovo spasavanje. Koji su bili razlozi, da li su Rumunske vlasti intervenisale kako bi spasile Rome ili zbog nečeg drugog, koliko je ljudi na taj način spaseno, sve su to pitanja koja će, nadamo se, druga istraživanja razjasniti.

S druge strane, prebacivanje odgovornosti na lokalne vlasti definitivno ukazuje na to da Romi u Srbiji, za razliku od Jevreja, nisu bili predmet posebne brige od strane nemačkih centralnih vlasti. Situacija će se delimično promeniti 1943. godine, kada su usled novog smjera Himlerove politike prema Romima u Evropi i njihovog masovnog uništenja u logorima smrti, nemačke novine procenile broj Roma u

Srbiji na 115.000, a „Cigansko pitanje“ u Srbiji za stvar koju treba što pre rešiti.⁹ Turnerove reči iz jula 1941. godine, kada je podvukao da antiromske mere „za sada“ ne treba primenjivati na stalno nastanjene Rome, u tom trenutku su, dakle, izgledale kao realna pretnja. Ipak, može se pretpostaviti da su teška situacija Nemačke na svim ratištima, kao i ogromne poteškoće koje su Nemci imali u Jugoslaviji i Srbiji, u bezizlaznoj borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta, predstavljali ozbiljnu prepreku sprovođenju masovnih mera totalnog uništenja romskog naroda u Srbiji.

Iz tog narodnooslobodilačkog pokreta, koji će do kraja rata prerasti u veliku političku i vojnu strukturu, proizašle su vlasti nove socijalističke Jugoslavije. Među njima su se nalazili i Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, sa svim svojim ograncima, i narodni reoni, odnosno buduće gradske opštine. Zahvaljujući njihovom temeljnom radu, koji je verovatno jedinstven u celoj posleratnoj Evropi, iako im to verovatno nije bila namera, prikupljeni su podaci, barem u Beogradu, o stradanju Roma, a utvrđena je i odšteta za preživeli. Na osnovu tog materijala, bez kojeg ovaj rad ne bi bio moguć, treba krenuti u dalja istraživanja, kako zbog memorijalizacije, tako i zbog utvrđivanja i ostvarivanja odštetnih prava za žrtve.

9 Michael Zimmermann, *The Wehrmacht...*, str. 126.

VII IZVORI I LITERATURA

Arhivska građa

Arhiv Jugoslavije

Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Istorijski arhiv Beograd

Uprava grada Beograda

Opština grada Beograda

Narodni reoni (INOO)

Udruženja fijakerista, kočijaša i rabadžija u Beogradu

Kartoteka Sajmište

Vojni sudovi

Vojni arhiv Republike Srbije

Nedićeva arhiva

Nemačka arhiva

Vojni sudovi

Objavljena građa

Nemačka obaveštajna služba, tom IV

Nemačka obaveštajna služba, tom VIII

Zbornik NOR, tom I, knj. 1

Zbornik NOR, tom I, knj. 2

Zbornik NOR, tom I, knj. 3

Zbornik NOR, tom I, knj. 21

Zbornik NOR, tom XII, knj. 1

Zbornik NOR, tom XIV, knj. 3

Bibliografija

- VIORÉL ACHIM, *Romanian Memory of the Persecution of Roma*, u *Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism. Symposium Proceedings*, USHMM, Washington D.C., 2002.
- DRAGOLJUB ACKOVIĆ, *Ašunen Romalen! Slušajte ljudi!*, Rominterpress, Beograd, 1996.
- DRAGOLJUB ACKOVIĆ, *Romi u Beogradu. Istorija, kultura i tradicija Roma u Beogradu od naseljavanja do kraja XX veka*, Rominterpress, Beograd, 2009.
- STELLA ALEXANDER, *The tryple myth: a life of archibishop Alojzije Stepinac*, East European Monographs, Boulder 1987.
- JAŠA ALMULI, *Jevreji i Srbi u Jasenovcu*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- JOVAN BAJFORD (JOVAN BYFORD), *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2001.
- OMER BARTOV, *German Soldiers and the Holocaust: Historiography, Research and Implications*, u *History and Memory* br. 9, 1/2, 1997.
- ZYGMUNT BAUMAN, *Modernity and the Holocaust*, Cornell University Press, New York, 1989.
- SIMA BEGOVIĆ, *Logor Banjica 1941-1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1989.
- EGON BERGER, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1966.
- CHRISTIAN BERNADAC *Zaboravljeni holokaust. Pokolj Cigana*, Globus, Zagreb, 1981.
- MARKO BIONDICH, *The Persecution of Roma-Sinti in Croatia 1941-45*, u *Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism. Symposium Proceedings*, USHMM, Washington D.C., 2002.
- RADOMIR BOGDANOVIĆ, ĐORĐE O. PILJEVIĆ (prir.), *Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, I-II*, Istorijiski arhiv grada Beograda, Beograd, 1984.
- MILAN BORKOVIĆ, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava u 1941-1944*, knj. 1, Sloboda, Beograd, 1979.
- BRANISLAV BOŽOVIĆ, *Poruke streljanog grada*, Spomen park-Kultura, Kragujevac, 1966.
- BRANISLAV BOŽOVIĆ, *Specijalna policija u Beogradu*, Srpska školska knjiga, Beograd, 2003.
- BRANISLAV BOŽOVIĆ, *Uprava i Upravnici grada Beograda: (1839-1944)*, Prosveta, Beograd, 2010.
- BRANISLAV BOŽOVIĆ, *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2012.
- LUCA BRAVI, *Lo sterminio degli zingari*, u ALESSANDRA CHIAPPANO, FABIO MINAZZI (prir.), *Il paradigma nazista dell'annientamento. La Shoah e gli altri stermini*, Giuntina, Firenze, 2006

- CRISTOPHER BROWNING, *The Final Solution in Serbia. The Semlin Judenlager. A case study*, u *Yad Vashem Studies*, XV, 1983.
- CHRISTOPHER BROWNING, *Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution* (revised edition), Holmes & Meier, New York-London, 1991.
- CHRISTOPHER BROWNING, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- KRISTOFER BRAUNING (CHRISTOPHER BROWNING), *Konačno rešenje u Srbiji: Judenlager na Sajmištu, studija slučaja*, u *Zbornik Jevrejskog istorijskog Muzeja*, br. 6/1992.
- MICHAEL BURLEIGH, WOLFGANG WIPPERMANN, *The Racial State. Germany 1933-1945*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003 (ninth printing).
- MLADENKO COLIĆ, *Rad i rezultati komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Jugoslaviji 1941-1945. godine*, u *Istinom protiv revizije NOB u Jugoslaviji 1941-1945*, Društvo za ustinu o NOB, Beograd, 2009.
- JOVAN ČULIBRK, *Istoriografija Holokausta u Jugoslaviji*, Institut za teološka istraživanja, Beograd, 2011.
- FERDO ČULINOVIĆ, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970.
- DIMITRIJE ĐULIĆ, MIODRAG MILAČIĆ, Na *Moravi Čuprija*, opštinski odbor SUBNOR, Čuprija, 1977.
- RAJKO ĐURIĆ, ANTUN MILETIĆ, *Istorija Holokausta Roma*, Politika AD, Beograd, 2008.
- STANOJE FILIPOVIĆ, *Logori u Šapcu*, Dnevnik, Novi Sad, 1967.
- JÜRGEN FÖRSTER, *The Wehrmacht and the War of Extermination Against the Soviet Union*, u MICHAEL MARRUS, *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*. (tom 3, vol. 2, *The „Final Solution“: The Implementation of Mass Murder*), Meckler Press, Westpoint, 1989.
- JÜRGEN FÖRSTER, *Complicity or Entanglement? The Wehrmacht, the War and the Holocaust*, u MICHAEL BERENBAUM, ABRAHAM PECK, *The Holocaust and History The Known, the Unknown, the Disputed and the Reexamined*, Indian University Press, Bloomington, 1998.
- ALEKSANDAR GAON (ur.), *Mi smo preživeli... Jevreji o Holokaustu*, vol. 3, *Jevrejski istorijski muzej*, Beograd, 2005.
- VENCESLAV GLIŠIĆ, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, 1970.
- VENCESLAV GLIŠIĆ (prir.), *Beograd u ratu i revoluciji*, knj. 1, *Istorijski arhiv Beograda*, Beograd, 1984.
- RAUL HILBERG, *La distruzione degli ebrei d'Europa*, Einaudi, Torino, 1999.
- RADU IOANID, *The Holocaust in Romania: the destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu regime, 1940-1944*, USHMM, Washington D.C., 2000.

- DOKICA JOVANOVIĆ, ...*Čuo je da su Čigani streljani na Bubnju...* *Kultura zaborava ili Romi u Nišu u vreme II svetskog rata*, u SULEJMAN BOSTO, TIHOMIR CIPEK I OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ (prir.), *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2008.
- MIRELLA KARPATI, *La politica fascista verso gli Zingari in Italia*, u Lacio Drom. Rivista bimestrale di studi zingari, br. 2-3/1984.
- MICHELLE KELSO, *Gypsy Deportations from Romania to Transnistria 1942-44*, u KAROLA FINGS, DONALD KENRICK (prir.), *The Gypsies During the Second World War: In the shadow of the swastika*, vol. II, University of Hertfordshire Press, Hartfield, 1999.
- DONALD KENRICK, GRATTAN PUXON, *The destiny of Europe's Gypsies*, Heinemann, London, 1972.
- MILAN KOLJANIN, *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941-1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992.
- MUHAREM KRESO, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1979.
- FIKRETA JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Globus, Zagreb, 1986.
- DANIJELA JOVANOVIĆ, *Romi u Jevrejskom logoru Zemun 1941-1942*, Balkanski književni glasnik, 5/2006.
- NARCISA LENGEL-KRIZMAN, *Prilog proučavanju terora u takozvanoj NDH: sudbina Roma 1941-1945. godine*, u Časopis za savremenu povijest, br 1/1986.
- NARCISA LENGEL KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac-Zagreb, 2003.
- ZDENKO LEVENTAL (prir.), *Zločini fašističkih okupatora i njihovih saradnika protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1952.
- GUENTER LEWY, *The Nazi persecution of the Gypsies*, Oxford University Press, New York, 2000.
- ĐORĐE LOPIČIĆ, *Nemački ratni zločini 1941-1945. Presude Jugoslovenskih vojnih sudova*, Muzej žrtava genocida, Beograd 2009.
- ZDENKO LÖWENTHAL (ur.), *The crimes of the fascist occupants and their collaborators against Jews in Yugoslavia*, reprint prvog izdanja, Jasenovac research Institute, Belgrade-New York, 2005.
- VALTER MANOŠEK, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Službeni list SRJ, Beograd, 2007.
- GILAD MARGALIT, *The uniqueness of the Nazi persecution of the Gypsies*, u Romani studies, vol 10, br. 2/2000.
- JOVAN MARJANOVIĆ, *The German occupation system in Serbia 1941*, Beograd, 1963.
- NATAŠA MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941-1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac-Zagreb, 2003.
- NATAŠA MATAUŠIĆ, *Jasenovac, fotomonografija* (Jasenovac, fotomonografija), Spomen područje Jasenovac, Jasenovac-Zagreb, 2008.

- IVAN MATOVIĆ (ur.), *Zločini četničkog pokreta u Srbiji 1941-1945*, Zbornik radova sa okruglog stola održanog 25. septembra 2012, SUBNOR Srbije, Beograd, 2012.
- GEOFFREY P. MEGARGEE, *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front, 1941*, Roman and Littelfield, Lanhman, 2007.
- EVICA MICKOVIĆ, MILENA RADOJIĆ (prir.), *Logor Banjica: Logoraši, knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941-1944*, Istorijski arhiv grada Beograda, Beograd, 2009.
- MILICA MIHAJLOVIĆ (prir.), *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2006.
- ANTUN MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, tom. I i II (1986), tom. III (1987), tom. IV (2007), Narodna knjiga-Gambit, Beograd-Jagodina.
- MIROSLAV MILOVANOVIĆ, *Nemački logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanja na Bubnju*, ISI-opštinski odbor SUBNOR Niš-Narodna knjiga, Beograd, 1983.
- OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, Helšinski odbor za ljudska prava, Beograd, 2006.
- DOIČILO MITROVIĆ, *Zapadna Srbija 1941*, Nolit, Beograd, 1975.
- VIKTOR NOVAK, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948.
- Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, knj. 1, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963.
- DRAGOSLAV PARMAKOVIĆ, *Mačvanski (Podrinski) narodnooslobodilački partizanski odred, 1941-1944*, Fond narodnooslobodilačke borbe Podrinja, Šabac, 1973.
- DENIS PESCHANSKI, *The Gypsies in the Upheaval*, u *Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism. Symposium Proceedings*, USHMM, Washington D.C., 2002.
- BRANKO PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992.
- MILOVAN PISARRI, *La Shoah in Serbia e Macedonia*, u LAURA BRAZZO, MICHELE SARFATTI (prir.), *Gli ebrei in Albania sotto il fascismo: una storia da ricostruire*, Giuntina, Firenze, 2010.
- RENA RÄDLE, MILOVAN PISARRI (prir.), *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-1944. Priručnik za čitanje grada*, Milan Radanović, Beograd, 2012.
- HRANISLAV RAKIĆ, *Teror i zločini okupatora i domaćih izdajnika u Leskovačkom i Vranjskom kraju 1941-1944*, Narodni Muzej Leskovac i međuopštinski odbor SUBNOR-a Južnomoravskog regiona, Leskovac, 1986.
- MARCO AURELIO RIVELLI, *Le genocide occulte: Etat independant de Croatie, 1941-1945*, L'Age d'Homme, Losanna, 1998.

- JAŠA ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1980.
- RENATO SEMIZZI, *Gli Zingari*, u *Rassegna di clinica, terapia e scienze affini*, XXXVIII, br. 1/1939.
- MICHAEL STEWART, *Remembering without commemoration: The mnemonics and politics of Holocaust memories among European Roma*, u *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, vol. 10, br. 3/2004.
- M. BENJAMIN THORNE, *Assimilation, invisibility, and the eugenic turn in the „Gypsy question“ in Romanian society, 1938-1942*, u *Romani studies*, vol. 21, br. 2/2011.
- JOŽO TOMAŠEVIĆ, *Četnici u Drugom svetskom ratu*, Liber, Zagreb, 1979.
- PAOLA TREVISAN, *The internment of Italian Sinti in the province of Modena during fascism: From ethbographic to archival research*, u *Romani studies*, vol. 23, br. 2/2013.
- JOVANKA VESELINOVIĆ, *Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi Vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. godine podneli opštini grada Beograda prijave o imovini*, u *Zbornik. Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji Jevreja u Beogradu*, br. 6/1992.
- ĐURO ZATEZALO, *Jadovno - sistem ustaških logora*, Muzej Žrtava Genocida, Beograd, 2007.
- MIODRAG ZEČEVIĆ (prir.), *Dokumenti sa suđenja Draži Mihailoviću*, SUBNOR Jugoslavije, Beograd, 2001.
- MICHAEL ZIMMERMANN, *Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische „Lösung der Zigeunerfrage“*, Christians, Hamburg, 1996.
- MICHAEL ZIMMERMANN, *The National Socialist „Solution of the Gypsy Question“*, u ULRICH HERBERT, *National Socialist Extermination Policies. Contemporary German Perspectives and Controversies*, Berghahn Books, 2000.
- MICHAEL ZIMMERMANN, *The Wehrmacht and the National Socialist persecution of the Gypsies*, u *Romani studies*, vol. 11, br. 2/2001.
- MICHAEL ZIMMERMANN, *The Berlin Memorial for the Murdered Sinti and Roma: Problems and Points for Discussion*, u *Romani Studies*, vol. 17, br. 1/2007.
- NENAD ŽARKOVIĆ, *Prolazni logor Topovske šupe*, u *Nasleđe*, br. 10/2009.

Novine

La difesa della razza

Narodne novine NDH

Novo Vreme

Policijski glasnik

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.322.5-058.65(=214.58)(497.11)"1941/1945"

341.485(=214.58)(4)"1941/1945"

341.485(=214.58)(497.11)"1941/1945"

ПИСАРИ, Милован, 1980-
Stradanje Roma u Srbiji za vreme
Holokausta / Milovan Pisari. - Beograd : Forum
za primenjenu istoriju, 2014 (Beograd :
Centar). - 159 str. ; 22 cm

Tiraž 400. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija: str.
153-159.

ISBN 978-86-916789-1-3

а) Роми - Жртве рата - Србија - 1941-1945

б) Геноцид - Роми - Европа - 1941-1945 с)

Геноцид - Роми - Србија - 1941-1945

COBISS.SR-ID 210808844

Nekoliko dana posle prve racije žandarmi su ponovo došli u romske kuće u Jatagan mali. Nešto silom, nešto obećanjem da će nas decu i žene odvesti kod braće i muževa koji su navodno bili odvedeni na Adu Ciganliju da seku drva, sakupili su i nas preostale i odveli u logor na Sajmište, koji je pre toga bio namenjen samo Jevrejima.

